

ॐ श्रीः ॐ

* हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला *

६१

निघण्टुसारसङ्ग्रहः ।

तुरूपबहुविषयपरिष्कृतो भावप्रकाश-

निघण्टुपरिशिष्टरूपः]

श्रीपाह्मभिषग्नश्रीब्रह्मशङ्करशास्त्रि-

प्रणीतः ।



प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

खम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES

61



THE
Nighantu Sāra Sangraha

OR

BHĀVAMIS'RA'S MATERIA MEDICA

*Explained and supplemented with copious extracts
from Standard Works.*

BY

BHIS'AGRATNA

Randit S'ri Brahma S'ankara Mis'ra



PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

BENARES.

1937.

*Registered According to Act XXV of 1867,
All Rights Reserved by the Publisher*

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937.

❀ श्रीः ❀

❀ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❀

६१

निघण्टुसारसङ्ग्रहः ।

[तदनुरूपबहुविषयपरिष्कृतो भावप्रकाशस्थ-
निघण्टुपरिशिष्टरूपः]

श्रीमन्मध्वसं प्रदायाचार्यदार्शनिकसार्धभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यग्यायरत्नतर्क-
रत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिणामन्तेवासिना “वस्ती” मण्डलान्त-
र्गत“मिश्रौलिया”ग्रामवासिना सरयूपारीणपङ्क्तिपावनान्ववायिना
गोतमगोत्रोद्भवश्रीव्रजमोहनशर्मणा सूनुना साहित्य-
शास्त्रिणा मिश्रोपाह्व-

भिषग्वत्नश्रीब्रह्मशङ्करशर्मणा
विरचितं सम्पादितञ्च ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस मिटी ।

श्री गौरकृष्णः शरणं ममास्तु ।

प्राक्कथनम्-

अयि ! आयुर्वेदप्रेमिसज्जनमहोदयाः !

आपलोगों की तथा विशेषरूप से छात्रों को असुविधा दूर करने के लिये सं० १९९२ में चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालयाध्यक्ष श्रीयुत बाबू श्रीजयकृष्णदास हरिदास गुप्तजीने मेरे द्वारा भावप्रकाश (वैद्यक ग्रन्थ) का मूल संस्करण गुटका साइज में सम्पादन करा कर निकाला है । पुनः उन्हीं के आग्रहसे मैने बड़े परिश्रमसे “निघण्टुसारसंग्रह”-नामक ग्रन्थ जिसमें हरीतक्यादि वर्ग से लेकर अनेकार्थनाम वर्ग तक के प्रत्येक वर्गों के ऊपर परिशिष्ट लिखा है । इसमें प्रत्येक ओषधियों के अनेकभाषाओं के नाम तथा उनके अङ्ग (पत्र- पुष्प-फल-मूलादिक) जो व्यवहार में आते हैं, प्रायः करके उनका तथा यथासम्भव साथ २ उनके मात्राओं का भी उल्लेख किया गया है । और जहां पर मूल ग्रन्थ से अधिक गुण अन्यत्र मिले उनका ग्रन्थान्तर से लेकर उद्धृत किया गया है । तथा जो प्रकरण-प्राप्त ओषधियां थीं उनके अनेक भाषाओं के नाम गुण आदि का भी यथाप्राप्त उल्लेख किया गया है । अतएव इसका नाम “निघण्टुसारसंग्रह” ही रक्खा गया है । इसमें अन्ततो गत्वा जहां तक हो सका उपस्थित सभी संस्करणों से इस संस्करण को सर्वोत्तम तथा सर्वोपयोगी बनाने में पूर्ण श्रम किया गया है तथा ओषधियों के सामने जो पृष्ठाङ्क दिये गये हैं वे मूल संस्करण गुटका साइज के जिस पृष्ठ में उक्त ओषधियों का वर्णन है उनके समझने चाहिये ।

आपलोगों को स्वरूप ज्ञान कराने के लिये प्रस्तुत पुस्तक के पृष्ठ ६ में मूलके हरीतक्यादि वर्ग में पृ० १५३ में आये हुए चित्रक का वर्णन जिस भांति है, वह निम्नलिखित है—

११ चित्रक (चीता) पृ० १५३

हि०—चीत, चीता, चित्रा, चित्ता, चितरक, चितउर । बं०—चित्ता, चितु । म०—चित्रकु । गु०—चित्रक । क०—चित्रमूल, चित्रकमूल । ०—चित्रा ।

ते०-चित्रमूलमु, चित्रमूलं, तेला चित्रा । ता०-बेंचित्तिर, कोदिवेल ।
द्रा०-चित्रमूलं । उ०-धुवचिता । तु०-बोलडु । गु०-चित्रो, चित्रापीतरो ।
मला०-टपकोटुबलि, कोटुबेलि । सिंह०-मुदुनीतुल । ब्र०-कन् खेन् फिउ,
किन् खेन् इन् । फा०-वेख वरन्दा, वेखवरन्दह, शीतरह, शीतरुह, शीत-
रख, वेखबुरिन्दा । अ०-शितरज , शितरफ, शीतरज हिन्दो, शैतरज ।

ले०-Plumbago Zeylanica (प्लाम्बागो जिलानिका)

Syn:-Plumbago Owriculata या (प्लाम्बागो आवरीकुलेटा)

१२ लाल चीता—

हि०-लालचीत, लालचीता, लाल चित्रक, लाल चितउर । वं०-एड-
चिते, रक्तो चितो । म०-रक्तचित्रक । क०-कोपिन चित्र मूल, लाल चित्रक-
मूल । ता०-शिवप्पु चित्तिर, शिउकोडिवयलो । उ०-रक्तचिता, रक्तचिता ।
मला०-स्वेटी कोडिवली, चुपोण्डा फोडु अवलि ।

ले०-Plumbago rosea (प्लाम्बागो रोजिया) ।

१३ काला चीता—

रक्त-कृष्ण-चित्रकयोर्गुणाः क्रमेण—

स्थूलकायकरो रुच्यः कुष्ठतो रक्तचित्रकः ।

रसे नियामको लोहे वेधकश्च रसायनः ॥ १ ॥

केशाः कृष्णाः प्रजायन्ते कृष्णचित्रकभक्षणात् ।

कृष्णचित्रं समुत्पाद्य गोभिराघ्रातमेव वा ॥

क्षीरमध्ये क्षिपेद्वाऽपि क्षीरं कृष्णं प्रजायते ॥ २ ॥

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, जड़, जड़की छाल । मात्रा—१-३ माशे ।

इसमें आये हुये साङ्केतिक शब्दों का विवरण—

संकेताक्षर—	पूरा नाम	संकेताक्षर—	पूरा नाम	संकेताक्षर—	पूरा नाम
अ०	अरबी	ति०	तिरुवत	म०	मराठी
अं०	अंग्रेजी	तिर०	तिरहुत	म० प्र०	मध्य प्रदेश
अज०	अजमेर	तु०	तुर्किस्तान	मल०	मलयालम
अव०	अवध	ते०	तेलङ्ग	मला०	मलाया
आसा०	आसाम	द०	दक्षिण	मा०	मारवाड़ी
उ०	उड़िया	द्रा०	द्राविड़	माल०	मालवा
उत्क०	उत्कल	देह०	देहरादून	मेर०	मेरवाड़ा
क०	कर्णाटक	ने०	नेपाल	मेवा०	मेवाड़
कच्छ०	कच्छ	नेवा०	नेवार	मै०	मैसूर
कट०	कटक	पं०	पंजाब	यु० प्रा०	युक्तप्रान्त
कना०	कनाडा	पंच०	पंचमहल	यू०	यूनानी
काना०	कानावार	पट०	पटना	राज०	राजपूताना
काश०	काशमीर	पला०	पलामू	रावल०	रावलपिण्डी
कु०	कुमाऊं	पश्चि०	पश्चिमोत्तरप्रदेश	लि०	लिपचा
कों०	कोंकण	पहा०	पहाड़ी	ले०	लेटिन
कोल०	कोल	पू०	पूना	लै०	लैटिन
खा०	खानदेश	पू० त०	पूर्वी तराई	बि०	शिमला
गढ़०	गढ़वाल	पोर०	पोरबन्दर	सं०	संस्कृत
गारो०	गारो	फा०	फारसी	संथा०	संथाल
गु०	गुजरात	बं०	बंगला	सत०	सतलज
गुर०	गुरड़ी	बर०	बरमी	सहा०	सहारनपुर
गोंड०	गोंड	ब्र०	ब्रह्मदेश	सि०	सिन्ध
गोंडा०	गोंडा	विज०	विजनौर	सिंह०	सिंहली
चो०	चीन	बिहा०	बिहार	सी०	सीलोन
छो० ना०	छोटा नागपुर	भील०	भीलवाड़ा	ह०	हजारी
जौन०	जौनसर	भो०	भोटिया	हि०	हिन्दी
ता०	तामिल			है०	हैदराबाद

इसमें अन्त में अनेकार्थनामवर्ग पर अकारादि क्रम से आये हुए द्व्यर्थक-त्र्यर्थक-चतुरर्थक तथा बह्वर्थक ओषधियों की पृथक् सूची भी देकर ग्रन्थ समाप्त कर दिया गया है।

आरम्भ में विषयसूची संस्कृत में, तथा अन्त में अकारादिक्रमसे ओषधियों के हिन्दी नाम तथा उसके जो संस्कृत नाम हैं वे भी दे दिये गये हैं।

आशा है कि सज्जन लोग अपनी त्रुटियों की भांति इसमें जो कुछ त्रुटियाँ होंगी उन्हें क्षमा करते हुए सादर प्रहण करके इससे लाभ उठावेंगे।

अन्त में मैं इसके लेखादि में साहाय्य पहुंचाने वाले सुहृद् ठक्कुरवंशावतंस “वर्धमान” मण्डलान्तर्गत “श्रीखण्ड” ग्रामवासी पं० श्री स्वरूपानन्दजी वंगीय महाशय को हार्दिक धन्यवाद देता हूं तथा ओषधियों के नामादि में जो सहायता श्रद्धेय श्रीलालारूपलालजी से प्राप्त हुई उसके लिये केवल सदा ऋणी रहने के अतिरिक्त और क्या कर सकता हूं, क्योंकि उनके लिये केवल धन्यवाद ही पर्याप्त नहीं है। चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालयाध्यक्ष उक्त बाबू साहब को शतशः धन्यवाद है कि वे ऐसे पुस्तकों के प्रकाशन के लिये सदा प्रस्तुत रहते हैं, ईश्वर उन्हें तथा उनके छोटेभाई चि० श्रीव्रजजीवनदासजी प्रेस संचालक तथा प्रधान कार्यकर्ता चि० श्रीकृष्ण दासजी आदिको चिरायु करें। जिन लोगों के परिश्रम तथा अर्थव्यय से शीघ्रातिशीघ्र प्रकाशित होते हुए भावप्रकाश ओषधियों के विषय में भाषा टीका निघण्टु तथा अभिनव बूटीदर्पण सचित्र इन दो ग्रन्थों से जो ज्ञान प्राप्त होगा वह अतुलनीय होगा।

कि बहुतना विज्ञवरेष्विति शम् ।

अधिकांश
श्रीराधारमणमन्दिरे
स्थितायां—
सं० १९९४ वै० ।

श्रीमतामायुर्वेदविदां
विनयेतमस्य
भिवर्गर्तनश्रीब्रह्मशङ्करशास्त्रिणः ।

भावप्रकाशे निघण्टुभागे परिशिष्टस्य विषयानुक्रमणीका—

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अथ हरीतक्यादिवर्गः ।		अरण्यजीरकः	९	एतत्पुत्रपुष्पमज्जमूलगुणाः	१८
हरीतकी (हरदे)	१	धान्यकम् (भतिमा)	१०	कटुका (कटुका)	"
विभीतकः (बहेडे)	२	शतपुष्पा (मोडा)	"	कटुकीशोधनविधिः	"
आमलकी (आमली)	"	मिश्रया (सोफ)	"	किरातकः (किरातक)	"
त्रिकला	३	मेथी	११	किरातकभेदनेपालगुणाः	१९
शुण्ठी (खोठ)	"	वनमेथी	"	इन्द्रयवः (इन्द्रयव)	"
आर्द्रकम् (उपदेर)	"	चन्द्रशूरम् (चन्द्रशूर)	"	मदनः (मदनफल)	"
पिप्पली (पिपर)	४	हिङ्गु (हिङ्ग)	"	रास्ना (नारसूर, रोचक)	२०
मरिचम् (मरिच)	"	हिङ्गुशोधनविधिः	१२	नाकुली (नकुली)	"
सितमरिचम्	"	वचा (वच)	"	द्विविधनाकुलीगुणाः	"
पिप्पलीमूलम् (पिपरमूल)	५	पारसीकवचा (पारसीक)	"	माचिका (माचिका)	२१
चव्यम्	"	शुक्रवचागुणाः	"	तेजवती (तेजवती)	"
गजपिप्पली	६	वचाया अमृतगुणाः	१३	ज्यातिष्मती (मातृकांगनी)	"
सैन्धवीपिप्पली	"	सुगन्धा वचा (सुगन्धा)	"	कुष्ठम् (कुष्ठ)	"
वनपिप्पली	"	महाभरी वचा	"	पुष्करमूलम् (पुष्करमूल)	२२
मर्कटीपिप्पली	"	द्वीपान्तरवचा (मोष-चीता)	"	कटुपर्णी (चोकर, सत्याकाशी)	"
चित्रकः (चीता)	"	हवुषाद्वयम् (हवुषाद्वय)	१४	एतत्क्षीरगुणाः	२३
रक्तचित्रकः (लालचीता)	"	विडङ्गः (कायविडङ्ग)	"	कर्कटशृङ्गा (कायकटशृङ्गा)	"
कृष्णचित्रकः (कालाचीता)	७	तुम्बुरुः (तुम्बुरु)	१५	कटुफलः (कायफल)	"
यवानो (अजमोदा)	"	वंशरोचना (वंशरोचना)	"	मार्गी (मारगी)	"
अजमोदा	"	समुद्रफेनः (समुद्रफेन)	"	एतत्पत्रगुणाः	२४
वनयवानी-		अष्टवर्गः	१६	पाषाणभेदः	"
(अजवायन जङ्गली)	८	यष्टीमधु (मूल्हरी)	"	क्षुद्रपाषाणभेदगुणाः	"
पारसीकयवानी (पारसीक)	"	जलयष्ट्यर्कगुणाः	१७	धातकी (धातकी)	"
शुक्लजीरकः (शुक्लजीर)	९	काम्पिलः (काम्पिल)	"	मज्जिष्ठा (मज्जिष्ठा)	"
कृष्णजीरकः (कृष्णजीर)	"	काम्पिलशाकगुणाः	"	अस्याः शाकफलमूलगुणाः	२५
काला नाजी (काला नाजी)	"	आरबबः (आरबब)	"	कुसुम्भम् (कुसुम्भ)	"

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अस्य पुष्पपत्रबीजतैलगुणाः	२५	खाखसः पोस्टु निजहार	२२	अथ कर्पूरादिवर्गः	
लाक्षा लोण	२६	अहिफेनकम् अहिफेन	"	कर्पूरम्	३८
अलक्तकगुणाः	"	अस्य शोधनविधिः	"	कर्पूरस्य भेदास्तल्लक्षणानि	"
हरिद्रा लोणदी	"	खाखसतिलाः खरत खरत	३३	पेतासभीमसेनीबरास-	
कर्पूरहरिद्रा अहिफेनलोणदी	"	सैन्धवम् सैन्धवा नामक	"	कर्पूरगुणाः	"
वनहरिद्रा (कर्पूरलोणदी)	"	शाकम्भरीयम् (लोणदी)	"	शङ्करावासकर्पूरगुणाः	"
दारुहरिद्रा	२७	सामुद्रं लवणम् (लोणदी)	३४	हिमकर्पूरगुणाः	"
रसाञ्जनम् रसोत	"	विडलवणम् (लोणदी)	"	उदयभास्करकर्पूरगुणाः	३९
अस्य शोधनविधिः	"	काचलवणस्य नामानि (लोणदी)	"	पर्णकर्पूरगुणाः	"
बाकुची	"	गुणाश्च	"	चीनाकर्पूरः (लोणदी)	"
बाकुचीभेदश्चित्रारिगुणाः	२८	खानिजं लवणम् (लोणदी)	"	कस्तूरी	"
बाकुचीस्वरूपम्	"	औपरलवणस्य नामानि (लोणदी)	"	कस्तूरीभेदास्तल्लक्षणानि	"
चक्रमर्दः चक्रमर्दः (लोणदी)	"	गुणाश्च	३५	कस्तूरीपरीक्षा	"
अतिविषा अतिविषा	"	रोमकलवणगुणाः	"	कस्तूरीगन्धभेदलक्षणम्	४०
लोध्रः लोण	२९	द्रोणीलवणस्य नामानि	"	दुष्टकस्तूरीलक्षणानि	"
पट्टिकालोध्रः पट्टिकालोध्रः	"	गुणाश्च	"	दुष्टकस्तूरीपरीक्षा	"
लशुनः लोण	"	नरसारस्य नामगुणाः	"	लताकस्तूरी	"
लशुनभेद (एक-पुतिया-	"	अस्य निर्माणविधिः	"	गन्धमार्जारवीर्यम् (लोणदी)	"
लहसुन)	३०	अस्य शोधनविधिः	"	चन्दनम् (लोणदी)	"
पलाण्डुः पलाण्डुः	"	चणकाम्लकम् (लोणदी)	३६	चन्दनस्य भेदाः	४१
राजपलाण्डुगुणाः	"	यवक्षारः यवक्षार	"	वेष्टचन्दनगुणाः	"
पलाण्डुबीजगुणाः	"	स्वर्जिका स्वर्जिका	"	सुकडिचन्दनगुणाः	"
भल्लातकः भल्लातक	"	सुवर्चिका सुवर्चिका	"	शम्बरचन्दनस्य नामानि	"
अस्य फलत्वग्गुणाः	३१	सर्वक्षारगुणाः	३७	गुणाश्च	"
अस्य शोधनविधिः	"	लवणक्षारगुणाः	"	पीतचन्दनम् (लोणदी)	"
नदीभल्लातको वृषाङ्गस्त-	"	टङ्कणक्षारः टङ्कणक्षार	"	रक्तचन्दनम्	"
स्य गुणाः	"	टङ्कणशोधनविधिः	"	पतङ्गम्	४२
भङ्गा भङ्गा	"	इवेतटङ्कणगुणाः	"	बर्बरचन्दनस्य नामगुणाः	"
गङ्गा (गांजा)	"	चुक्रम् चुक्रम्	३८	हरिचन्दनस्य नामगुणाः	"
भङ्गोत्पत्तिः	३१	इति हरीतक्यादिवर्गः		अग्रह (लोणदी)	"
भङ्गासेवनविधिः	३२				

वि०	पृ० सं०
काष्ठागुरु-दाहागुरु-	
मङ्गलागुरुगुणाः	४३
देवदारु (देवदारु)	"
देवदारुभेदाः	"
स्निग्धदारुगुणाः	"
काष्ठदारुगुणाः	"
चीडागुणाः (चीडा, पल्लव)	"
सरलः (सरल)	"
तगरम् (तगरम्)	४४
पञ्चकम् (पञ्चकम्)	"
गुग्गुलुः गुग्गुलु	"
अस्योत्पत्तिः	"
अस्य परीक्षा	४५
अस्य शुद्धिः	"
गन्धराजगुग्गुलुगुणाः	"
भूमिजगुग्गुलुगुणाः	"
सरलनिर्यासगुग्गुलुः (श्रीह)	"
रालः (गन्धराज)	"
रालतैलगुणाः	"
कुन्दुरुः (किरोजा)	४६
शिलारसः	"
जातीफलम् (जातीफलम्)	"
अस्य लक्षणम्	"
अस्य तैलगुणाः	"
जातीपत्री (जातीपत्री)	४७
लवङ्गम् (लवङ्गम्)	"
अस्य तैलगुणाः	"
स्थूलैला (स्थूलैला)	"
एला (एला)	"
त्वक् (त्वक्)	४८
त्वक्तैलगुणाः	"
दारुसिता (दारुसिता)	"

वि०	पृ० सं०
पत्रकम् (पत्रकम्)	४८
नागकेशरः	४९
कुङ्कुमम् (कुङ्कुमम्)	"
कुङ्कुमलक्षणम्	"
तृणकुङ्कुमस्य नामगुणाः	"
गोरोचना (गोरोचना)	५०
नखं, नखी च (नखं, नखी च)	"
नखीपञ्चभेदाः	"
अस्य शुद्धिप्रकारः	"
बालम् (बालम्)	"
वीरणमुशीरं च (वीरणमुशीरं च)	"
जटामांसी (जटामांसी)	"
आकाशमांसीनामगुणाः	"
गन्धमांसीगुणाः	"
शैलेयम् (शैलेयम्)	५२
मुस्तकम् (मुस्तकम्)	"
मुस्तकशुद्धिः	"
नागरमुस्तकम् (नागरमुस्तकम्)	"
भद्रमुस्तकस्य नामगुणाः	५३
कचूरः (कचूरः)	"
मुरा (मुरा)	"
गन्धपलाशी (गन्धपलाशी)	"
प्रियङ्गुगन्धप्रियङ्गुश्च	"
रेणुका	५४
अन्धिपर्णम् (अन्धिपर्णम्)	"
अन्धिपर्णलक्षणम् (अन्धिपर्णलक्षणम्)	"
स्थौण्यकम्	"
चोरकः (चोरकः)	"
तालीसपत्रम्	"
कङ्कालम् (कङ्कालम्)	५५
गन्धकोकिला (गन्धकोकिला)	"

वि०	पृ० सं०
गन्धमालती	"
लामञ्जुकम् (लामञ्जुकम्)	"
श्रेष्ठलामञ्जुकलक्षणम्	"
पुलवालुकम् (पुलवालुकम्)	"
कैवर्त्तमुस्तकम् (कैवर्त्तमुस्तकम्)	"
स्पृका (स्पृका)	"
पर्पटी (पर्पटी)	"
नलिका (नलिका)	"
प्रपौण्डरीकम् (प्रपौण्डरीकम्)	"
इति कर्पूरादिवर्गः ।	
अथ गुडूच्यादिवर्गः ।	
गुडूची (गुडूची)	"
कन्दगुडूच्या नामगुणाः	५७
गुडूचासत्त्वगुणाः	"
नागवल्ली (नागवल्ली)	"
ताम्बूलगुणाः	५८
श्रीवाटी-अम्लवाटी-सा-	
तसी-मालवोद्भवज्वरा-	
अन्धदेशोद्भवपटुलिका-	
हंसणीयाहानां ताम्बू-	
लीनां पर्णगुणाः	"
नवीनप्राचीनपर्णगुणाः	"
कुष्णशुभ्रपर्णगुणाः	"
ताम्बूलीपर्णशरादिगुणाः	५९
नागवल्लीमूलफलगुणाः	"
पर्णभक्षणनिषेधः	"
बिल्वः (बिल्वः)	"
अस्य बाल-तरुण-पक्वफलाः	
नां मूलस्य पत्राणां च	"
गुणाः	"
अस्य पुष्पगुणाः	६०

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
बिल्वमज्जाभवतैलगुणाः	६०	स्वर्णजीवन्ती नामगुणाः	६६	अस्थ बीजस्य मज्जागुणाः	
बिल्वपेशिकागुणाः	"	तिक्तजीवन्ती नामगुणाः	"	स्तैलगुणाः पञ्चाङ्गगुणाश्च	७३
काञ्चिकस्थितबिल्वगुणाः	"	मुद्गपणी <i>मुद्गपणी, चण्डिका</i>	"	महानिम्बः <i>महानिम्बः</i>	"
गाम्भारी <i>गाम्भारी, चण्डिका</i>	"	माषपणी <i>माषपणी, चण्डिका</i>	६७	कैड्यस्य नामगुणाः	७४
अस्याः पुष्पमूलयोगुणाः	"	एरण्डः <i>एरण्डः</i>	"	पारिभद्रः <i>पारिभद्रः, पांगारा</i>	"
पाटला <i>पाटला (र)</i>	"	एरण्डमूल-पुष्प-तैलगुणाः	"	अस्य पुष्पगुणाः	७५
घण्टापाटलिः <i>(र) ६१</i>	६१	शुक्लैरण्डः <i>शुक्लैरण्डः</i>	"	काञ्चनारो रक्तकाञ्चनारश्च	"
भूमिपाटला-क्षुद्रपाटला-		रक्तैरण्डः <i>रक्तैरण्डः</i>	६८	श्वेतपुष्प-पीतपुष्प-काञ्चनार-	
वल्लीपाटलानां गुणाः	"	आकारकरभः <i>आकारकरभः</i>	"	गुणाः	"
अग्निमन्थः <i>अग्निमन्थः, ३ गोत्र</i>	"	अर्कस्य नामानि मूलत्व-		काञ्चनीगुणाः <i>काञ्चनीगुणाः</i>	"
क्षुद्राग्निमन्थगुणाः	६२	गुणाश्च	"	शुभाञ्जनः <i>शुभाञ्जनः</i>	"
तेजोमन्थगुणाः	"	रक्तार्कः	६९	अस्य पुष्प-फल-शाकगुणाः	७६
श्योनाकः <i>श्योनाकः, रक्तोवापठो</i>	"	श्वेतार्कः	"	अपराजिता-श्वेतपुष्पा, <i>कैम्वरी</i>	
श्योनाकयुगलस्य गुणाः	"	सेहुण्डस्य नामानि पत्र- <i>श्वेत</i>		नोलपुष्पा च <i>(र) ७७</i>	"
शालिपर्णी <i>शालिपर्णी, गोत्री</i>	"	गुणाश्च <i>श्वेत</i>	"	सेन्दुवारो निर्गुणो च <i>सेन्दुवारो</i>	७७
प्रविनपर्णी <i>प्रविनपर्णी, ३ गोत्र</i>	६३	सेहुण्डभेदः	"	कर्तारनिर्गुणो गुणाः	"
बृहती <i>बृहती, ३ गोत्र</i>	"	शातजा <i>शातजा, ३ गोत्र</i>	"	अरण्यनिर्गुणो गुणाः	"
अस्याः फलगुणाः	"	कलिहारी <i>कलिहारी, ३ गोत्र</i>	"	अस्याः पर्णपुष्पयोगुणाः	७८
क्षुद्रबृहतिकगुणाः	"	अस्य शुद्धिप्रकारः	"	कुटजः <i>कुटजः, ३ गोत्र</i>	"
श्वेतबृहतिकगुणाः	६४	करवीरः <i>करवीरः</i>	"	अस्य पुष्पशिम्वीभवशा-	
बृहतीभेदगुणाः	"	रक्तश्वेतकरवीरो	७१	कयागुणाः	"
कण्टकारी <i>कण्टकारी, ३ गोत्र</i>	"	धत्तूरस्य नामभेदाः <i>धत्तूरः</i>	"	कुरजो घृतकरजश्च	"
श्वेतकण्टकारी <i>श्वेतकण्टकारी, ३ गोत्र</i>	"	कृष्णधत्तूरनामानि	"	अस्य पुष्पाङ्कुरयोगुणाः	७९
गोक्षुरः <i>गोक्षुरः</i>	"	राजधत्तूरनामानि	"	करजतैलगुणाः	"
लघुगोक्षुरः <i>लघुगोक्षुरः</i>	६५	अस्य शोधनविधिः	७२	महाकरजगुणाः	"
बृहद्गोक्षुरः <i>बृहद्गोक्षुरः</i>	"	आटरूपः <i>आटरूपः, ३ गोत्र</i>	"	घृतकरजगुच्छकरजयो-	
द्विविधगोक्षुरगुणाः	"	पर्यटस्य नामानि आकरणाश्च	"	गुणाः	"
अस्य शाक-बीज-क्षारगुणाः	"	निम्बः <i>निम्बः</i>	"	पूतिकरजतत्पत्रयोगुणाः	"
जीवन्ती <i>जीवन्ती, ३ गोत्र</i>	"	अस्य कोमलपल्लव-जीर्णपत्र-		कुरजः <i>कुरजः, ३ गोत्र</i>	८०
बृहज्जीवन्तीनामानि <i>बृहज्जीवन्ती</i>	"	पुष्प-सूचनशाखानामाम-		कण्टकरजगुणाः <i>कण्टकरजः</i>	"
अस्या गुणाः <i>अस्या गुणाः</i>	६६	पक्वफलयोगश्च गुणाः	७३	करजी <i>करजी, ३ गोत्र</i>	"

वि०	पृ० सं०
गुञ्जा	८०
गुञ्जाशोधनविधिः	८१
श्वेता रक्ता च गुञ्जा	"
कपिकच्छुः	"
लघुकपिकच्छुगुणाः	"
मांसरोहिणी	"
रोहिणीगुणाः	८२
द्विविधरोहिणीगुणाः	"
चिलकः	"
टङ्कारी	"
वेतसः	"
अस्याङ्कुर-पत्र-बीजगुणाः	"
बृहद्वेत्रगुणाः	"
जलवेतसः	"
बृहज्जलवेत्रगुणाः	"
इज्जलः	"
अङ्कोटः	"
अस्य रसबीजयोगुणाः	"
बलाचतुष्टये बला	८४
बलाफलगुणाः	"
बलाया भेदचतुष्टयम्	"
महाबला	"
महाबलाया द्वैविध्यम्	८५
अतिबला	"
त्रिविधबलागुणाः	"
नागबला	"
नागबलाफलगुणाः	८६
बृहन्नागबलागुणाः	"
लक्ष्मणा	"
स्वर्णवल्ली	"
कार्पासी	"

वि०	पृ० सं०
वनकार्पासीनामगुणाः	८७
कालाजनीनामगुणाः	"
वंशः	"
अच्छिद्रसच्छिद्रवंशयो-	"
गुणाः	"
नलः	"
देवनालस्य नामगुणाः	"
भद्रमुजः	"
मुजः	"
काशः	"
गुन्द्रः	"
एरका	"
कुशः	"
धुरपत्रः	"
अस्य मूलगुणाः	"
कत्तृणम्	"
दीर्घरौहिणस्य नामगुणाः	९१
भूतृणम्	"
गुग्गुभूतृणस्य नामगुणाः	"
नीलदूर्वा	"
श्वेतदूर्वा	९२
सामान्यदूर्वागुणाः	"
गण्डदूर्वा	"
वाराहीकन्दः	"
वाराह्यास्तकन्दस्य च गुणाः	"
विदारीकन्दः	"
विदारीक्षीरविदार्यानामानि	"
संयुक्तप्रन्तीयविदारीकन्दः	"
वङ्गीयविदारीकन्दः	९४
विदारीकन्दपुष्पगुणाः	"
क्षीरविदारोगुणाः	"

वि०	पृ० सं०
मुशलीकन्दः	९४
श्वेतमुशली	"
शतावरी	"
शतावर्यङ्कुरगुणाः	"
महाशतावरी	"
द्विविधशतावरीगुणाः	९६
अश्वगन्धपत्रलेपगुणाः	"
पाठा	"
लघुपाठागुणाः	"
श्वेता त्रिवृत्	"
श्यामा त्रिवृत्	"
रक्तत्रिवृत्नामगुणाः	"
सामान्यत्रिवृद्गुणाः	"
लघुदन्ती	"
दन्तीगुणाः	"
बृहदन्ती	"
भद्रदन्तीनामगुणाः	"
बृहदन्तीबीजगुणाः	"
जयपालः	"
अस्योत्पत्तिस्थानं गुणाः	"
शोधनविधिश्च	"
अस्य तैलगुणाः	"
इन्द्रवारुणी	"
इन्द्रवारुणीगुणाः	"
महेन्द्रवारुणी	"
रक्तन्द्रवारुणी	"
महेन्द्रवारुणीगुणाः	"
नीली	"
महानीलीनामगुणाः	"
शरपुङ्खः	"
श्वेतशरपुङ्खनामगुणाः	"

वि०	पृ०	वि०	पृ०	वि०	पृ०
कण्ठपुष्पानामगुणाः	१०२	भृङ्गराजभेदाः	१०८	दुग्धफेनीनामगुणाः	११५
यवासः	"	शणपुष्पी	"	नागार्जुनीनामगुणाः	"
दुरालभा तद्गुणाश्च	"	अस्या भेदयोर्नामगुणाः	"	भूम्यामलकी	"
मुण्डी	"	शणस्य नामगुणाः	१०९	ब्राह्मी	११६
महामुण्डी	१०३	अस्य बीजगुणाः	"	मण्डूकपर्णी	"
अस्या गुणाः	"	त्रायमाणा	"	द्रोणा	"
अपामार्गः	"	मूर्वा	"	अस्याः पत्रगुणाः	११७
रक्तापामार्गः	"	अस्याः कन्दगुणाः	११०	सुवर्चला	"
कोकिलाक्षः	१०४	काकमाची	"	ब्रह्मसुवर्चला	"
अस्य पत्रगुणाः	"	काकनासा	"	बन्ध्या कर्कोटकी	११८
अस्य बीजगुणाः	"	काकजङ्घा	"	मार्कण्डिका	"
अस्थिसंहारः	"	नागपुष्पी	१११	देवदाली पीतदेवदाली च	"
अस्य भेदाः	"	मेषशृङ्गी	"	देवदालीत्रयस्य गुणाः	११९
अस्य भेदयोस्त्रिधाराचतु-		अस्याः फलगुणाः	"	जलपिप्पली	"
र्धारयोगुणाः	१०५	हंसपदी	"	गोजिह्वा	"
कुमारी	"	सोमलता	"	नागदमनी	"
अस्या दण्डपुष्पयोगुणाः	"	आकाशवल्ली	११२	वीरतरुः	१२०
प्लीयकस्य नामानि	"	पातालगरुडी	"	छिकनी	"
गुणाश्च	"	बन्दा	"	बर्बरीनामगुणाः	"
श्वेतपुनर्नवा	१०६	वटपत्रा	११३	कुकुन्दरः	"
अस्या मूलस्य विशेष-	"	हिङ्गुपत्री	"	सुदर्शना	"
प्रयोगाः	"	वंशपत्री	"	आखुकर्णी	१२१
अस्याः पत्रशाकगुणाः	"	मत्स्याक्षी	"	बृहत्याखुकर्णी गुणाः	"
रक्तपुनर्नवा	"	सर्पाक्षी	"	मयूरशिखा	"
नीलपुनर्नवागुणाः	"	शङ्खपुष्पी	"	इति गुह्यच्युदिवर्गः ।	
गन्धप्रसारिणी	१०७	अर्कपुष्पी	११४	अथ पुष्पवर्गः ।	
कृष्णशरिवा	"	लज्जालुः	"	कमलम्	"
अस्या गुणाः	"	विपरीतलज्जालुनामगुणाः	"	श्वेतकमलनामानि	१२२
श्वेतशरिवा	"	अलम्बुषा	"	रक्तनीलकमलयोः	
अस्या गुणाः	"	दुग्धिका	११५	नामगुणाः	"
भृङ्गराजः	१०८				

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
नीलेत्पलस्य नामगुणाः	१२२	कदम्बः	१२९	आर्तगलः	१३४
पद्मिनीपत्रगुणाः	१२३	अस्याङ्कुरापक्वफलपुष्पाणां		आर्तगलनामगुणाः	१३५
मकरन्दपद्ममधुगुणाः	"	गुणाः	१३०	कुन्दम्	"
शृणालस्य नामानि	"	राजकदम्बगुणाः	"	मुचुकुन्दः	"
शालुकस्य नामगुणाः	"	धाराकदम्बस्य नामगुणाः	"	तिलकः	"
पद्मचारिणी	"	भूमिकदम्बस्य नामगुणाः	"	अस्य गुणाः	"
कुमुदं कुमुदिनी च	१२४	धूलीकदम्बगुणाः	"	बन्धुजीवः	"
उत्पलस्य नामगुणाः	"	कदम्बिकागुणाः	"	जपापुष्पम्	१३६
कुमुदिनीनामगुणाः	"	द्विविधकदम्बस्य गुणाः	१३१	अस्य गुणाः	"
वारिपणो	"	कुञ्जकः	"	सिन्दूरी	"
शैवालम्	१२५	अस्य पुष्पगुणाः	"	अगस्त्यः	"
शतपत्री	"	रक्तकुञ्जकगुणाः	"	अस्य पुष्प-पत्र-शिम्बीनां-	
वासन्ती	"	मल्लिका	"	गुणाः	१३७
वार्षिकी	१२६	अस्याः पुष्पगुणाः	"	तुलसी	"
वार्षिकीमल्लिकयो-		माधवी	"	कृष्णतुलसीनामानि	१३८
र्नामानि	"	केतकः	"	मखकः	"
मुद्गरस्य नामगुणाः	"	स्वर्णकेतकी	१३२	दमनकः	"
मालती स्वर्णजाती च	"	केतकीद्वयस्य पुष्पादीनां-		वनदमनकगुणाः	"
जात्याः कलिकापुष्पयो-		गुणाः	"	अग्निदमनकगुणाः	"
गुणाः	१२७	किङ्किरातः	"	ववरी	१३९
स्वर्णजातीगुणाः	"	कर्णिकारः	"	अर्जक-सितार्जक-कृष्णा-	
उपजातेर्नामगुणाः	"	अशोकः	१३३	र्जकानां नामगुणाः	"
यूथिका पीतयूथिका च	"	अस्य त्वग्गुणाः	"	वनवर्बरी नामानि	"
चम्पेयः	"	अन्योऽशोकः	"	इति पुष्पवर्गः ।	
अस्य पुष्पगुणाः	१२८	अम्लाटनः	"	अथ वटादिवर्गः ।	
चम्पकभेदाः	"	सैरेयकः	"	वटः	१४०
श्वेतादिचम्पकगुणाः	"	सैरेयकभेदाः	"	पिप्पलः	"
बकुलः	१२९	सैरेयकः	१३४	अस्य पक्वफलगुणाः	"
बकुलपुष्पगुणाः	"	कुरण्टकः	"	पारीषः	"
बकुलस्य फलबीजयोगुणाः	"	अस्य नामगुणाः	"	नन्दीवृक्षः	१४१
बृहद्रकुलः	"	कुरवकस्य नामगुणाः	"	उदुम्बरः	"

वि०	पृ०	वि०	पृ०	वि०	पृ०
अस्य गुणाः	१४१	अस्य गुणाः	१४९	कटभो	१५४
नद्यदुम्बरस्य नामगुणाः	१४२	पुत्रजीवः	"	श्वेतकटभीनामगुणाः	"
काकोदुम्बरिका	"	इज्जदी	"	मोक्षः	"
अस्याः फलगुणाः	"	अस्य फलपुष्पमञ्जगुणाः	"	मोक्षद्वयस्य गुणाः	१५५
प्लक्षः	"	जिह्विनी	"	अस्य पुष्पफलनिर्यासानां	"
शिरीषः	१४३	तमालः	१५०	गुणाः	"
शालः	"	अस्य नामगुणाः	"	जलशिरीषिका	"
अस्य फलगुणाः	"	तूणी	"	शमी	"
सर्जकः	"	भूर्जपत्रः	"	अस्याः फलगुणाः	"
शल्लकी	१४४	पलाशः	"	सप्तपर्णा	"
अस्याः फलपुष्पयुग्मगुणः	"	अस्य भेदाः	१५१	तिनिशः	१५६
शिशपा	"	अस्य बीजनूतनपल्लव-	"	भूमिरुहः	"
श्वेतशिशपाकपिलशिश-	"	योगुणाः	"	अस्य पुष्पवल्कलस्योगुणाः	"
पयानामगुणाः	"	अस्य निर्यासमूलस्वरसयो-	"	इति वटादिवर्गः ।	
ककुभः	१४५	गुणाः	"		
असन	"	हस्तिवर्णपलाशस्य नाम-	"	अथाम्रफलादिवर्गः ।	
अस्य पुष्पगुणाः	"	गुणाः	"	आम्रः	१५७
खदिरः	"	शाल्मलिः	"	आम्ररसस्य दुग्धेन सह प्र-	"
अस्य निर्यासादिगुणाः	१४६	अस्य त्वग्रस-पुष्प-फल-	"	योगे गुणाः	"
खदिरसारस्य नामगुणाः	"	कन्दानां गुणाः	१५२	चोषिताम्रगुणाः	"
श्वेतखदिरः	"	मोचरसः	"	शक्वच्छिन्नाम्रगुणाः	"
हरिभेदः	"	कूटशाल्मलिः	"	मधुघृतयुक्ताम्रयोगुणाः	"
अस्य निर्यासगुणाः	१४७	धवः	"	आम्रस्थितैलगुणाः	"
लघुखदिरगुणाः	"	अस्य फलमूलयोगुणाः	"	आम्रत्वचादिगुणाः	"
वल्लीखदिरगुणाः	"	धन्वङ्गः	१५३	आम्रान्तस्वग्गुणाः	१५८
रोहीतकः	"	धन्वनस्य नामगुणाः	"	आम्रमूलगुणाः	"
श्वेतरोहीतकनामानि	"	करीरः	"	आम्रपल्लवगुणाः	"
रोहीतकद्वयगुणाः	१४८	अस्य पुष्पफलयोगुणाः	"	आम्रावरोः	"
बबूलः	"	शाखोटः	"	आम्रातकः	"
अस्य फलनिर्यासयोगुणाः	"	वहणः	१५४	अस्य पर्णगुणाः	"
अरिष्टकः	"	अस्य पुष्पफलयोगुणः	"	राजाम्रः	"

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अस्य बाल-मध्यम-पक्व-		मधुनारिकेलगुणाः	१६३	अस्य गुणाः	१६९
फलानां गुणाः	१५८	कालिन्दम्	१६४	अस्य शुद्धिप्रकारः	"
कोशाग्रः	१५९	अस्य मज्जपर्वणयोगुणाः	"	मर्कटतिन्दुकस्तदगुणाश्च	"
कोशाग्रमज्जगुणाः	"	खर्बूजम्	"	राजजम्बूः	१७०
अस्य तैलगुणाः	"	त्रपुसम्	"	महाजम्बूवा नामगुणाः	"
पनसः	"	गुवाकः	"	जम्बूवा नामगुणाः	"
अस्य पुष्पगुणाः	"	पक्व-शुष्कगुवाकफलयो-		जम्बूमज्जाङ्कुरयोगुणाः	"
अस्य कोमलामफलगुणाः	"	गुणाः	१६५	क्षुद्रजम्बूः	१७१
लकुचः	"	आन्ध्रादिदेशोद्भवपूगफ-		क्षुद्रजम्बूवादीनां नामानि	
कदली	"	लानां गुणाः	"	गुणाश्च	"
कोमलमध्यमकदली-		पूगवृक्षनिर्यासगुणाः	१६६	जलजम्बूगुणाः	"
फल्यागुणाः	१६०	तालः	"	बदरी	"
कदलीपुष्पमोचकयोगुणाः	"	तालगुणाः	"	अस्या गुणाः	१७२
कदलीजल-कन्द-साराणां		अस्य फलगुणाः	"	गजकोलराजवदरयोगुणाः	"
गुणाः	"	अस्यामफलगुणाः	"	भूवदरीगुणाः	"
आरण्य-काष्ठ-सुवर्ण-		अस्याद्रफल-बीजगुणाः	१६७	बदरीफल-मज्जगुणाः	"
चम्पक महेन्द्र-कृष्ण		तालफलोद्भवजलगुणाः	"	बदरीपत्रत्वग्बीजगुणाः	"
कदलोफलानां गुणाः	१६१	तालमण्डिकागुणाः	"	प्राचीनामलकम्	"
चिम्बिटम्	"	तालप्रलम्ब-पञ्जरयोगुणाः	"	अस्य गुणाः	१७३
आमशुष्कचिम्बिटफ-		तालवृन्तवायुगुणाः	"	लवली	"
लयोगुणाः	१६२	तालमूलगुणाः	"	करमर्दः	"
चिम्बिटपुष्पगुणाः	"	श्रीतालस्य नामगुणाः	"	अस्य पक्वादिफलानां गुणाः	"
मृगाक्षीनामगुणाः	"	हिन्तालस्य नामगुणाः	"	अस्य मूलगुणाः	"
नारिकेलः	"	बिल्वफलम्	"	करमर्दिका	"
पक्व-शुष्कनारिकेलफल-		कपित्थः	"	प्रियालः	१७४
गुणाः	"	अस्य बीज-बीजतैल-पुष्प-		अस्य मूलतैलगुणाः	"
तरुणादिनारिकेलाम्बु-		पर्णानां गुणाः	१६८	राजादनः	"
गुणाः	१६३	नारङ्गः	"	विकङ्कतः	"
नारिकेलपुष्प-पुष्पजलगुणाः	"	तिन्दुकः	"	अस्य गुणाः	"
नारिकेलतस्तोयगुणाः	"	अस्य सारगुणाः	"	पद्माक्षम्	"
नारिकेलफलतैलगुणाः	"	कुपीलुः	१६९	मखानम्	१७५

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
शृङ्गाटकम्	१७५	अस्या गुणाः	१८०	कर्मरङ्गम्	१८६
अस्य गुणाः	"	लुहारा	"	अस्यामपक्वफलयोर्गुणाः	"
कैरविणीफलम्	"	सुलैमानी खजूरी	१८१	अम्लिका	१८७
मधूकः	"	वातादः	"	अस्या वृक्ष-पुष्प-पर्ण-	
अस्य गुणाः	"	वातादस्याम-पक्व-शुष्क		पक्वापक्व-शुष्क-नूतना-	
अस्य पक्वफलगुणाः	१७६	फलादोनां गुणाः	"	नूतनफल-क्षार-रस-	
अस्यत्वक्तैलसारयोश्चगुणाः	"	वातादतैलगुणाः	"	साराणां गुणाः	"
जलमधूकः	"	सेवम्	"	अम्लवेतसः	१८८
अस्य तद्भेदस्य च नामगुणाः	"	अमृतफलम्	१८२	अस्य गुणाः	"
परूषकम्	"	पीलुवृद्धपीलुश्च	"	वृक्षाम्लम्	"
अस्य त्वगुणाः	"	वृद्धपीलुनामगुणाः	"	इत्याम्रफलादिवर्गः समाप्तः ।	
तृतः	"	अक्षोटः	"		
अस्य भेदाः	१७७	अक्षोटस्य गुणाः	१८३	अथ धात्वादिवर्गः ।	
दाडिमः	"	बीजपूरः	"	सुवर्णम्	"
अस्य फलगुणाः	"	अस्य बाल-पक्वफल-फल-		अस्य श्रेष्ठतावर्णनपुरः-	
दाडिमपुष्पादिगुणाः	"	त्वक्-त्वग्द्रव-केसर-तद-		सरं विशेष प्रय.ग-	
बहुवारः	"	स-बीज-फलमज्जा-पु-		कथनम्	"
भूकर्वुदारस्य नामगुणाः	१७८	ष्पाणां गुणाः	१८४	रूप्यम्	१८९
कतकः	"	वनबीजपूरगुणाः	"	अस्य विशेषप्रयोगाः	"
अस्य गुणाः	"	मधुरमातुलुङ्गगुणाः	"	ताम्रम्	"
द्राक्षा	१७९	मधुरकर्कटी	१८५	वङ्गम्	"
द्राक्षानामानि	"	जम्बीरद्वयम्	"	क्षुरकवङ्गस्य नामानि	"
कपिलद्राक्षाकाकलीद्रा-		जम्बीरफलगुणाः	"	वङ्गप्रयोगविषयाः	१९०
क्षयोर्नामानि	"	बृहज्जम्बीरगुणाः	"	अशोषितवङ्गदोषाः	"
द्राक्षाया बाल-मध्यम-प-		मधुकुम्कुटिकागुणाः	"	श्रेष्ठवङ्गलक्षणम्	"
कादिफलानां गुणाः	"	लिम्पाकगुणाः	"	यशदम्	"
खजूरी	१८०	जम्बीरपत्रगुणाः	"	सीसम्	"
अस्या आमपक्वफल-		निम्बूकम्	१८६	नागस्य प्रकारभेदाः	"
योर्गुणाः	"	अस्य नामगुणाः	"	लोहम्	१९१
खजूरादिमस्तकगुणाः	"	कव्णनिम्बूकगुणाः	"	कान्त-कृष्ण-मुण्डलोहानां-	
पिण्डखजूरी	"	मिष्टनिम्बूकम्	"	गुणाः	"

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
लोहसेविनां कार्याणि	१९१	हरितालभस्मानुपानम्	१९७	गोपीचन्दनगुणाः	२०२
लोहभेदाः	"	हरितालसेवने नियमाः	"	कृष्णमृत्तिका	"
मण्डूरम्	१९२	हरितालस्य प्रचलितभेदाः	"	कर्दमः	२०३
मण्डूरभेदाः	"	मनःशिला तद्भेदाश्च	"	अस्य नामानि	"
उपधातवः ।		स्रोतोऽञ्जनम्	१९८	कपर्दकः	"
स्वर्णमाक्षिकम्	"	अस्य श्रेष्ठतालक्षणम्	"	अस्य गुणा भेदादयश्च	"
श्रेष्ठस्वर्णमाक्षिकलक्षणम्	"	सौवीरम्	"	शङ्खः	"
तारमाक्षिकम्	"	अस्य गुणाः	"	अस्य गुणाः	"
तुथम्	१९३	पुष्पाञ्जनस्य नामगुणाः	"	अस्य भेदास्तद्गुणाश्च	२०४
कांस्यम्	"	टङ्कणः	१९९	श्रेष्ठशङ्खस्य लक्षणम्	"
अस्य श्रेष्ठतालक्षणम्	"	अस्य भेदौ	"	कुमिशङ्खस्य नामगुणाः	"
आरकूटम्	"	स्फटिका	"	बोलम्	"
अस्य भेदस्तल्लक्षणं च	"	अस्या निर्माणविधिः	"	अस्य भेदास्तल्लक्षणं च	"
सिन्दूरम्	१९४	राजावर्तः	"	कंकुष्ठः	"
शिलाजतु	"	अस्योत्तमतालक्षणम्	२००	अस्य गुणाः	२०५
श्रेष्ठशिलाजतुलक्षणम्	"	चुम्बकः	"	अस्य भेदौ तल्लक्षणं च	"
अशुद्धशिलाजतुदोषाः	"	गैरिकम्	"	अथ रत्नानि ।	
अथ रसः ।		स्वर्णगैरिकम्	"	हीरकः	"
पारदः	"	अस्य गुणाः	"	अस्य रूपभेदाः	"
पारदे पथ्यानि	१९५	खटिका	"	गारुतमतम्	"
पारदप्रशंसा	"	गौरखटिका	२०१	मरकतगुणाः	२०६
अथोपरसाः ।		बालुका	"	अस्य परीक्षा	"
हिङ्गुलम्	"	अस्या गुणाः	"	माणिक्यम्	"
हिङ्गुलनिर्माणविधिः	"	खर्परी	"	अस्य गुणाः	"
गन्धकः	१९६	अस्या भेदौ	"	अस्य भेदवर्णाः	"
श्रेष्ठगन्धकलक्षणम्	"	काशीशम्	"	बहुमूल्यमाणिक्यगुणाः	२०७
अभ्रकम्	"	काशीशलक्षणम्	२०२	अथ प्रम.गम्	"
अभ्रकसेवनेऽपथ्यानि	"	पुष्पकाशीशनामानि	"	अथ मूल्यम्	"
हरितालम्	"	सौराष्ट्री मृत्तिका	"	रत्नपरीक्षा	२०८
हरितालस्य नामानि	"	अस्या भेदौ	"	पुष्परागः	"
भेदाश्च	१९७	उत्तमगोपीचन्दनलक्षणम्	"	पुष्परागगुणाः	"

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
पुष्परागलक्षणम्	२०९	स्फटिकः	२१४	विषस्य भेदद्वयम्	२१९
नीलम्	"	अस्य गुणाः	"	स्थावरविषस्य दशप्र-	"
अस्य गुणाः	"	काचः	"	काराः	"
अस्य वर्णभेदाः	"	अस्य नामानि गुणाश्च	"	अस्य भक्षणदोषाः	"
अस्य प्राप्यभेदौ	"	सूर्यकान्तमणिः	"	जङ्गमविषस्य षोडशप्र-	"
गोमेदः	"	अस्य नामानि गुणाश्च	२१५	काराः	"
अस्य नामानि गुणाश्च	"	अस्योत्तमतलक्षणम्	"	जङ्गमविषाश्रयजीवानां	"
अस्य परीक्षा	२१०	चन्द्रकान्तमणिः	"	नामानि	"
वैदूर्यम्	"	अस्य गुणाः	"	अस्य दोषाः	"
अस्य गुणाः	"	एतदुद्धूतजलस्य गुणाः	"	विषसेवनप्रकारः	"
उत्तमवैदूर्यलक्षणम्	"	अस्य स्वरूपम्	"	विषसेवने पथ्यपदार्थाः	२२०
मौक्तिकम्	"	पेरोजम्	"	मात्राऽधिकविषभक्षणस्य	"
अस्य गुणाः	२११	अस्य नामानि गुणाश्च	"	परीक्षा	"
शुक्तिमौक्तिकम्	"	दुग्धपाषाणिका	२१६	विषदूरीकरणोपायाः	"
शङ्खमौक्तिकम्	"	अस्या नामानि गुणाश्च	"	विधिसेवितविषगुणाः	२२१
गजमौक्तिकम्	"	मुक्ताशुक्तिः	"	एषां शुद्धिः	"
बाराहमौक्तिकम्	"	अस्या गुणाः	"	इति धात्वादिवर्गः ।	
सर्पजमौक्तिकम्	२१२	अस्या मुख्यभेदौ	"	अथ धान्यवर्गः ।	
मत्स्यजमौक्तिकम्	"	जलशुक्तिः	"	धान्यम्	"
दुर्दुरमौक्तिकम्	"	अस्या नामानि गुणाश्च	२१७	शालिधान्यम्	२२२
वेणुमौक्तिकम्	"	शङ्खभेदः क्षुद्रशङ्खः	"	रक्तशालिः	"
मुक्तालक्षणम्	"	अस्य गुणाः	"	भेदसहितानामेषां गुणाः	"
मुक्तापरीक्षा	"	अथ विषम् ।		ब्रीहिधान्यम्	२२३
मुक्तायाः परीक्षायां प्रयोगः	"	वत्सनाभस्तलक्षणं च	"	अस्य गुणाः	"
प्रबालः	२१३	वत्सनाभगुणाः	२१८	षष्टिकधान्यम्	"
अस्य गुणाः	"	हारिद्रविषम्	"	अस्य गुणाः	"
अस्य मज्जरीगुणाः	"	शृङ्गिकाविषम्	"	अथ शूकधान्यानि ।	
अस्योत्पत्तिर्लक्षणं च	"	अस्य शुद्धिः	"	यवः	"
अथोपरत्नानि ।		कालकूटविषम्	"	अस्य नामानि	"
वैक्रान्तमणिः	२१४	शतमल्लविषस्य नामानि	"	गोधूमः	"
अस्य गुणाः	"	गुणाश्च	"	अस्य नामानि	२२४

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अथ शिम्बीधान्यानि ।		तिलः	२२९	अथ शाकवर्गः ।	
मुद्गः	२२४	अस्य नामानि	"	वास्तूकम्	२३४
अस्य नामानि	"	अस्य पिण्याकगुणाः	"	शाकपञ्चकस्य चक्षुष्यता-	"
कृष्णमुद्गस्य नामगुणाः	"	अतसी	"	कथनम्	"
हरिन्मुद्गस्य नामगुणाः	"	अस्याः पर्णगुणाः	२३०	गौडवास्तूकम्	२३५
धूसरमुद्गगुणाः	"	रक्तसर्षपः	"	अस्य नामगुणाः	"
माषः	२२५	गौरसर्षपः	"	पोतकी	"
अस्य नामानि	"	अस्य नामानि गुणाश्च	"	पोतकीभेदाः	"
राजमाषः	"	राजिका	"	इवेतमारिषः	"
अस्य सूपगुणाः	"	राजिकापत्रशाकगुणाः	२३१	रक्तमारिषः	"
निष्पावः	"	कृष्णराजिका	"	तण्डुलीयः	२३६
रक्तनिष्पावगुणाः	२२६	अस्या नामानि	"	अस्य मूलगुणाः	"
नदीनिष्पावगुणाः	"	अस्या गुणाः	"	पानीयतण्डुलीयम्	"
वनमुद्गः	"	अथ क्षुद्रभान्यम् ।		पलक्या	"
अस्य सूपगुणाः	"	कङ्गुः	"	कालशाकम्	"
मसूरः	"	चीनकः	२३२	पट्टशाकः	२३७
अस्य नामानि	"	वरकस्य नामगुणाः	"	नाडीकशाकस्य भेदौ	"
अस्य पर्णशाकगुणाः	२२७	नर्त्तकस्य नामगुणाः	"	तथोर्गुणाश्च	"
आढकी	"	श्यामाकः	"	कलम्बी	"
अस्या नामगुणाः	"	अस्य नामानि	"	लोणी	"
इवेताढकीगुणाः	"	अस्य गुणाः	२३३	बृहत्लोणी	"
रक्ताढकीगुणाः	"	कोद्रवः	"	चाङ्गरी	"
कृष्णाढकीगुणाः	"	वनकोद्रवः	"	चुक्रिका	२३८
चणकः	"	अस्य गुणाः	"	चञ्चुकी	"
कृष्णचणकगुणाः	२२८	कुसुम्भबीजम्	"	चञ्चु-महाचञ्चु-क्षुद्र-	"
कलायः	"	गवेषुका	"	चञ्चुनामानि	"
अस्य गुणाः	"	नीवारः	"	महाचञ्चु-क्षुद्रचञ्चु-	"
त्रिपुटः	"	अस्य नामानि	"	गुणाः	"
अस्य गुणाः	"	यावनालः	२३४	चञ्चुबीजगुणाः	२३९
कुलथः	"	मकायस्य नामगुणाः	"	हिलमोचिका	"
अस्य नामानि	२२९	इति धान्यवर्गः ।		शितिवारः	"

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अस्य बीजगुणाः	२३९	कर्कटी	२४३	कन्दानां गुणाः	२४९
मूलकपत्रम्	"	गृहे जीर्णाया अस्या गुणाः	"	डोडिका	"
द्रोणपुष्पीदलम्	"	द्वितीयतृतीयकर्कटयोर्गुणाः	"	कण्टकारीफलम्	२५०
यवानीशाकम्	"	अरण्य-तित्त-चीनाक-	"	अथ नालशाकम् ।	
दद्रुष्णपत्रम्	"	कर्कटीनां गुणाः	"	सार्षपनालम्	"
सेडुण्डपत्रम्	"	सर्वकर्कटीगुणाः	२४४	सूरणनालगुणाः	"
पर्पटपत्रम्	"	चिचिण्डः	"	अथ कन्दशाकानि ।	
गोजिह्वा	२४०	कारवेल्लम्	"	सूरणम्	"
फटोलपत्रम्	"	कारवेल्ली	"	वनसूरणनामगुणाः	"
गुडूचीपत्रम्	"	जलज-वनजकारवेल्लयो-	"	आलुकम्	"
कासमर्दः	"	गुणाः	२४५	काष्ठालुकम्	"
अस्य गुणाः	"	महाकोशातकी	"	शङ्खालुकम्	२५१
चणकशाकम्	"	तित्तकोशातकीनामगुणाः	"	हस्त्यालुकम्	"
कलायशाकम्	"	राजकोशातकी	"	पिण्डालुकम्	"
सार्षपं शाकम्	"	पटोलः	२४६	अस्य नामगुणाः	"
अथ पुष्पशाकानि ।		तित्ता पटोलिका	"	मध्वालुकम्	"
अगस्तिपुष्पम्	"	अस्याः फल-पर्ण-मूल-	"	रत्नालुकम्	"
कदलीपुष्पम्	"	वल्ली-तैलानां गुणाः	"	अस्य नामगुणाः	२५२
शोभाजनस्य पुष्पं	"	बिम्बी	"	आलुकी	"
मधु च	२४१	अस्या गुणाः फल-पुष्प-	"	मूलकम्	"
शाल्मलीपुष्पम्	"	पर्णशाकानां च	२४७	अस्याः शुष्कता-पुष्प-	"
अथ फलशाकानि ।		तित्तबिम्बीनामगुणाः	"	फलानां गुणाः	"
कूष्माण्डम्	"	शिम्बिः	"	बृहन्मूलकम्	"
अस्य पक्कमञ्जगुणाः	"	कोलशिम्बिः	२४८	अस्य नामानि	२५३
पीतकूष्माण्डस्य नामगुणाः	"	दधिपुष्पोनामगुणाः	"	गृज्जनम्	"
कूष्माण्डी	२४२	शोभाजनफलम्	"	कदलीकन्दः	"
अलाबूदीर्घा वर्तुला च	"	वृन्ताकम्	"	मानकन्दः	"
अस्याः काण्डगुणाः	"	डिण्डिशः	"	वाराहीकन्दः	"
कडुतुम्बी	"	भेण्डानामगुणाः	२४९	हस्तिर्कणः	"
अस्याः पर्णगुणाः	"	पिण्डारम्	"	अस्य नामगुणा-	"
अस्या विषयाः	"	कर्कोटकी	"	राजनिवण्टौ	"
		अस्याः फल-पर्ण-	"		

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
केमुकम्	२५४	छुवाः	२५७	अथ वारिवर्गः ।	
कसेरुः	"	कोशस्थः	"	पानीयम्	२५९
अस्य नामानि	"	प दिनः	"	करकाजलम्	"
शालुकम्	"	मत्स्याः	"	तौषारजलम्	"
संस्वेदजशाकानि	"	रोहितः	"	इति वारिवर्गः ।	
एषां भेदास्तद्गुणाश्च	२५५	शिलीन्ध्रः	"	—	
इति शाकवर्गः ।		भकुरः	"	अथ दुग्धवर्गः ।	
—		मोचिका	"	दुग्धम्	२६०
अथ मांसवर्गः ।		पाठीनः	२५७	सन्तानिका	"
मांसम्	"	शृङ्गी	"	इति दुग्धवर्गः ।	
हरिणः	"	इल्लीसः	"	—	
एणः	"	शङ्कुली	"	अथ दधिवर्गः ।	
कुरङ्गः	"	गर्गरमत्स्यः	२५८	दधि	२६०
क्रथ्यः	"	कविका	"	इति दधिवर्गः ।	
पृषतः	"	वर्मिमत्स्यः	"	—	
न्यङ्कुः	"	दण्डमत्स्यः	"	अथ तक्रवर्गः ।	
शम्बरः	२५६	परङ्गः	"	तक्रम्	"
राजीवः	"	महाशफरः	"	इति तक्रवर्गः ।	
मुण्डी	"	गरध्नी	"	—	
गोधा	"	मद्गुरः	"	अथ नवनीतवर्गः ।	
शशः	"	सपादमत्स्यः	"	नवनीतम्	२६१
सुजङ्गः	"	प्रोष्ठी	"	इति नवनीतवर्गः ।	
आखुः	"	इति मांसवर्गः		—	
शल्लकी	"	—		अथ घृतवर्गः ।	
गुहाशयाः	"	अथ कृतान्नसाधनवर्गः ।		घृतम्	"
पर्णमृगाः	"	सक्तवः	२५९	इति घृतवर्गः ।	
विष्किराः	"	चिपिटाः	"	—	
प्रतुदाः	"	होलकः	"	अथ मूत्रवर्गः ।	
प्रसहाः	"	कुल्माषाः	"	मूत्रम्	"
ग्राम्याः	२५७	पललम्	"	इति मूत्रवर्गः	
कूलेचराः	"	पिण्याकः	"	—	
		इति कृतान्नसाधनवर्गः ।			

वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०	वि०	पृ० सं०
अथ तैलवर्गः ।		अथ मधुवर्गः :		शर्करा	२६३
तैलम्	२६१	मधु	२६२	सितोपला	"
इति तैलवर्गः ।		इति मधुवर्गः ।		इतीक्षुवर्गः ।	
—		—		अथानेकाथनामवर्गः ।	
अथ सन्धानवर्गः ।		अथेक्षुवर्गः ।		द्वयर्थकशब्दानामकाराद्य-	
मद्यम्	२६२	इक्षुः	"	नुक्रमणिका	२३४
इति सन्धानवर्गः ।		फाणितम्	२६३	त्रयर्थकशब्दानाम०	२६५
—		गुडः	"	चतुरर्थकबह्वर्थकशब्दा०	२६६

समाप्तिश्च ।

छप रहे हैं ! आयुर्वेद के अमूल्य ग्रन्थरत्न !! छप रहे हैं !!!

भावप्रकाश विद्योतिनी नाम्नी भाषाटोका-सहित ।

यह ग्रन्थ मेरे यहाँ छपरहा है । आशा है कि पूर्वखण्ड निघण्टु के सम्पूर्ण ओषधियों के ऊपर विशद विवरण तथा सन्दिग्ध प्रधान २ ओषधियों के चित्रों के साथ २-३ मास के अन्दर आप लोगों की सेवामें उपस्थित हो जायगा-जिसे देखकर आप स्वयं कहेगें कि ऐसा उत्तम संस्करण अभीतक दूसरा नहीं निकला ।

अभिनव बूटीदर्पण-यह स्वतन्त्र बूटियों के ऊपर आजतक के वनस्पति विषयक विद्वानों के विचारों से तथा सुन्दर चित्रों से सुसज्जित मुद्रित हो रहा है । इसके संकलनकर्ता तथा संपादक श्रद्धेय प्रसिद्ध वनस्पतिविशारद रूपनिघण्टुकार वयोवृद्ध लाला श्रीरूपलालजी हैं । इन ग्रन्थों के जो ग्राहक अभी से ग्राहकश्रेणी में नाम लिखवा लेवेंगे उन्हें ये ग्रन्थ पौने मूल्य में दिये जायेंगे ।

आयुर्वेद सम्बन्धी सब प्रकार के ग्रन्थों के मिलने का

एक मात्र स्थान—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशे निघण्टुभागे

परिशिष्टम् ।

अथ हरीतक्यादिवर्गः ।

हरीतक्यभ्यां पथ्या कर्कशस्यां पूतनां मुलां हेमलेख्यं अर्धं च पिचेतकीं
१० स्त्र्यस्य शिरो ॥ ६५ ॥ वयस्यं विजयां चापि जीवन्तीं रोहिं वसोतिथिं ॥ ६६ ॥
१ हरीतकी, (हरड,) पू० १४७३ चार्द्धभ्यां जीवन्ती चेत-
विजया रोहिणी चेत पूतना चार्द्धभ्यां विजया इति
अनेक भाषा के नाम—
अति पथ्यायाः सप्तजातया विज्ञेया इति

हि०—हर, हरै, हरड, हड़, हरे । व०—बालहरीतकी, हरीतकी-
गाछ, नरी । म०—हरडा, बालहरडी, गु०—हरडे, हिमज । ते०—कर-
कचेट्टु, करकाय । ता०—कड़कै, करकैया, कडुकैमरम क०—अणिलेय,
अनिलैकाय । उडि०—हरिडा, करेडा । द०—कलरा । द्रा०—कडुक्काय ।
फा०—हलेलज अस्फर, हलेले जर्द, हलैलाह । अ०—अहलीलज अस्फर,
एहलीलज कावली, अहलीलज अस्वद । ले०—टरमिनेलिया चेब्युला
(Terminalia Chebula.) टरमिनेलिया सिट्रिना (Terminelia)
Citrina) । अं०—चेब्युलिआ (Chebulia). ब्लैक माइरोबेलन्स
(Black myrobalans)

अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं मधुरतिक्ततः ।

कफं रुक्षकषायत्वात् त्रिदोषघ्नो ततोऽभया ॥ १ ॥

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।

कदा चित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी ॥ २ ॥

द्राक्षां नियोज्य विधिना द्विगुणं शिवायाः-

संचूर्ण्य चाक्षफलपानमितां प्रभाते ।

कल्याणिकां च सुकृतां गुटिकामिमां यः-

संसेवते भवति तस्य हि पित्तनाशः ॥ ३ ॥

हृद्रोगरक्तविषमज्वरपाण्डुवान्ति-

कुष्ठानि कासकमलारुचिमेहमुख्याः ।

आनाहगुल्मपिटिकाप्रभवा विकाराः-

सर्वे च ते विलयमाशु सुखेन यान्ति ॥ ४ ॥

भुक्ते पथ्याऽभुक्ते पथ्या भुक्ताभुक्ते पथ्या पथ्या ।

जीर्णे पथ्याऽजीर्णे पथ्या जीर्णाजीर्णे पथ्या पथ्या ॥ ५ ॥

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।

हरेत्तु सर्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी ॥ ६ ॥

हरीतक्याः स्मृतं बीजं चक्षुष्यं गुरु वातनुत् ।

पित्तनाशकरं चैव मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥

व्यवहार—हरडके फलकी छाल । मात्रा-४ मासे से १॥ ताला ।

२ बिभीतकः (बहेड़ा) पृ० १५०

हि०-बहेड़ा, फिनास, भैरा । ब०-बयड़ा, बोहेरा, बेहरी । म०-बेहड़ा, घाटींग, बहेला । गु०-बेड़ा, बेहेड़ा । क०-तोड़े, तोरै । तै०-ताड़े चेट्टु, बल्ला, ताड़िकाय । ता०-तनितांडी, तोअण्डी, कट्टुएलुपय । फा०-बलेले, बलैलाह । अ०-बलेलज । अं०-बेलिरिक मेरोबेलन्स (Beleric myrobalans) ले०-टरमिनेलिया बेलिरिका (Terminalia belerica)

परं केश्यस्तु तन्मज्जा नेत्रपुष्पहरोऽञ्जनात् ।

नासारोगनेत्ररोगकृमिशुक्रहरो लघुः ।

अक्षवृक्षभवः कल्कश्चित्रपाण्डुगदापहः ॥ १ ॥

व्यवहार—फलकी छाल । मात्रा—५ से १० माशे ।

३ आमलकी (आंवला) पृ० १५०

हि०-आमला, आंवड़ा, आंवरा । ब०-आमला, आमरो । म०-आंवले, आंवलकाटी । गु०-आमलां, आमली । क०-नेल्लि, नेल्लिकायि । तै०-उस-रिकाय । उ०-अण्डा । ता०-नेल्लकर । फा०-आम्लक, आमलह ।

अ०-अमलज । अं०-एम्ब्लिक मेरोबेलन् (Emblie myrobalan.)
ले०-फाइलेन्थस् एम्ब्लिका (Phyllanthus Emblica)

अम्लत्वाद्वातहं प्रोक्तं माधुर्याच्चैव शीततः ।
पित्तनाशकरं चोक्तं रूक्षत्वाच्च कषायतः ॥ १ ॥
कफनाशकरं प्रोक्तं पूर्वे विद्याविशारदैः ।
आमलस्य फलं शुष्कं तिक्तमम्लं कटु स्मृतम् ॥ २ ॥
मधुरं तुवरं केश्यं भग्नसन्धानकारकम् ।
धातुवृद्धिकरं नेत्र्यं लेपनात् कान्तिकारकम् ॥ ३ ॥
पित्तं कफं तृषां घर्म मेदोरोगं विषं तथा ।
त्रिदोषं नाशयत्येवं पूर्वाचार्यैर्निरूपितम् ॥ ४ ॥
तन्मज्जा प्रदरच्छर्दिवातपित्तज्वरापहा ।
कषाया मधुरा वृष्या श्वासकासनिवर्हणा ॥ ५ ॥

व्यवहार—फलको छाल । मात्रा—५ मासा से १ तोला तक ।
त्रिफला पृ०, १९०

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकौ ।
चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥
पथ्या विभीतकं धात्री महती त्रिफला मता ।
स्वल्पा काश्मीरखजूरपरुषकफलैर्भवेत् ॥ २ ॥
व्यवहार—फलके छिलके । मात्रा—३ मासे से १ तोला तक ।

४ शुण्ठी (सोंठ) पृ० १९१

हि०-सोंठ, सिधी । ब०-शुण्ठि, सुंठ । म०-सुण्ठ । गु०-शुंठ्य, सूठ ।
क०-शुंठि, ओणसुठि, बेवशुंठी । तै०-शोंठी, सोंटि । ता०-इञ्जी ।
द्रा०-शुक्कू । फा०-जंजबील, जंजबीलखुश्क । अं०-डाइ जिब्जिबेर
(Dry ginger.) ले०-जिजिबेर आफिसिनेलि (Zingiber officinale)
व्यवहार—कन्द । मात्रा—३-७ मासे ।

५ आर्द्रक (अदरक) पृ० १९१

हि०-अदर(ख) क, आदी । ब०-आदा । म०-आले । गु०-आदु ।
क०-अल, असिशोंठि, हसीशुंठी । तै०-अल, अलम । ता०-शुक्क ।

द्रा०-इञ्जि । फा०-जञ्जबीलेतर । अ०-जञ्जबीले रतव । अं०-जिञ्जेर
रूट (Ginger root.) लै०-Ginger officinale (जिञ्जिबेरा आफि-
सिनेलि) ।

वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् ।

एक एव निहन्त्यत्र लवणार्द्रककेशरी ॥ १ ॥

आद्राङ्कुरा रसाभावात् कफवातकरा मताः ।

रक्तदोषस्य शमनास्ते वृद्धाः कफनाशकाः ॥ २ ॥

काळिका सैन्धवं चाद्रौ पाचकं चाग्निदीपनम् ।

रुच्यं प्रियं सरं प्रोक्तं शोथवातकफापहम् ॥

लकुचस्य रसे क्षिप्तमार्द्रकं मुखशोधनम् ॥ ३ ॥

व्यवहार—कन्द, स्वरस । मात्रा—२ मासे से १ तोला तक ।

६ पिप्पली (पीपल) पृ० १५१

हि०-चीपर (ल) । ब०-पी(पि)पुल । म०-पिपली । गु०-लीडी पीपल,
लिण्डी पीपल । क०-हिप्पली । ते०-पिप्पलि चेट्टु । ता०-पिप्पलि, ति-
पिली । फा०-पिलपिल दराज , फिलफिल दराज । अ०-दार फिलफिल ।
अं०-लांग पीपर (Long Pepper) । ले०-पाइपर लंगाम (Piper
Loungum) या-चविका राक्स बर्धि (Chavica Rox burghii) ।

व्यवहार-फली । मात्रा-१-३ मासे ।

७ मरिचम् (मरिच) पृ० १५२

हि०-काली मरिच, गोल या दक्षिणी या चोखा मिरच, मरिच । ब०-
मुरिच, मोरिच, गोल मिरच । म०-मिरे, मिर्री, काली मिर्च । गु०-मरि,
मरितीखा । क०-मेणसु, मोलुबु कोठि । ते०-मरिया, मरियन, मरियलु ।
ता०-मिलगु, मिलंड चोक । फा०-पिलपिले अस्वद, हलपिला गिर्द । अ०-
फिलफिले अवीद, फिलफिलस्सोदाय । अं०-ब्लाक पीपर (Black pe-
per) ले०-पाइपर नाइग्रम (Piper nigrum)

सितमरिच (सफेदमरिच)

ब०-सादा मरिच । म०-पांढरे मिरे । गु०-धोला मरी । क०-विलेय
मेणसु । ता०-मिलाओ ।

कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ।

नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ १ ॥

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यं च विशेषतः । (सु० सं०)

शोभाञ्जनबीजं श्वेतमरिचं के चिद्वदन्ति ।

कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाशनम् ।

अवृष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्तं चैव रसायनम् ॥ २ ॥ (रा० नि०)

व्यवहार—बीज । मात्रा—१—४ माशे ।

८ पिप्पलीमूलम् (पिपरामूल) पृ० १५२

हि०—पीपलामूल, पी(पि)परामूल । ब०—पिपुलमूल । म०—पिपलीमूल, पिपलमूल, पिपलामूल । गु०—पीपरीमूलना गंडाडा, पीपलीमूल । क०—पिप्पलीयवेरु, हिप्पलीयवेरु, हिप्पलीमूल । तै०—पिप्पली वेरु, पिप्पली दुम्प । प०—पिप्पला मूल । मा०—पीपलामूल । द्रा०—तिप्पली मूल । फा०—फिल्फिल् मोया, फिल्फिल् मूयह । अ०—असलुल फिल्फिल् । अं०—(पाइपर रूट) Paiper root. (रूट ऑफ् दी पाइपर लाङ्गम) Root of the Piper langum ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा ३-४ माशे

९ चव्य पृ० १५२

हि०—चव्य, चाभ, चाव, चव, । ब०—चइ, चई, चोई । म०—चवल, मिरबेली चे मूल । मु०—चवक । ते०—सेवासु, चैकाणी, चव्यमु । द्रा०—शव्यं । मु०—कंकळ । ले०—(पाइपर चव) Piper Chaba. (चविका आफिसिनेरम्) Chavica officinaram. (आई पाइपर चव) Aya Piper Chaba ।

तन्त्रान्तरे—चव्यं तु चविका चाथ बिम्बीगुञ्जे तु कृष्णला । चविका कटु तिक्तोष्णा दीपनी पाचनी लघुः ॥ १ ॥ कफपित्तहरी चैव किञ्चिद्वातप्रकोपनी । श्लेष्मपित्तहरं शाकमस्य तूक्तं भिषग्वरैः ।

मदनपाले—चव्यपुष्पं गरश्वासकासक्षयविनाशनम् ।

व्यवहार—डण्डल । मात्रा—३-८ माशे ।

१० गजपिप्पली (गजपीपल) पृ० १५३

हि०-गजपीपर, हाथी पीपली, बड़ी पीपली, चव्य का फल । ब०-गज-पीपल; गजपिपुल, करिपिपुल । म०-गजपिपली, मोरबेलीला, पिप्पल्या येतातली । क०-गज हिप्पली । गु०-गजपीपर, मोटी पीपर । मोर-बेलीला । ते०-गजपिप्पलु, पेह पिप्पलु । ता०-अति तिप्पली । मा०-गज-पीपल, थोरपिप्पली । द्रा०-यावै तिप्पली । प०-गजपीपल । सन्ता०-दरे झरक । खा०-दोदहिप्पली । माल०-अति पिप्पली, अनैत तिपिली । ले०- (सिन्डेप्सस आफिसिनेलिस्) *Scindapsus officinalis*, या- (पोथॉस् आफिसिनेलिस्) *Syn:-Pothos officinalis* ।

सैहलीपिप्पली, वनपिप्पली, मर्कटीपिप्पली च भवन्ति तासां क्रमेण गुणाः प्रोक्ता राजनिघण्टौ निघण्टुरत्नाकरे च । तद् यथा—

सैहली कटुरुष्णा च जन्तुघ्नी दीपनी परा । कफश्वाससमीरार्तिशमनी कोष्ठशोधनी ॥१॥ वनपिप्पलिका चोष्णा तीक्ष्णा रुच्या च दीपनी । आमा भवेद् गुणाढ्या तु शुष्का स्वल्पगुणा स्मृता ॥२॥ मर्कटीपिप्पली तिक्ता तुवरा सुरसा स्मृता । मूत्रकृच्छ्राश्मरीयानिशूलविस्फोटकाञ्जयेत् ॥ ३ ॥

व्यवहार—फल । मात्रा—१-३ माशे ।

११ चित्रक (चीता) पृ० १५३

हि०-चीत, चीता, चित्रा, चित्ता, चितरक, चितउर । ब०-चिता, चितु । म०-चित्रकु । मु०-चित्रक । क०-चित्रमूल, चित्रकमूल । प०-चित्रा । ते०-चित्रमूलमु, चित्रमूलं, तेला चित्रा । ता०-बेंचित्तिर, कोदिवेल । द्रा०-चित्रमूलं । उ०-धुवचिता । तु०-बोलड्ड । गु०-चित्रो, चित्रापीतरो । मला०-टपकोटुबलि, कोटुबेलि । सिंह०-सुदुनी तुल । ब्र०-कन् खेन् फिउ, किन् खेन् इन् । फा०-वेख बरंदा, बेखबरंदह, शीतरह, शीतरुह, शीतरक, बेखबुरिंदा । अ -शितरज, शितरझ, शीतरज हिन्दी, शैतरज । ले०- (प्लाम्बागो जिलानिका) *Plumbago Zeylanica*. या (प्लाम्बागो आवरीकुलेटा *Syn:- Plumbago ouriculata* ।

१२ लाल चीता ।

हि०-लालचीत, लालचीता, लालचित्रक, लालचितउर, ब०-एडचिते, रक्तोचितो । म०-रक्तचित्रक । क०-कोपिनचित्रमूल, लालचित्रकमल ।

ता०-शिवप्पुचित्रिर, शिवप्पु चित्तिर, शिवकोडिवयली । उ०-रक्तचिता
रक्तचिता । मला०-स्वेट्टी कोडिवली, चुपोण्डा फोडु अवलि ।

ले०-Plumbago rosea (प्लम्बेगो रोसिया) ।

१३ कालाचीता

रक्तकृष्णचित्रकयोगुणाः क्रमेण —

स्थूलकायकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तचित्रकः ।

रसे नियामको लोहे वेधकश्च रसायनः ॥ १ ॥

केशाः कृष्णाः प्रजायन्ते कृष्णचित्रकभक्षणात् ।

कृष्णचित्रं समुत्पात्य गोभिराघ्रातमेव वा ।

क्षीरमध्ये क्षिपेद्वाऽपि क्षीरं कृष्णं प्रजायते ॥ २ ॥

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, जड़, जड़को छाल । मात्रा—१-३ माशे ।

१४ यवानी (अजवाइन) पृ० १५३

हि०-अजवायन, अजमायन, जवाइन, अजवां, अजोवां । ब०-यमानी,
यडयान, योयान्, जवान् । म०-ओबा, उंवा । गु०-अजमा, यवान, जवा-
इन, अजमे । क०-उंठु, ओंठु, ओमु । तै०-वामु, ओममी, ओममु, ओमा ।
ता०-अमन, ओमन, ओमम् । मा०-आजवाण । कच्छ०-चोहरा ।
काश्मी०-जविन्द । मु०-अजमा, ओबा । फा -नानुखा, नान्खाह,
जीनान् । अ०-कमुन्, अमूने मुल्लुकी । अं०—The Bishops wed
(दि बिशौप्स वेड), Ajwa seeds (अजवा सीड्स्) । ले०-Carum
Copticum (कारम कोप्टिकम) Syn:-Ligusticum Ajowan
या-(लिगस्टिकम अजोवां) Syn:-Otychotis Ajowan या (ओटि-
चोटिस अजोवां) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—२-६ माशे ।

१५ अजमोदा (अजमोद) पृ० १५३

हि०-अजमोद, अजमोत, अजमोदा । ब०-वनयमानी, रान्धुनी, अज
मद, चनु । गु०-बोडी अजमोद, बोडी अजमो । ते०-आजामोदा,
वोमा, अशमदागां वोमा, अजोदावोमरु । द०-अजमुदा, आजमुदा,
अजवां । मध्य प्र०-रान्धुनी । ता०-अशम, टागम, तागम, अशमता

ओमान् । म०-अजमोदा वेवा, कोरंजा । क०-अजमोदावेमा । फा०-
करप्स । अ०-बजरुल् करप्स । अं०-Celery seeds (सिलेरी सीडस्) ।
ले०-Carum Roxburghianum (कारम राक्सर्बर्धियानम)
Syn:-Apium involucratum या (एपियम इन्वोल्युक्रेटम)
Syn:-Ptychotis Roxburghiana या (पिचोटिस राक्सर्बर्धियाना)

व्यवहार-बीज । मात्रा-२-८ माशे ।

१६ अजवायन जङ्गली पृ० १९३

हि०-वन अजवायन, घोड़ अजवायन, अजमोदा । सं०-वनयवानी ।
बं०-वनयोवान । म०-किरमानी, अजवां । ले०-Seseli Indicum
(सिसिली इंडिकम) Syn:-Ligusticum diffusum (लिगस्टिकम
डिफ्युजम)

१७ पारसीक यवानी (खुरासानी अजवाइन) पृ० १९४

हि०-खुरासानी अजवाइन, खुरसाना, किरमानी अजवायन । बं०-
खुरासानो योयान, खोरासानी यमानी । म०-खुरासानी ओंवा, किरमानो
ओंवा । गु०-खुरासाणी अजमा, छुहारी अजमोद । ते०-खुरसाण वामु,
खुरसनी उमा, खुरासानी वाममु । ता०-खोरसनी ओमाम, शिट्टामुट्टि,
कुरासानी योमाम । प०-खुरासानी अजवाइन, बजरुल । मा०-खुरासानी
अजवाण । क०-खुरासानी वेमं । द्रा०-कुरोशानि वेमं । फा०-तुख्मवब्जे,
वङ्गदिवाना, बब्ज, तुख्मविनग, तुख्मेवंग । अ०-बजरुल वब्ज, अवीद
शिकरान, वजुलवब्ज, वजरुलविनग । यू०-अजवायन खुरासानी, ले०-
Hyoscyamus niger (हाइयोस्यामस निगर)

पारसीकाजमोदाया नामगुणाः—

यवानीया यवानी स्याच्चौहारे जन्तुनाशनः ।

पारसी यावनी गन्धाछारश्च खरपुष्पका ॥

पारसीकयवानी तु तिक्तोष्णा कटुतीक्ष्णा ।

अग्निदीप्तिकरी वृष्या लघ्वी चैव प्रकीर्तिता ॥

त्रिदोषाजीर्णकृमिनुच्छूलामस्य च नाशिनी ।

विशेषात्तु गुणास्त्वन्ये यवानीव प्रकीर्तिताः ॥

व्यवहार-बीज । मात्रा-१-२ माशे

१८ शुक्रजीरक (जीरा) पृ० १५४

हि०-जीरा, सादा जीरा, सफेद जीरा । बं०-सादा जीरे, शाहा जीरे, जीरे । म०-जीरें, पांडरे जीरें, पांढरे जीरें, जीरो । गु०-जीरुं, शाकनुजीरुं, सादू जीरुं, धोलुजीरुं । क०-जिरिगे, विलियजीरगे । ते०-जिलकारा, जिलकरर । द्रा०-शीराम । यू०-खामुने । ता०-शिरगम । फा०-जीरये सफेद । अ०-कमून अवियज । अं०-Cumin seeds (क्युमिन सीडस्) । ले०-Cuminum Cyminum (क्युमिनम् सिमिनम्)

व्यवहार—बीज । मात्रा-३-७ माशे ।

१९ कृष्णजीरक (स्याहजीरा) पृ० १५४

हि०-कालाजीरा, स्याह जीरा, कृष्णजीरा । बं०-कालजीरें, कृष्णजीरा । म०-शहाजीरें, शाहाजीरं, कालेजीर । गु०-श्याजीरुं । क०-करिजीरके, करिजिरिगे । ते०-नल्लजीर-तल्लजिलकर् । ता०-शिमइ शोम्बु । मा०-श्या-जीरो । द्रा०-करुंशीराम । चनाव०-गूयू । फा०-सियाहजीरा, जीरये स्या-ह । अ०-कमूने किरमानी, कमून अस्वद । अं०-Black Caraivay se-eds (ब्लैक काराइवे सीडस्) ले०-(१) Carum Carui (कारम कारुइ) (२) Carum Bulbocastanum (कारम बल्बोकास्टेनम्)

व्यवहार—बीज । मात्रा-६-७ माशे ।

२० कालाजाजी (कलौजी) पृ० १५४

हि०-कलौंजी, कलौजी, मंगरेल, मंगरैला । बं०-मोटा काले जीरे, मोट काल जीर । म०-कलौंजी जीरें, काले जीरे । गु०-कलौंजी जांरुं । क०-करिदोडु जीरिगे । ले०-नल्लजीरा कारा । फा०-शोनिभ, स्यादाने, शोनिज, शओनीज । अ०-हनतुस्सोदा, हब्बुलस्सोदाय, हब्बतुस्सोदा । अं०-Small Black cummin (स्माल ब्लैक क्युमिन) । ले०-Nigella Sativa (निगेला साटिवा)

व्यवहार—बीज । मात्रा-२-५ माशे ।

अरण्यजीरकस्य (काळीजीरी) नामगुणाः—

बृहन्न्याली क्षुद्रपत्रोऽरण्यजीरकणौ तथा
आरण्यजीरकं चोष्णं तुवरं कटुकं मतम् ।

स्तम्भं वातं कफं चैव व्रणं चैव विनाशयेत् ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—२-३ माशे ।

२१ धान्यकम् (धनिया) पृ० १५४

हि०—धनियां । बं०—धने । म०—धने, कोथिंबीर, धणे । गु०—धाना, धाणा, कोथमीर । क०—कोथुंबुरी, कोथम्बरी, हविज । ते०—कोथमिलु, धनियलु, धाणीपापु, कोचिमिर चेट्टु । ता०—कोटमल्लि, कोतमल्ली । मु०—धनु-कोथमीर । सिन्ध०—धानु । फा०—तुख्मेकसीज, कुजवर, कशनीज । अ०—कजबुरा, कजबुरह । ले०—*Coriandrim sativum* (कोरिअण्ड्रिम-सेटिवम्) । अं०—*Coriander seeds* (कोरिअण्डर सीड्स्) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा ६ माशे से १ तोला तक ।

२२ शतपुष्पा (सोआ) पृ० १५४

हि०—सोआ, सोया, वनसौंफ । बं०—शुल्फा, शुल्फा । पं०—सोया । म०—बालंत शोप, बालंत शोफ । क०—सधसिले, संजसिगे, सव्वसिगे, सदापे । गु०—शुवा, शुवानी भाजी । ते०—पेदे सदाप चेट्टु, सदापा, सदाप, सोम्पा । द्रा०—शतकुप्पे, शतकुपइ । मा०—सोवा, सुवा । मु०—सुवा, सोफा, शेपू, शिवपा, शवपा । ता०—सोयी किरइ विरइ, शतकुप्पी विरइ । द०—सयी । अं०—*Dill seeds* (डिल सीड्स्) । ले०—*Peucedanum graveolens* (पिउसिडानम ग्रेवियोलेंस) Syn:—*Anethum sowa* या (अनेथियम सोवा) ।

शतपुष्पाया आकृतिस्तु—

शतपुष्पा सूक्ष्मपत्रा पीतपुष्पाऽतिछत्रका ।

प्रसिद्धा क्षेत्रविख्याता दोपनोक्ता महर्षिभिः ॥

व्यवहार—बीज । मात्रा—२-३ माशे ।

२३ मिश्रेया (सौंफ) पृ० १५४

हि०—सौंफ, सौंफ । ब०—मौरी मीठाजीरा । म०—बड़ीसोफ, बड़ीसोप । गु०—बरिआली, बारिअरी, बरिअरी । क०—सोपु, कासंछसिगे । मा०—सौंफ । प०—सौंफ । ते०—सोपु, पेइजिलकुरह, पेइजिलकर, जिलाकुरी । ता०—सोइकिरे, सोम्बु । मु०—अनिसन, बड़ी सौंफ । फा०—राजयानज, राजयाना, बादियान, राजियानह । अ०—एजियानज, असलुल एजिया-

नन राजियाज । अं०-Fennel Seeds (फेनेल सीड्स्) । ले०-Faeniculum Vulgare (फेनिक्कुलम वलगेर) Syn:-Anethum Panneorium या (एनेथम पान्निओरिअम) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

२४ मेथी पृ० १५५

हि०-मेथी । प०-ब०-म०-गु०-मेथी । क०-मेथय, मेथपक, मेंत्या, मेंन्थय । ते०-मेंटुलु, मेंतुलु । ता०-वण्डयम्, वेन्दयम् । व०-मेति । द्रा०-वेन्दियं । फा०-तुख्मे शमपीत, तुख्मशमलोत, शमबलोद फरीकह । अ०-बजरुल हुल्वा, बजरुल हल्वह, हुलवह । अं०-Fenugreek (फेनुग्रीक) । ले०-Trigonella Foenum Graecum (ट्रिगोनेला फोइनम ग्रेइकम) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—२-५ माशे ।

२५ वनमेथी पृ० १५५

हि०-वनमेथी, जङ्गलीमेथी । प०-सिजी । सिन्ध०-जिर । ले०-Melilotus Parviflora (मेलिलोटस् पार्विफ्लोरा) Syn:-Trifolium indicum या (ट्रिफोलिअम् इण्डिकम्) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—२-५ माशे ।

२६ चन्द्रशूरम् (चनसुर) पृ० १५५

हि०-हालों, हालिम, चनसुर, चन्दसुर । व०-हालिम, हालिमा, हालो, चांदशूर, अलैवैरी । म०-आलीब, हलिम, अहालीब । गु०-अशेलियो, अशेरिया, माशालबीज । यू०-तरम राहके बीज । फा०-तुख्म तरह तेजक । अ०-बजरुजर जीर । कुमा०-हालिम । मु०-अस्सालिया, अहालिब । ता०-अलिवेरह । ते०-अदित यलु । प०-तेजक । सि०-अहरे । क०-अलिबीज । अं०-Common Cress (कामन क्रेस) । ले०-Lepidium Sativa (लेपिडियम सेटिवा) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—३-६ माशे ।

२७ हिङ्गु (हींग) पृ० १५५

हि०-मा०-हींग । व०-क०-हिङ्गु । प०-हिङ्गे, हींग । म०-हिंग । गु०-हिंगडो, बवारणी, हिंग बवारणी । ते०-इंगुव, इंगुर, इंगुरा । ता०-पेरुं-

गियम्, पेहंयम् । मु०-हिगा । द्रा०-पिरुङ्गायं । फा०-अङ्गोजा, अङ्गज,
अंगूजह, अंगुजा, अंगुजेह इलरी । अ०-हिल तीत्, हिलतीस । अं०-Ass-
afoetida (आसेफोटिडा) ले०-Ferula Narthex (फेरुला नार्थेक्स)
Syn:-Narthex Asafoetida या (नार्थेक्स आसेफोटिडा) । Syn:-
Ferula Asafoetida या (फेरुला आसेफोटिडा) ।

हिङ्गुशोधनविधिग्रंथा आत्रेयसंहितायाम्—

अङ्गारस्थे लोहपात्रे सघृते रामठं क्षिपेत् ।

चालयेत् किञ्चिदारक्तवर्णं योगेषु योजयेत् ॥

व्यवहार—गोंद । मात्रा—२ रत्तीसे १ माशा ।

२८ वच (वच) पृ० १५९

हि०-वच, घोरवच, गुडवच, गुरवच । ब०-वच । म०-बेखंड । ते०-
बड़ज, नल्लवस, बासा, बस । गु०-बज, घोड़ावज, गंडिलो वज, गोड़वज ।
क०-बजे । ता०-वशंबु, वखशंबु । मु०-बेखंडे । मला०-व्ययंपु, वशम्ब ।
गोसा०-येखंड । द्रा०-वशम्बु । प०-बड़ीबोज, वर्च । फा०-सोसन जर्द,
अगर तुर्की, सबे बवा । अ०-उदल बुज, अकरुन, बज, बिज । यू०-अकु-
रुन् । अं०-Sweet Flagroot (स्वीट फलागरूट) । ले०-Acorus Ca-
lamus (एकोरस केलेमस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१-३ माशे ।

२९ पारसीकवचा (खुरासानी या सफेद वच) पृ० १५६

हि०-सफेदवच, बालवच, खुरासानी वच, दूधियावच । ब०-खोरा-
सानीवच, श्वेतवच । म०-पांढरे बेखंड । गु०-धोलावच, बालावज, खुरा-
सानी वज । क०-विलेबजे, कपणदगड्डे, नारुवेरु । ते०-तेल्लावासा, बाड़ज,
तेल्लवस ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१-३ माशे ।

शुक्लवचागुणाः—

वचा श्वेता बुद्धिमेधावह्निदीप्तिकरी मता ।

आयुष्यदा गुणाढ्या च वृष्या कफविनाशिनी ।

वातभूतकिमिहरा त्वितरे पूर्ववद् गुणाः ॥

वचाया अद्भुतगुणाः—

अद्भिर्वा पयसाऽऽज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुर्यान्महाप्रज्ञाऽन्वितं नरम् ॥

३० कुलिञ्जनः (सुगन्धा वचा) पृ० १५६

हि०—कुलिञ्जन, कुलंजन, बड़ा कुलंजन । ब०—कुरचीवच, महाभरी-
वच, कुड़चीसेष, महाभैरवी वच । म०—कुलिजन, कोशतकुलिंजान । गु०—
कुलिजन् जानु । कोलिजन । सिन्ध०—कुंजर, कंजर, कांठी । ता०—पेरर-
त्तइ । ते०—पेडुदुम्पराशत्रकम । मला०—पेरारट्टा । दुम्परास्मी । ब्रह्मी०—पद्-
गोजी । फा०—खिरदारु, खरदारु, खुशरवे दारु एकलान् । अ०—इर्क खोलि-
जान, खुलंजान, खुलांजाने कस्वी, खुलंजान्-ए कबीर । अं०—Greater
Galangal (ग्रेटर गैलंगाल) । ले०—Alpinia Galanga (अल्पी-
निया गैलङ्गा) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३-९ माशे ।

३१ महाभरीवचा (कुलिञ्जन भेद) पृ० १५६

हि०—महाभरा वच, महाभरी वच, कुलञ्जन भेद । ब०—महाभरीवच,
नरकचूर । प०—कचूर । नरकचूर । मला०—कठुइंशोकुआ । ले०—Zingi-
ber Zirumbet (जिंजीबर जिर्म्बेट) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३-९ माशे

३२ द्वोपान्तरवचा (चोपचीनी) पृ० १५६

हि०—चोपचीनी, तोपचीनी, चोबचीनी ब०—तोपचीनी, कुमारिका ।
म०—गु०—चोपचीनी । ते०—फिरंगी चक्का, कोंडडोटेना, कोंडतामरा, सितपु
चेट्टु । म०—गुटी, गुटबेल, धोलयेल । ता०—मलैत तामड़ा । द्रा०—परंगि
शक्के । मला०—कलतामरा । सन्ता०—अटकीर । ने०—चोपचीनी । यू०—ख-
सिलियर आशसिनी । फा०—रावन, रवन, बेखेचीनी । अ०—एवन, रायन,
खुशबुस्सीनी । अं०—China root (चाइना रूट) ले०—Smilax

china (स्माइलाक्स चाइना) Syn:-Smilax Macrophylla या (स्माइलाक्स माक्रोफिला) ।

फिरङ्गदेशसम्भूता चीनदेशेऽथ विश्रुता ।

नामतश्चोपचीनी स्यादश्वगन्धसमाभवेत् ॥

अस्याः सेवनसमये त्याज्यपदार्थाः—

मद्यं त्यजेत्तथा तैलं काश्चिकं शाकमेव च ।

क्षारमग्न्यसं चैव लवणं तिक्तभोजनम् ॥ शिवनिघण्टौ ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३—४ माशे ।

३३ हबुषाद्वयम् (हाऊबेर) पृ० १९६

हि०—हाऊबेर, हाहूबेर, हाहूबेर । ब०—हबुषफल, हबुषा, । म०—पर-
डुहूवे, लल्लुयाथोरशेरणी । क०—हूबेर, परडुहूवे । मा०—हाऊबेर । गु०—
होश । प०—हाऊबेर, पेथरी, अबहुल । कुमा०—चिचिया । काश्मी०—नुच,
पाम, पेथरा । काना०—लङ्गशूर, थेलु, चुनी । ला०—स्वना । द०—अबहुल ।
फा०—तुलूमदुहल, ओरस । अ०—अरअर, अबहाल, हबुडल अरअर ।
अं०—Juniper (ज्युनिपर) । ले०—Juniperus Communis (ज्यु-
निपरस कम्युनिस) ।

व्यवहार—फल । मात्रा—३—६ माशे ।

३४ विडङ्गः (वायविडङ्ग) पृ० १९६

हि०—वायविडङ्ग, वायभिर(ड)ङ्ग, भाभिरङ्ग, बाविरङ्ग, बभिरङ्ग । ब०—
विडङ्ग । म०—बावडिङ्ग, कारकुनी । गु०—बावडिङ्ग, बावडिङ्ग । क०—वायु-
विडङ्ग, वायविडङ्ग । ते०—वायुविडङ्गपुचेट्टु, वायुविडङ्गमु, वायविलङ्ग ।
मु०—बर्वट्टि, अम्बट, कार्कणनी, कारकनी, बारडिङ्ग । ता०—वायविलङ्ग, वा-
युविलङ्गम । प०—बाविरङ्ग, बबरङ्ग । मा०—बायविरङ्ग । द्रा०—बायविलङ्ग ।
सिलह०—बेबरङ्ग । सिंहली०—उम्बेलिया, अम्बेलिया । ने०—हिमलचेरी ।
अ०—वरंज कावली, बिरंज कावली । फा०—बरङ्गकावली, बिरंजकावली,
बिरंजकावली । अ०—Babreng seeds of Embelia ribes (बेब्रिङ्ग
सीड्स ऑफ् एम्बेलिया रिबिस) । ले०—Emdelia Ribes (एम्बेलिया

रिबिस) Syn:-Embelia glandulifera या (एम्बेलिया ग्लेण्ड्यु-
लिफेरा) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—५-१० माशे ।

३५ तुम्बुरुः (तुम्बुल) पृ० १५७

हि०—तुम्बुरु, तुम्बुल, तेजत्रल, भाडमिरच । ब०—तुम्बुरुफल, नेपाली-
धने, नेपालीधनिया । म०—तेँदु, चिरफल । मा०—तूगरू । क०—तुम्बुरु ।
कों०—तिरफल । ते०—तुम्बरलु । प०—तुम्बर । गु०—तुम्बरुफल । लिपचा०—
मुकुंग । ले०—Zanthoxylon Alatum (जानथौक्सिलन एलेटम)
,,—Zanthoxylon Acanthopodium (जानथौक्सिलन
एकन्थोपोडियम) दूसरी जाति ।

व्यवहार—छाल, बीज । मात्रा—३-६ माशे ।

३६ वंशरोचना (वंशलोचन) पृ० १५७

हि०—वंशलोचन । मु०—म०—वंसलोचन । ब०—वांशकावर । गु०—
वंशकपूर, वांशकपूर । क०—वंशलोचना, वंशरोचना । ते०—तबक्षीरी, तर-
क्षीरी, वंशलोचनमु । द्रा०—वंशलोचनम् । फा०—तवासीर । अ०—तवाशीर ।
अं०—Bamboo Manna (बम्बू मात्रा) । ले०—Bambusa Arund-
inacia (गंबुसा अरुन्डिनेसिया) ।

व्यवहार—श्वेतपिंड चूर्ण । मात्रा—३-६ माशे ।

३७ समुद्रफेनः (समुन्दरफेन) पृ० १५७

हि०—समुद्रफेन, समुन्दरफेन । ब०—समुद्रेर फेना, समुद्रफेला । म०—
समुद्रफेण । मा०—समन्दरभाग । प०—समुन्द्रभाग, समुद्रभाग । गु०—समु-
द्रफिण, समुद्रफिन । क०—कडलनागले, समुद्रनोरे । द्रा०—कडलनोरे । ते०—
समुद्रनालिके, समुद्रपनुरुगु । पू०—समन्दरफेन । फा०—कफदरिया, कफे-
दरिया । अ०—जुबदुल्लहेरे, जब्दुलबहेर । अं०—Cuttle Fish Bone
(कटल फिश बोन) । ले०—Sepia officinalis (सेपिया ओफिसिने-
लीस) ।

कर्णस्नावरुजागूथहरः पाचनदीपनः ।

अशुद्धः स करोत्यङ्गभङ्गं तस्माद्विशोधयेत् ।

समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुद्ध्यति ॥ यो० त० ।

समुद्रजलोपरि विद्यमानतया “समुद्रफेने”ति नाम प्रसिद्धम्, परन्तु प्रायशो मत्स्यविशेषास्थिरूपोऽयमिति निश्चीयते द्रव्यगुणविद्धिः ।

व्यवहार—शुष्कफेन । मात्रा-१—२ रत्ती ।

३८ अष्टवर्गः, पृ० १९७

आधुनिकैर्भिषग्वरैरष्टवर्गप्रतिनिधिरूपेण निर्दिष्टेषु वरीविदार्यश्वगन्धा-
वाराहोक्तद्रव्येषु न्यूनगुणदर्शनाद् अष्टवर्गकल्पगुणशालीनि द्रव्याणि नि-
म्नाङ्कितान्येव प्रदीयन्तेऽष्टवर्गस्थाने, तेषां नामानि देशभाषायां सुखबोधार्थं
प्रदीयन्ते—

१ जीवक	अभावे	बहमन लाल या लम्बा सालव
२ ऋषभक	”	बहमन सफेद
३ मेदा	”	सालव श्रेष्ठ
४ महामेदा	”	शकाकुल मिश्री
५ काकोलो	”	काली मूसली
६ क्षीरकाकोली	”	श्वेत ”
७ ऋद्धि	”	चिड़ियाकन्द
८ वृद्धि	”	सालव पंजा

व्यवहार—कन्द । मात्रा—६ माशे से १ तोला तक ।

३९ यष्टीमधु (मुलहठी) पृ० १९९

हि०—मुलहठी, मुलेटी, मुलेठी, मीठीलकड़ी, मुलैठिका, जेठीमधु ।
ब०—यष्टिमधु । म०—ज्येष्ठमध, ज्येष्ठिमध । गु०—जेठीमधु, जेठीमधनोमूल,
जेठीमधनो शीरो । क०—यष्टिमधु, अतिमधुरा । ते०—यष्टिमधुकमु, मिष्ठमूल-
विशेषमु । प०—मुलहठी । मा०—मलहठी । द्रा०—अतिमधुरं । फा०—वेखमेहे-
कूमज, वेखमहक, रब्बुलसूस, बेखेमहक । अ०—असलुस्सूस । अ०—Liq-
uorice Root (लिकोरिस रूट) और Licris Root (लिकरिस
रूट) । ले०—Glycyrrhiza Glabra (ग्लाइकरहिज् ग्लेबरा) ।

यष्टीमधुकं—द्विविधं स्थलजं जलजं च, तत्र स्थलजमपि द्विविधं
भवति, एकं क्षुप रूपमपरं लतारूपम्,

जलवृष्ट्यर्कगुणाः-

वार्यष्ट्यर्को विप्रच्छर्दितृष्णाग्लानिच्यापहा । (लंकेशः)

व्यवहार-लकडी । मात्रा-६-१ : माशे ।

४० काम्पिल्लः (कबीला) पृ० १५९

हि०-कबीला, कमीला, कमीना, काम्बीला, कमुद, कमेला, रोरीरो-
हिनी, चमार गूलर, सिन्दूरी, वसन्तगन्ध । व०-कमलागुण्डी, धोलसि-
न्दूर, कमिला, कमलागुरी । म०-कमीला, कपिला । गु०-कपिलो ।
मा०-कपीलो । क०-कम्पिलकं, कपिल, कुंकुमा, केसले, कमेला ।
प०-कमीला, कमला, रूलिया । ते०-कम्पिलमु, कुम्कुमा, वसन्तगन्धमु ।
उडिया०-कुमला, कमला, सुन्दरगुण्डी । सन्ताल०-रोरा, रोर, आसाम०-
गंगई, पटुम । गारो०-चिन्देरपंग । ने०-सिन्दूरिया । गोंड०-कौकु । का-
श्मी०-कैम्ब्रिल । ता०-कपिला रंग, कपिला पोडि । मला०-पोनागम । ब्र-
ह्मी०-यिडिन ह्मोक । श्याम०-टवथडिन् । सिंहली०-हम्परनडेल्ल । फा०-
कम्बिलाय, कमीलह, कम्बेला । अ०-कम्बील, किम्बील । अं०-Kamila
(कमीला) । ले०-Mallotus Philippinesis (मैलोटस फिलिपाइनेसिस)

„-Rottlera Tinctoria (रौट्लेरा टिङ्कटेरिया)

„-Croton Punctatus (क्रोटन पंकटेटस)

व्यवहार-लालरज । मात्रा-१-२ माशे ।

काम्पिल्लशकगुणाः-

तच्छाकं शीतलं तिक्तं वातलं ग्राहि दीपनम् ।

४१ आरवधः (अमलतास) पृ० १५९

हि०-अमलतास, धनबहेडा (रा), सोनालु, किरमाला, बनरलउर, सो-
नहाली, वानरकाकरी । व०-सेन्ताल, सोनालु, बन्दरलाठी, सुन्दा, रखाल-
नडी । म०-बाहवा, बाहग्याचे झाड, भावा । क०-हेगके, कक्केमर, काको ।
ते०-रेहाकाया, रेलचेड, रेलकायलु, सुवरनम । गु०-गरमाली, गरमालो ।
प०-अमलतास, करङ्गल, कनियार । मा०-किरमालो, किरवारी । द्रा०-
कोन्नेमरं, शरकोन्ने । कुमा०-राजवृत्त, कितोला । ने०-राजवृत्त । सिन्ध०-
चिमकनी । सन्ताल०-नुरनिक । केल०-हरी । गारो०-सेनालु ।

२ नि० भा०

उत्कल०-सुनारी । आसा०-सुनारु । कच्छा०-वनदोलत । म० प्रा०-जग-
रवाह. रैला, पिरोजा । गोड०-जगारा, जगहआ । ता०-कोरैकाय, कोरैक-
काय । मालवा०-कोनककाय । फा०-ख्यारेचम्बर । अ०-ख्यारेशम्बर,
ख्यारशम्बर । अं०-Pudding Pipe Tree (पुडिङ्ग पाइप ट्री)

„-The Indian Laburnum (दी इण्डियन लेबर्नम)

„-The purging Cassia (दी पर्जिङ्ग केसिया)

ले०-Cassia Fistula (केसिया फिस्टुला) Syn:-Cathartocarpus
Fistula (केथार्टोकार्पस फिस्टुला)

व्यवहार—फलकी गूदा । मात्रा—१-२ तोले ।

एतत्पत्र-पुष्प मज्ज-मूल-गुणाः—

पत्रमारग्वधस्यापि कफमेदोविशेषणम् । ज्वरे च सततं पथ्यं मलदोष-
समन्विते ॥ पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्तानि ग्राहकाणि च । तुवराणि वात-
लानि कफपित्तराणि च ॥ मज्जा तु मधुरा पाके स्निग्धा चाम्निविवर्द्धिनी ।
रेचिका पित्तवातानां नाशिका समुदाहृता ॥ कृतमालस्य मूलं तु दुग्धेन
सह पाचयेत् । वातरक्तं निहन्त्याशु दद्रुमण्डलकान्यपि ॥

४२ कटुका (कुटकी) पृ० १६०

हि०-कुटकी, कटुकी, कटुका । ब०-कटुकी । म०-केदार कुटकी,
काली कुटकी । गु०-कटु, कडु । ते०-नलकोरकर. काटकरोहिणी, कटुकु-
रोगनी, कटुकुरोनी । मा०-कुटक, कुटकी । प०-कौड़, कर्लु । क०-कटुक-
रोहणी । द्रा०-कटुकरोहनी । मु०-कालीकुटकी, बालकटु । द०-काली-
कुटकी । ता०-कटुकुबोगनी । फा०-सर्वकेस्याह । अ०-सर्वक अश्वद,
सर्वके अवीयद । अं०-Black Hallebore (ब्लैक हेल्लेबोर) ।
ले०-Picrorhiza Kurrooa (पिक्रोदिज्जा कुरोआ) ।

कटुकीशोधनविधिः—

कटुकीमुष्णदुग्धेन प्रक्षाल्य ग्राहयेदपि ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२॥-३ माशे ।

४३ चिरातकः (चिरायता) पृ० १६०

हि०-चिरायता, चिरेता, चिरैता । ब०-चिराता, चिरता, चिरेता ।

म०-किराइत, चिराइता । गु०-कडियातु, करियातु, चिरावत । क०-नेल-
बंडच, नेलबेडच, नेलाबेडु । ते०-नेलबेसु, नेलानेसु, नेलबेसु, नीलाबेसु ।
को०-काडेकिराइत, फूलकिराइत । द०-चिरायता । ता०-शिरतकुच्छी,
नीलाबेसु । मा०-निलाबेय्या । मु०-चिराइता, किराइता । ब्रह्म०-सेखागि ।
फा०-नोनिहाद, नोनिहादन्दी । अ०-कसबुज्जरीरा, कस्बुभूमरारा, कस-
बुल्रायरह । अ०-Chireta (चिरेटा) । ले०-Swertia Chirata
(सिर्विटिया चिराटा) Syn:-Gentiana Chirayta या (जिंटियाना
चिरायटा) Syn:-Ophelia Chirata या (ओफेलिया चिराटा) ।

व्यवहार—पत्रादि । मात्रा—२ माशे ।

किरातकभेदनैपालगुणाः—

नैपालः सन्निपातारिज्वरनिद्राऽपहस्तथा ।

४४ इन्द्रयव पृ० १६०

हि०-इन्द्रजव, इन्द्रजो । गु०-इन्द्रजव, इन्द्रजव । म०-कुडयाचे
बीज, कोडसिगेय बीज, कुडयचोबों । फा०-जवान कुजिस्क । अ०-लिसा-
नुल् असाफिर, कुंजघुजवां । ले०-Holarrhena Antidy Senterica
(होलरहेना अण्टिडि सेण्टेरिका)

व्यवहार—बीज । मात्रा—६ रत्तीसे ३ माशे ।

४५ मदनः (मैनफल) पृ० १६१

हि०-मैनफल, करहर, मैनर, मैनुल । ब०-मयना, मयनाफल, मयना-
कांटा, मेन्डफल । म०-मेणाहल, गेल, गेला, गेलफल, गण्डरौ । गु०-मी-
ढोल, मीढल, ढोल, ढील, मीढोल, मिन्धल । क०-वानगरेरणय, वीनगरे-
ऐरंडु, मेणाहल, मगरेगिड । ते०-वसन्तकडिमिचेट्टु, मण्ड[मंग]चेट्टु,
उत्तमेत्त [उन्मेत्त] चेट्टु, उडि०-पातर, पतिरी । ता०-मडुकरय, मडुकरय
ने०-मैदल । प०-मिड्डकोल, मैनफल, राडा । मा०-मणाफल, मीढल ।
लिपचा०-पंजी । द०-मेठहाल । फा०-जोज अल्कै, जौजुलकी, जौजुल्कै ।
अ०-जोज अल्कै । अ०-Bushy Gardenia (बुशी गार्डिनिया) ।
ले०-Randia Dumetorum (रैंडिया डचुमेटोरम)
Syn:-Posoqueria Dumetorum या (पोसोक्युरिया डचुमेटोरम) ।

कृष्णः श्वेतश्च मदनः शीतलो मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च तुवरो-
चान्तिकृत्कफनाशनः ॥ पक्वमाशयशुद्धेश्च कारकः पित्तनाशकः । हृद्रोगना-
शकश्चैव पूर्वस्मादुत्तमो गुणैः ॥

व्यवहार—फल । मात्रा—२-३ माशे ।

४६ रास्ना पृ० १६१

हि०—रासन, रायसन, रहसनी, रचना, रोचना, बायसुरई, रसना ।
ब०—रास्ना । म०—नावलीच्या मूला, रासना । मा०—राठका पान । गु०—
रासना । क०—रासना केदार, सन्नरास्ने । ते०—रासना पुडका, किरमिचक्र,
किरमिचक्कु, अन्तरदामर, सन्नरास्ना । प०—रवासन्, जन्तर, रहसन ।
द्रा०—सन्नदुम्पराष्टम् । फा०—रासुन । अ०—जंजबील शमी । काश्मी०—
पुरकर, पोस्कर । ले०—*Inula Racemosa* (इन्युला रेसोमोसा),

„—*Pluchea Lanceolata* (प्लुचिया लैनसियोलेटा)

„—*Vanda Roxburghii* (वाण्डा राक्सबर्घाई) ।

रास्ना में मतभेद से भिन्न २ के उपर्युक्त ये ३ लैटिन नाम हैं ।

रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृणं तथा ।

ज्ञेयौ मलदलौ श्रेष्ठौ तृणरास्ना तु मध्यमा ॥

व्यवहार—मूल । मात्रा—२-५ माशे ।

४७ नाकुली (नकुलकन्द) पृ० १६१

हि०—नकुलकन्द, नाकुलीकन्द, नाई, हरकाई चन्द्रा, रास्नाभेद, छोटा-
चांद । ब०—नाकुली, गन्धरास्ना, चन्द्र । म०—मुंगुसवेल, नाई वेसापसन्द ।
गु०—नोरवेल्य, नोरवेल । क०—विषमुङ्गरी । ते०—पञ्चचेट्टु, सर्पलिचेट्टु,
पाटलागनि । मु०—चन्द्र, छोटाचांद, करवी, हरकई । मा०—हरकय ।
मलया०—चुवन्ना अविलपोरी । फा०—छोटाचान्दा, ले०—*Rauwolfia*
Serpentina (रावोल्फिया सर्पेंगटाइना) ।

नाकुली—द्विविधा—नाकुली, गन्धनाकुली च ।

नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषनुत् ।

अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१-३ माशे ।

४८ माचिका (मोइया) पृ० १६१

हि०-मोइया, मोहुवा, मोहुया, अम्बारी, पटसन, पटुवा, कुदुम ।
ब०-मेस्टापाट, मेस्तापाट । क०-पुडोन, पिमद्रिकेगिड, होलोदा । म०-
अम्बाडा, अम्बोडि । गु०-नहानी पीलुडी, भिंडी अम्बोई । द०-अम्बोडि ।
ता०-पलुंगु । ते०-गींगुकरु । सन्ता०-डरेकुदुम । उडि०-कनुरिया ।
सिन्ध०-सज्जोडो । ले०-Hibiscus Cannabinus (हिविस्कस् कान्ना-
बिनस) ।

४९ तेजवती (तेजबल) पृ० १६२

हि०-म०-ब०-गु०-तेजवल । म०-तिर्पानी । द०-जलधरी । अं०-
Toothache Tree (दूथेक ट्री) । इसका लेटिन नाम जो “तुम्बुल”
का है वही है क्योंकि उसीकी छाल यह है ।

व्यवहार—छाल । मात्रा—३-६ माशे ।

५० ज्योतिष्मती (मालकांगुनी) पृ० १६२

हि०-मालकांगुनी, मालकंगुनी, मलकौनी, मालटांगु (नी)न, उमि-
जिनी, मलकंगनी, मालकांगी । ब०-लताफटकी, बनउच्छे । म०-माल-
कांगोनी, काकामर्दनिका, ककुन्दलितिर, कंगोनी, पिगावी, पेगी । को०-
करड, कांगुनी, पिगवो । क०-कैंगु एरड्डु, गंगुगे । ते०-बेक्कुडुतोगे,
वावजी, मलकंगुनी, वित्तुलु । प०-मालकांगनी, संखु । पोरबन्दर०-माल-
कांकना, मालकांकनी, मालकांकनी नो वेला । गु०-मा०-मालकांगणी ।
द्रा०-काणि । अवध०-मालकांकनी । कुमा०-मालकांकनी । म०-प्र०-
कहुन्दनरंगुल । द०-मालकांगनी का जन्तर । सिंहली०-दुहुदु । फा०-
काल । अ०-हब्बे किल्बिल् । अं०-Staff Tree (स्टाफ्ट्री) ।
ले०-Celastrus Paniculatus (सिलेस्टस पेनिक्युलेटस)
Syn:—Celastrus Multiflora या (सिलेस्टस मस्टीफ्लोरा) ।
ज्योतिष्मती द्विविधा—ज्योतिष्मती, महाज्योतिष्मती च ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—१-२—माशे ।

५१ कुष्ठम् (कूठ) पृ० १६२

हि०-कूठ, कूट, कुष्ठ । ब०-कुड, कुद, पचक, कुर । म०-कोष्ठ । गु०-
कुठ, उपलेट, कठ, उपलेटा । क०-कोष्ठ, चंगलकुष्ठ, कोढ । ते०-चङ्गलकुष्ठ,

चेङ्गलिकोष्ठ, चञ्चलकोष्ठ, चङ्गलकोष्ठम् । प०-कुष्ठ, कुट, कोठ । मा०-कूठ ।
द्रा०-संगत्वकोष्ठम् । फा०-कोतह । अ०-कुस्तबेहेरी । काश्मी०-पोसाख ।
भोटिया०-कुष्टा । मु०-दुपलटे । ता०-कोस्टम । अं०-Costus root
(कोस्टस् रूट) । ले०-Sassurea lappa (सास्सुरिया लप्पा) Syn:-
Aplotaxis lappa या (एप्लोटेक्सिस लप्पा) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३-९ माशे ।

५२ पुष्करमूलम् (पुहकरमूल) पृ० १६२

हि०-पुहकरमूल, पोहकरमूली, पोखरमूल । ब०-पुष्करमूल, कुष्ठविशेष,
कूड़विशेष । प०-पोहकरमूल । गु०-पोकरमूल । काश्मी०-पतालपञ्चिनी ।
द्रा०-पुष्करमूलं । यू०-मूल । फा०-कुश्ता । अ०-कुस्त । ले०-Inula
Racemosa (इनुला रेसीमोसा) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२-४ माशे ।

५३ कटुपर्णी (चोक) पृ० १६२

हि०-सत्यानाशी, कटेरी, कटैया, भंगरजवा, भरवेदं, पिसोला, भर-
भेंडा, रजभंगवा, करुआ, भरेवंद, भटकैया, कंडयारी, भरभंड, पीला
धुतुरा, फरंगीधतूरा, उजरकांटा, सियालकांटा, स्यारकांटा, भड़भाड़, चोक ।
ब०-स्यारा कांठार, स्वर्णक्षीरी, शोणाक्षिरई, सोणाखिरई, सियालकांटा,
बड़ो सियालकंट । म०-कांटे धोत्रा, फिरंगी धोत्रा, पिंजला धोत्रा, पिसोला,
पिसौराभेंदु, फरङ्गी धोत्रा । को०-वीत कांटे धोत्रा । दे०-करसरा चोक ।
क०-चिकनी केय भेद, चिकणि केय भेद, चिकणिक्केसेंदु, दत्तुरी, दत्तुरि ।
दत्तुरि गिड्ड । गु०-दारुडी, दाहडी, भरभंडा । ता०-ब्रह्मदंडु बिरई, बिरम-
डंडु, करक्कुम चोंड, कुरुक्कुम चोंड । ते०-ब्रह्मडंडी चेट्टु । प०-लीह,
कोउसी कंडियारी, स्यालकांटा, भटमिल, सत्यनशा, भरेवंद, भटकटैया ।
सन्ता०-गोकुहल जानम । पश्चिमो०-भरमुखा, कडवह, कंटेला ।
द०-फरंगी धतूर, भरम डंडी, दारुरी पीला धतूरा । मला०-ब्रह्मडंडी ।
उडि०-कांटाकुशम । अं०-The Mexican Pappy (दि मेक्सि-
कन पाप्पी)—The Prickly Pappy (दि प्रिक्ली पाप्पी)
ले०-Argemone mexicana (अर्गिमाने मेक्सिकेना) ।

मूलं चास्याश्चोक इति गुणाः पूर्वोक्तवत्स्मृताः ।

एतत्क्षीरगुणाः—

तस्याः क्षीरं बिन्दुमात्रं नेत्रे क्षिप्तं घृतप्लुतम् ।

शुक्लं च ह्यधिमांसं च नेत्रान्ध्यं चैव नाशयेत् ॥ (रा० नि०) ॥

व्यवहार—जड़, बीज । मात्रा—२-४ माशे ।

५४ कर्कटशृङ्गी (कांकड़ाशिङ्गी) पृ० १६३

हि०—काकड़ाशिगी, कांकरासिं(घी)गी, कक्कड़सिगी । कांक(रा)ड़ा-
शृङ्गी । म०—कांकड़ाशिगी, कांकड़ाशिङ्गी । क०—कर्कटिशृङ्गी, कर्काटक-
शृङ्गी । ते०—कर्कटाशृङ्गी, कर्काटकशृङ्गी । को०—जंगली हरडचांचे फूल ।
द्रा०—कर्काटकशृङ्गी । मा०—काकड़ाशिगी । प०—कक्कड़सिगी । ता०—काकट-
शिगी, कक्काटशिगी । गु०—काकड़ाशिगी । ले०—Pistacia Integenima
(पिस्टेसिआ इण्टिजिनिमा) Syn:-Rhus Kakarasinga (दस
काकरासिंगा) ।

व्यवहार—फल । मात्रा—१-३ माशे ।

५५ कट्फलः (कायफल) पृ० १६३

हि०—कायफ(ल)र , काफर । ब०—काय(शा)छा ल, कट्फल ।
म०—कुम्भ्याचीशाल, कुम्भ्याचीफल, कुम्भा । क०—किरुसिव(नि)ली,
इप्पेमारा । ते०—पापड़बुडम, कायडरियमु, उहल । म०—मा०—गु०—प०—
कायफल । द्रा०—मरुधंपटे । खासिया०—डिंगसोलिर । मु०—करिफल ।
ता०—मरुदम्पतइ । फा०—दारशीश(आ)वा, दारशीशान् । अ०—उदुलबर्क,
ऊदुलबुराक । ले०—Myrica nagi (मिरिका नागी) Syn:-Myrica
Sapida (मिरिका सापीडा) ।

व्यवहार—छाल । मात्रा—३-७ माशे ।

५६ भागी (भारङ्गी) पृ० १६३

हि०—भा(ड)र ङ्गी, ब्रह्मनेटी, बभनेटी, बारङ्गी । ब०—बाम (मु)
नहाटी, बामुनहाडी । म०—भारङ्ग । गु०—भार (रु) ङ्गी, भारङ्ग । क०—
किह (रु) देगु । ते०—भंटभारङ्गी, गुंटुभांडि, ब्रह्ममरोमरी । ने०—चूया-
(अ) । प०—भाडङ्गी । मा०—भारांगमूल, मूलरूट । द्रा०—गण्डुपरङ्गी ।

परिशिष्टम् ।

गु०-मजीठ । प०-मब्जीठ । द्रा०-मब्जिष्ठी, । मल०-पून्त । फा०-रोदक ।

अ०-फुवहतु, फुब्बाह, फौहुल अवागीन ।

अं०-Indian madder (इण्डियन मेडर) ।-

”-Madder root (मेडर रूट) । ले०-Rubia Cordifolia (रुबिया कार्डिफोलिया), Syn:-Rubia Manjista (रुबिया मब्जिष्ठा)।

अस्याः शाक-फल-मूलानां गुणाः—

शाके स्वान्मधुरा लघ्वी स्निग्धा दीप्तिकरी मता ।

वातपित्तहरी चोक्ता ऋषिभिः सत्यवादिभिः॥(नि० र०) ।

फलं-यकृद्दोषहरं, मूलं-चर्मविवर्णताहरं तिलकालकघ्नं च ।

व्यवहार-लक्ष्मी । मात्रा-१-३ माशे ।

६० कुसुम्भम् (कुसुम) पृ० १६४

हि०-कु (सू) सु म, करं, वरं । ब०-कुसुम, कुसुमफूल । म०-कड-ईचे भाड़, क (ड्य) ड्या, कडी, कडई । गु०-कु (क) सुम्बो, कवरी । क०-कुसु (म्ब) म्भ । ते०-लत्तुक, ल (क) ष्य, बंगार (म) मु, अग्नि-शिखा, कुसुम्ब वित्तुलु । द०-करड । प०-कूसम, कर्तुम, कुर्तुम, करर । यु० प्रा०-वरं, करं, ।। मु०-कुसुम्ब, कडई । फा०-मास्कर, गुलेमास्कर, गुलकाफसा । अ०-अखरीज, अहरीज । अं०-The Safflower (दि साफ्फलावर) । ले०-Carthamus Tinctorius (कार्थेमस टिङ्क्टोरियस) ।

व्यवहार-फूल-बीज । मात्रा-३-१० माशे ।

अस्य पुष्प-पत्र-बीज-तैलगुणाः—

कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्नं च भेदकम् । रुक्षमुष्णं पित्तलं च केश-रञ्जनकारकम् । कफनाशकरं चैव लघु प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्र्यमुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरं चातिरुच्यं रुक्षं गुरु स्मृतम् । सरं पित्तकरं चाम्लं गुदरोगकरं मतम् । कफविण्मूत्रमेदानां नाशकं परमं मतम् ॥ (नि० र०) ॥ कुसुम्भबीजं मधुरं स्निग्धं शीतं कषायकम् । अवृष्यं गुरु च प्रोक्तं कफवातास्रपित्तनुत् ॥ कुसुम्भतैलगुणां तु विपाके कटकं गुरु । विदाहकं विशेषेण सर्वदोषप्रकोपनम् । (आत्रेयसंहिता) ॥

परिशिष्टम् ।

गु०-मजीठ । प०-मञ्जीठ । द्रा०-मन्जिष्ठी, । मल०-पून्त । फा०-रोदक ।

अ०-कुबहत्तु, कुब्बाह, फौहुल अवागीन ।

अं०-Indian madder (इण्डियन मेडर) ।-

”-Madder root (मेडर रूट) । ले०-Rubia Cordifolia (रुबिया कार्डिफोलिया), Syn:-Rubia Manjistha (रुबिया मन्जिष्ठा)।

अस्याः शाक फल-मूलानां गुणाः—

शाके स्यान्मधुरा लघ्वी स्निग्धा दीप्तिकरी मता ।

वातपित्तहरी चोक्ता ऋषिभिः सत्यवादिभिः॥ (नि० र०) ।

फलं-यकृद्दोषहरं, मूलं-चर्मविवर्णताहरं तिलकालकघ्नं च ।

व्यवहार-लकड़ो । मात्रा-१-३ माशे ।

६० कुसुम्भम् (कुसुम) पृ० १६४

हि०-कु (सू) सु म, कर, वर्र । व०-कुसुम, कुसुमफल । म०-कड-ईचे झाड़, क (ड्य) ड्या, कडी, कडई । गु०-कु (क) सुम्बो, कवरी । क०-कुसु (म्ब) म्भ । ते०-लत्तुक, ल (क) ष्य, बंगार (म) मु, अग्नि-शिखा, कुसुम्ब वित्तुलु । द०-करड । प०-कूसम, कर्तुम, कुर्तुम, करर । यु० प्रा०-वर्र, करे, ।। मु०-कुसुम्ब, कडई । फा०-मास्कर, गुलेमास्कर, गुलकाफसा । अ०-अखरीज, अहरीज । अं०-The Safflower (दि साफ्फ्लावर) । ले०-Carthamus Tinctorius (कार्थेमस टिङ्क्टोरियस) ।

व्यवहार-फूल-बीज । मात्रा-३-१० माशे ।

अस्य पुष्प-पत्र-बीज-तैलगुणाः—

कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्नं च भेदकम् । रुक्षमुष्णं पित्तलं च केश-रञ्जनकारकम् । कफनाशकरं चैव लघु प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्र्यमुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरं चातिरुच्यं रुक्षं गुरु स्मृतम् । सरं पित्तकरं चाम्लं गुदरोगकरं मतम् । कफविण्मूत्रमेदानां नाशकं परमं मतम् ॥ (नि० र०) ॥ कुसुम्भबीजं मधुरं स्निग्धं शीतं कषायकम् । अवृष्यं गुरु च प्रोक्तं कफवातास्रपित्तनुत् ॥ कुसुम्भतैलगुणं तु विपाके कटकं गुरु । विदाहकं विशेषेण सर्वदोषप्रकोपनम् । (आत्रेयसंहिता) ॥

निघण्टुभागे ।

६१ लाक्षा (लाही) पृ० १६४

हि०-लाख, लाही, ला(ई) ही । व०-ला, लाहा । पं०-मा०-गु०-म०-
लाख । क०-अरगु । ते०-लत्तक, लक्क, लेक्का, लाका । द्रा०-अरक्क ।
ता०-अरक्कु । फा०-लाक । अ०-लुक, लुक मकसुल । अं०-Lac (लाक)
या Shell lac (शेल लाक) । ले०-Coccus Lacca (कोकस लाक्का)

अलक्तकगुणाः—

अलक्तको रजोरोधी रक्तपित्तक्षयापहः ।

प्रदरं चाप्यतीसारं सरक्तं क्षपयेद् ध्रुवम् ॥ आत्रे० सं० ॥

मात्रा-२-४ माशे ।

६२ हरिद्रा (हलदी) पृ० १६४

हि०-हल (र) दी, हर्दी (लदी) । व०-हरिद्रा, हलुट, हलुद । म०-
हलद (द्रि) । गु०-हलद (दा), हलदर । क०-आ (अ) रसिन,
अरिसिन । ते०-प (पा) सुपु । द्रा०-हलद, मंजल । मला०-मन्नल,
मरिनलु । फा०-ज (र्द) रद चोब । अ०-उरुकुस्सफर । अं०-Termieric
(टर्मेरिक) । ले०-Curcuma Longa (कक्युमा लोंगा)

व्यवहार-जड़ । मात्रा-२-६ माशे ।

६३ कपूर हरिद्रा (आमा हरदी) पृ० १६५

हि०-अमिया हलदी, आमा ह (र) लद, आम आदा, कपूर हलदी,
अम्बिया हरदी । व०-आम आदा । म०-अम्बे हलद, आम्बा हलद । गु०-
आम्बा हलदर । क०-हुली आरसीन । ते०-कारुपुसुपु, पालुपसुपु, ममि-
डि अल्लम, कस्तूरी पुसुप । ता०-पशुमंजल । मा०-आंबा हलदी ।
पं०-अंबिया हलदी । फा०-दारचोबह । द्रा०-कस्तूरी मंजल । अ०-दार-
हल्द । द०-आमकी अदरक । अं०-Mango Ginger (मैङ्गो जिजर) ।
ले०-Curcuma Amada (कक्युमा अमाडा) ।

व्यवहार-जड़का गांठ । मात्रा-१-४ माशे ।

६४ वनहरिद्रा (वन हलदी) पृ० १६५

हि०-वनह(ल)रदी, जंगली हलदी । व०-वनह (ल) लुद । म०-साली,
शोली, रानहलद, अडिविषका । को०-अरिसिन । ते०-अडिविपसुपु, कस्तु-
रिपसुपु । मु०-कचोरा, राणहलद । ता०-कस्तूरी मंज(जु)ल, राणहलद ।

गु०-वनहलदर, कपूरकाचली । पं०- मा०-जंगली हलदी । मला०-अन-
कुव, कट्टमन्नर । क०-कस्तूरी अरिशनिया । अं०-Wild Termeric
(वाइल्ड टर्मेरिक) ।

ले०-Curcuma Aromatica (कर्क्युमा अरोमेटिका) ।

व्यवहार-जड़की गांठ । मात्रा—१—४ माशे ।

६५ दारुहरिद्रा (दारुहरदी) पृ० १६५

हि०-दारुह(र)लदी, दारुहलद । ब०-दारुहरिद्रा । म०-जरकेहलद,
जारकेहलदि, दारुहलद । गु०-दारुह (ल्द) लदर । मा०-दारुहलदी ।
क०-मरन रिसिन, मदनरिसिन, मरदआनीसेन । ले०-मनिपसुपु, मानु-
पसुपु । ता०-मरमंजिल । कुमा०-चित्र, चोत्र । पं०-सुमलु, दारुहलदी ।
ने०-चित्रा । भो०-त्सेमा । फा०-दारचोबह । द्रा०-मरमंजल । अ०-
दारुहलक । अं०-Barberry (बारबेरी) । ले०-Berberis
Aristata (बेबेरिस अरिस्टाटा) ।

व्यवहार-जड, जडकी छाल, व लकड़ी । मात्रा—१—३ माशे ।

६६ रसाञ्जनम् (रसौत) पृ० १६५

हि०-रसौत, रसोत, रसवत । ब०-रसाञ्जन । म०-रसवत, रसाञ्जन ।
गु०-रसवती । क०-रसाञ्जन । ते०-रसाञ्जनमु । मा०-रसौत । पं०-रसौ-
त । फा०-हजुज हिन्दी । अ०-हजुज । अं०-Extract of indian
Berberis (इक्स्ट्राक्ट आफ् इण्डियन बेबेरिस) ले०-Extractum
Berberis (एक्स्ट्राक्टम बेबेरिस)

अस्य शोधनविधिः—

तेयेऽत्युष्णे परिक्षिप्य द्रवाकुर्याद्रसाञ्जनम् ।

वाससा स्नावयित्वा च शोधनं भानुरश्मिना ॥

एवंविशोधितं सर्वकर्मसु परियोजयेत् ।

विशुद्धं नाशयेद्व्याधीन्नाविशुद्धं कदा चन ॥

व्यवहार-घनसत्त्व । मात्रा—१—३ माशे ।

६७ बाकुची पृ० १६५

हि०-बा(क)कुची, बकुची, बाय(ची)चा, बावची, सोमराजी । ब०-
सोमरा(ल)ज, हा(ह)कुच । म०-बाउची, बाँवचा, बावजी । गु०-बा(य)व-

ची । क०-बावचिगे । ते०-तिप्प तोग, नेल-बटरलिय, नेलवरलिय । ता०-बोगिबिदुल, बोगिविट्टुल, बावच वित्तुलु । मु०-बाम्बची, बावची । मा०-बावची । द्रा०-कार्पोह अरिशि । फा०-अवलगुज, स्याह सफर । मला०-कौरवाल, द०-बावचन । पं०-बवेही । ले०-Psoralea Corylifolia (सोरलिया कोरिलीफोलिया)

व्यवहार—बीज । मात्रा-१-२ माशे ।

वाकुचीभेदश्चित्राणिगुणाः—

श्चित्रारिर्वाकुचीभेदः कुष्ठदेशत्रयास्रजित् ।

वातरक्तहरो लेपात् सिध्मश्चित्रविनाशनः ॥ आ० सं० ॥

वाकुचीस्वरूपम्—

क्षुपो वाकुचिकायाश्च गोवारीसदृशो भवेत् ।

कृष्णपुष्पो गुच्छफलो दुर्गन्धः कृष्णबीजकः ॥ शो० नि० ॥

६८ चक्रमर्दः (चकवड्) ६० १६६

हि०-चकव(र)ड्, पवां(र)ड्, पमार, पनवार, गांव का ठाकुर । बं०-च(चा)कुन्दा, चाटकांटा, एडांचो । म०-टां(का)कला, तरोटा, तरबटा, टाकला, टायकडा । गु०-कुवा(डी)धियो, पंवाडियो । क०-चगच, टकरि-के, हुंसलगी, तगगचे । को०-टांकला । ते०-तगिरिस, तगरिशचेट्टु, तांट-यमु । ता०-उवित्त गरयी, उशिट्टगरयी । सन्ता०-चकवड, अरक । प०-पंवार, चकुन्दा । मु०-टांकला, कोवरिया । द०-तरोटा । फा०-संजी-सबोया । अं०-Oval Leaved Cassia (ओवल लोवड् केसिया) या The Foeted Cassia (दि फोटेड केसिया) । ले०-Cassia Obtusifolia (केसिया अन्त्युसिफोलिया) Syn:-Senna Tora यः (सेना टोरा) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा-१-२ माशे ।

६९ अतिविषा (अतीस) ५० १६६

हि०-अतीस । बं०-आतइच । म०-अतिविष । मा०-अतीस, पतीस । पं०-अतीस, पतीत, सखीहरी । ते०-अतिवस, अतिबासा । द्रा०-अति-विषं । क०-अतिषजे, अतिविषा । गु०-अतवसनी कली । ता०-अतिवद-

यम । कार्शमी०-मोहन्द-इ-गजसफेद, होंग-इ-सफेद । भो०-आ(अ)इस ।
ले०-Aconitum Heterophyllum (एकोनाइटम हिटरोफाइलम)
Syn:-Aconitum Cordatum या (एकोनाइटम कार्डेटम)

अतिविषा त्रिधा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा ।

रसवीर्यविपाकेषु निर्विषेव गुणाधिका (रा० नि०) ॥

व्यवहार-जड़ । मात्रा-६ रत्ती से १॥ माशे ।

७० लोध्र (लोध) पृ० १६६

हि०-लोध । बं०-म०-क०-लो(ध)ध । गु०-लोदर । मा०-लोध ।
ते०-तेल लोदुवाचेट्टु, तेल लोट्टुकचेट्टु । ने०-चमलनी । लिपचा०-प-
ल्योक । मेची०-कैडये । भोटि०-सिंग्यन । अ०-मुगाम ।
ले०-Symplocos Racemosa (सिम्प्लोकोस रेसोमोसा)

व्यवहार-छाल । मात्रा-१-३ माशे ।

७१ पट्टिकालोध्र (पठानीलोध) पृ० १६६

हि -प(पा)ठानी लोध । बं०-पट्टिआ लोध । मा०-पठानी लोद ।
गु०-पठानी लोदर । पं०-पठानी लोद, लान्दर, लो(श)ज । म०-पट्टी-
लोध । ते०-तेल लोट्टुगु । क०-बिलीलोध । सिन्ध०-लोदर, पठानीलोध ।
ले०-Symplocos Crataegoides (सिम्प्लोकोस क्रेटेग्याइडिस) ।

व्यवहार-छाल । मात्रा-१-३ माशे ।

७२ लशुनः (लहसुन) पृ० १६६

हि०-लह (शु)सुन, लशु (सु)न, लहशान, कांदा । ब०-लशान,
रसुन । म०-ल (सु)सन, लसूण, पांडु (तांब) री लसूण, पांडरा रा-
सणु । क०-बिलियबेल्लुलि, जुवा, बेल्लुलि । ले०-तेलवुल्लि, तेल्ला उल्लि
गांडा । बेल्लुलि तलगड्ड । ता०- वल्लइ पाण्डु, वलइ पंडु । गु०-लसण ।
द्रा०-वल्लुलि । पं०-थोम । आसा०-नहरु । द०-शुनम । भोटि०-गोकपस ।
मु०-गोधरीलसून फा०-शार, सूमशीर । अ०-सोम, सूम, सुमल हैयार,
सुमइ स्कुर्दियन् । अं०-Garlic Root (गर्लिक रूट) । ले०-Allium
Sativum (एलियम साटिवम) ।

व्यवहार-कन्द । मात्रा १-३ माशे ।

७३ एक पुतिया लहसुन (दूसरा जाति)

हि०-लहसुन, एक कांदा लहसुन, एककली लहसुन, एकपुत्ती लहसन,
एकपुतिया लहसुन । अं०-Shallot (शाल्लोट),

„ One Clove Garlic (वन क्लोव गर्लिक) ।

ले०-Allium Ascalonicum (एलियम एस्कालोनिकम)

७४ पलाण्डुः (पियाज) पृ०-१६७

हि०-पि(य)याज, प्याज । बं०-पेयाज । पं०-गण्डा । म०-कांदा, पांढरा
(श्वेत) कांदा । क०-उल्लि, उली, लोहिवो, इरुल्लि । गु०-डुंगली ।
मा०-कां(दा)दो । ते०-नीर उली, नीरुल्लि चेट्टु, उल्लि गड्ड । मु०-कान्द ।
ता०-बेंजयम, वेल्स बेंगजम । द्रा०-बेगायं । फा०-प्याज । सिन्ध०-
डंगरी । मला०-बवंग । अ०-वसल, वुसिल, अस्कील वसलुल फार ।
अं०-Onion [ओनियन] । ले०-Allium Cepa [एलियम सिपा]

व्यवहार—कन्द । मात्रा १—३ माशे ।

राजपलाण्डुगुणाः—

पलाण्डुर्नृपपूर्वः स्याच्छिरः पित्तनाशनः ।

कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

पलाण्डुबीजगुणाः—

बीजं पलाण्डोवृष्ट्यं स्यादन्तकीटप्रमेहजित् [रत्नाकरे]

गन्धाकाररसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाप्रपत्रत्वाद्धि-
द्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥ स च स्वेदनभोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यशीसि
हन्ति, पित्तवतां नराणामपथ्यः ।

७५ मललातकः (भिलावा) पृ० १६८

हि०-भिला (मा)वा, भिला (ये)या, भेला, भिलौरा । बं०-भेला,
भेलागाल, भेलतुकी । म०-बिब, बिबवा, बि (त्वे)ब्बा । गु०-भिला
(या)मा, भियामु । क०-गोडंवी, करेबीज, गेरुबीजा, गिरु ।
ते०-जिडि चेट्टु (बिट्टु), नालाजीडो, जीडो बिट्टु (गिजा) । उ०-
भिल्लिय, भाल्लेय । ता०-शगटकट्टई, शेड्डोट्टई, शराड्डोट्टई । द०-भि(ला)ल-
वन । मु०-बिबम, बिब्बा । पं०-भिलावे । मा०-भिलावो । द्रा०-सेनकीट्टै ।
छिपचा०-कोंधो । मला०-वेरुनकुरु । फा०-भिला [दु] दर, बलादर,

बिलादुर । अ०-हम्बुल कल्त्र, हम्बुलकम, हम्बुलफइम । अं०-The Marking Nut Tree [दि मार्किङ्ग नट ट्री] । ले०-Semecarpus Anacardium [सेमीकार्पस एनाकार्डियम] ।

व्यवहार— } फल (विषयुक्त) मात्रा १-२॥ माशे ।
 } तेल—मा १-४ रत्ती से १ माशा ।

अस्य फलत्वगुणाः—

फलत्वचा सुमधुरा स्निग्धा लघ्वी कषायका । रसे कट्वो पाचिका च लघुस्तीक्ष्णा च भेदिका ॥ उष्णा छेदनकर्त्री च दोषनी कफनाशिनी । मेध्या वातं च कुष्ठं च व्रणं चोदरमेव च ॥ अशःसंप्रहणीगुल्मशोफानाह-ज्वरक्रिमीन् । नाशयेदिति संप्रोक्ता मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥

भस्मलातकशोधनविधिः—

भस्मलातकानि पक्वानि समानि प्रक्षिपेज्जले । मज्जन्ति यानि तत्रैव शु-द्धार्थं तानि योजयेत् ॥ इष्टकाचूर्णनिचयैर्घर्षणान्निविषं भवेत् ॥ आ० सं० ॥

नदीभस्मलातको वृषाङ्कस्तस्य गुणाः—

वृषाङ्कस्तु भवेत्तित्तः कषायो मधुरो हिमः । संप्राही वातलश्रैव कफरक्ता-दिपित्तहा । व्रणहेति भिषक्श्रेष्ठैः प्रोक्तः केयनिघण्टुके ॥ [नि० २०] ॥

७६ अंगा (भांग) पृ० १६८

हि—भां[भं]ग, बूटी । बं०-सिद्धि । म०-पं०-मा०-भांग । गु०-भां-ग्य । ते०-जन परितुलु, भंगि । ब्रह्मी०-बिन । मा०-बूटी । क०-भंगी । द्रा०-कंजा । फा०-कनव, वंग । अ०-जुजव आजम, बरकुल ख्याल ।

गांजा

हि०-गां[फा]जा, गंजा । ब०-म०-गांजा । गु०-गाजो । पं०-चरस । ता०-गांजा चेड, गांजा इलई । ते०-गांजाई, गंजरी चेट्टु । मला०-कंचाब चेट्टि । फा०-बंगदस्ती । अ०-कतबबरी । अं०-Indian Hemp [इण्डियन हेम्प] । ले०-Cannabis Sativa [केनेबिस साटिवा],

„-Cannabis Indica [केनेबिस इण्डिका] ।

अंगोत्पत्तिस्तु—

जाता मन्दरमन्थनाञ्जलनिधौ पीयूषरूपा पुरा

त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।

लोकानां हितकाम्यया क्षितितले प्राप्ता नरैः कामदा
सर्वातङ्कविनाशहर्षजननी सा सेविता सर्वदा ॥

व्यवहार—पर्चे, बीज । मात्रा—१-१० रत्नी ।

विजयाबीजचूर्णस्य भक्षणं विधिना प्रिये । सर्वोपकारकं तत्तु सर्वरोगा-
पहारकम् ॥ परिपक्वानि बीजानि वृत्तादानीय यत्नतः । छायायां पातयेद्रक्षे-
द्भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ॥ कपिलापयसा सार्धं मासमात्रं वरानने । धातुवृद्धि-
भवेत्तस्य चान्त्रवृद्धिर्विनश्यति । मांसदाढ्यं वसादाढ्यं देहदाढ्यं भवेत्
प्रिये । अग्निदीप्तिर्मनोदीप्तिः कामदोप्तिस्तथैव च । प्रज्ञादीप्तिर्दृष्टिदीप्तिर्दीप्तीनां
पञ्चकं भवेत् ॥

७७ खाखसः (पोस्ता) पृ० १६८

हि०-पो[स्ता]स्त, पोस्तदाना, खसखस का फल, पोस्त के डोडे, दाने
की ढेढी, पोस्तवृत्त, दाने का पेड़ । बं०-पोस्त दानार गाछ, पोस्त टेंडि,
खाकसी, टेरीवृत्त, पोस्त, पोस्तार गाछ । म०-अफूचे बोड़, पोस्त, खस-
खस चेन झाड़ । क०-अफीणना डोडवा, खसखसी गिड़ । को०-खसखसी
चे झाड़ा चे फलां चे बोड । ते०-पुस्तकाय चेट्टु, गसगसाल चेट्टु, पोस्त-
कय चेट्टु । द०-खसखस का झाड़ । ता०-गशगशा चेडि, पोस्तक चेडि ।
मला०-कशकशा च चेडि । फा०-कोकनार । गु०-खसखस तु झाड़ ।
अ०-नवतुलखसखस । मु०-खसखसी चे झाड़ । ब्रह्मा०-भिनविन, भएन-
विन । अं०-Poppy Capsules (पापी कप्स्युलस्) । ले०-Papaver
Capsulae (पापावर कप्स्युले) ।

व्यवहार—डोडी, छिलका । मात्रा—३-६ माशे ।

७८ अहिफेनकम् (अफीम) पृ० १६८

हि०-अफीम, अमल, अफयून । बं०-आफू, आफिन । म०-अपू,
अ(फू)फु । मला०-आफन । मा०-अफीम, आफू, अमल । गु०-अफी-
ण । ते०-नलमंडु, नल्लमंडु । क०-अफिनि । द्रा०-अफिनो । फा०-अफ्यू-
न । अ०-लवनुलखसखास । अं०-Opium [ओपियम] ।

अहिफेनशोधनविधिर्योगतरङ्गिण्याम्—

अहिफेनं शृङ्गवेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा ।

शुद्धचतुक्तेषु योगेषु योजयेत्तु विधानतः ॥

जारणो मारणश्चैव धारणः सारणस्तथा ।
अहिफेनश्चतुर्थोक्तो गुणांस्तस्य ब्रवीमि ते ॥
श्वेतवर्णो जारणः स्याद् भुक्तमन्नं च जारयेत् ।
मृत्तिप्रदः कृष्णवर्णो मारणस्तु प्रकीर्तितः ॥
जरानाशकरः पीतो धारणः सम्प्रकीर्तितः ।
चित्रवर्णः सारणः स्यान्मलसारणकार्यतः ॥ नि० २० ॥

मात्रा— $\frac{1}{2}$ से १ रत्ती ।

७९ खसखसतिलाः (खसखस) पृ० १६९

हि०—पोस्तदाना, दाना, खसखस, खसखस के दाने, खसबीज । बं०—
पोस्तदाना, पोस्तबीज । म०—गु०—खसखस । ता०—गसगस । माला०—क-
शकश । फा०—तुळ्मे कोकनार, खसखास सफेद । अ०—हब्बुल कोकनार,
बजरुल खसखामुल वुस्तानी । अं०—Poppy Seeds [पापी सीड्स]
ले०—Papaver Somniferum [पापेवर सोमनिफेरम] ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

८० सैन्धवम् (सैन्धा निमक) पृ० १६९

हि०—सै[सी]धा नोन, सेंधा नमक, सेल्हा निमक, लाहोरीनमक, ला-
हौरीनोन । बं०—सैन्धवलवण । म०—सेंधेलोण । गु०—सिंधालु[ल]ण,
सीन्धाळण । क०—सैन्धव, सैन्धवलवण । मा०—सीधेळण । ते०—सैन्धव-
लवणमु, सिन्धुडपु । पं०—सैन्धानमक । द्रा०—सैन्धवलवण । फा०—नमक-
[के]संग, नमके सेन्ध, नमकलाहोरी । अ०—मिलहे हिन्दी, मलह अन्दर-
नी । अं०—Chloride of Sodium [क्लोराइड ऑफ सोडियम]

„—Rock Salt [राक साल्ट] Bay Salt [बे साल्ट] ।

ले०—Sodii Cloridum [सोडिआइ क्लोरोडम] ।

मात्रा—३-८ माशे ।

८१ शाकम्भरीयम् (सांभर नमक) पृ० १६९

हि०—साम्भर नोन (निमक), साम्भर नमक । बं०—साभरलुण,
शाम्भारिलवण । म०—गडलोण । गु०—बड़ा गरुं मीठ, साम्भरमीठ, सामर-
लून । क०—गाड़ (ढ़) लवण । फा०—मिलहे अवकीर, नमकसांभर ।

३ नि० भा०

अ०-मलह उल् अवकर ।

मात्रा—३-९ माशे ।

८२ सामुद्रं लवणम् (पाङ्गा) पृ० १६९

हि०-पाङ्गा निमक, पंगानोन, समुद्रनिमक, समुद्रीनोन । बं०-करकच लवण । म०-मीठ । गु०-मीठं (ठूं), दरिआई लूण । क०-बड़ा गर-लवण । ते०-उपुं, ताडपु । फा०-नमक, नमकदरिया । अ०-मिलह शोरी, मलहे उल् मुहीत । अं०-Salt (साल्ट) । ले०-Sodii Muras (सोडि-आइ मुरास) ।

मात्रा—१-३ माशे ।

८३ विडलवणम् (विरिआसंचर (नोन) पृ० १६९

हि०-विरिआ (या) नोन, विरिया सं (सों) चर नोन, कटीलानोन । बं०-विटनुन । म०-विडनोन, विडलोण । गु०-विडलवण ।

मात्रा—१-३ माशे ।

८४ सौवर्चलं लवणम् (कालानोन) पृ० १७०

हि०-कालानोन, सोंचर नमक (नोन), चौहार (ड़) कोड़ा, चेहार-कोरानोन, चौहार कारा(ला) । बं०-संचल लवण । म०-पादेलोण । गु०-संचल । क०-चौवर्चल, सावचल । ते०-नालुउपु । फा०-नमकसिया, नमक स्याह । यू०-नमककाला । अ०-मालाअस्वद, मलह अस्वद । अं०-Black Salt (ब्लेक साल्ट), अं०-Sochal Salt (सोचल साल्ट) । ले०-Unaqua Sodium Chloride (अनकुआ सोडियम क्लोराइड) ।

मात्रा—१-३ माशे ।

काचलवणस्य नामानि गुणाश्च—

काचं त्रिकूटं पाक्याह्वं लवणं काचसम्भवम् ।

हि०-कचियानोन । बं०-कालालोण । म०-बांगडखार गु०-बंगडीखार । काचं दीपनमत्युष्णं रक्तपित्तत्रिबर्धनम् ।

८५ खानिजं लवणम् (रेहगवा नोन) पृ० १७०

हि०-रेहगवा नोन, रेहका निमक, मटिया नोन, शोरानोन । बं०-फूला लवण ।

मात्रा—१-३ माशे ।

औषरलवणस्य नामानि गुणाश्च—

औषरकं सार्वगुणं सार्वसंसर्गलवणमूषरजम् । साम्भारं बहुलगुणं च मिश्रकं नवधा । औषरं तु पटु चारं तिक्तं वातकफापहम् । विदाहि पित्त-
कृद् ग्राहि मूत्रसंशोषकारि च (रा० नि०)

हि०—खारीनेन । ब०—खारीनुन । म०—खारादिमीठ, ऊषर भूमीवर
पिकते ते । फा०—बोरे अर्मनी । अ०—बोदकबहलो ज ।

अं०—कार्बोनेट ऑफ सोडा Carbonate of Soda ।

ले०—सोडियम कार्बोनास Sodium Carbonas.

रोमकलवणगुणाः—

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं पटु तिक्तं च दीपनम् ।

दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

द्रोणीलवणस्य नामानि गुणाश्च—

द्रौणेयं वार्धेयं द्रोणीजं वारिजं च वार्धिभवम् ।

द्रौणीलवणं द्रौणं त्रिकटु लवणं च वसुसंज्ञम् ॥

द्रौणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाल्पपित्तलम् ॥ रा० नि० ॥

नरसारस्य नामानि गुणाश्च—

क्षारश्रेष्ठोऽमृतक्षारश्चूलिकालवणाभिधः ।

सादरो नरसारश्च वर्षक्षारो विदारणः ॥

नरसादरकस्तीक्ष्णः सरो व्रणविदारणः ।

रसजारणकारी स्यादति चोष्णश्च गुल्मनुत् ।

मलस्तम्भं चोदरं च शूलं प्लीहां च नाशयेत् ॥

निर्माणविधिस्तु—

औष्ठं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतम् ।

क्षारपाकविधानेन नृसारः सिद्ध उच्यते ॥

शोधनविधिस्तु—

नरसारो भवेच्छुष्कश्चूर्णतोये विपाचितः ।

दोलायन्त्रेण यत्नेन मिषगभिर्योगसिद्धये ॥

हि०—नवसादर । ब०—निशादल । म०—नवसागर । गु०—नवसार ।

अ०-नवसादर खुरासानी । अं०-आमोनियम् क्लोरिडम् Ammonium Chloridum । ले०-आमोनियम् मूरिआस Ammonium Muriaus

८६ चणकाम्लकम् (चनाखार) पृ० १७०

हि०-चनेका खार, चनाखार, चनक लेनी, चनेका नेन । म०-हर-
भरे ची आंब, हरभर्यौची आम । गु०-चणानो खार ।

८७ यवक्षारः (जवाखार) पृ० १७०

हि०-जवा(व)खार । बं०-यवक्षार । द्रा०-क०-यवक्षारं । म०-गु०-
यवाखार । मा०-जोखार । पं०-जौखार । ते०-यवक्षारमु । अ०-नुतरुन् ।

अं०-Carbonate of Potash (कार्बोनेट ऑफ् पेटाश ।

ले०-Potassium Carbonass (पोटासियम कार्बोनेस) ।

मात्रा—१-३ माशे ।

८८ स्वर्जिका (सज्जीखार) पृ० १७०

हि०-सज्जी, सज्जीखार, सज्जी मिट्टी । बं०-साजिखार, साजीमाटी,
साजीखार । म०-सज्जीखार, साजी । मा०-साजीक्षार । गु०-साजीखार ।
क०-साजीखारं(र), सज्जीखार । द्रा०-सज्जीकारं । पं०-सज्जी, लोटा-
खार । फा०-संजार कलिया, अशखार । अ०-कलिमास्फर, कलि वशब्बुल
असफर । अं०-Barilla (बरिल्ला)

„-Carbonate of Soda (कार्बोनेट ऑफ् सोडा)

„-Punjab Salt Wort (पञ्जाब साल्ट वर्ट) ।

ले०-Coroxylon Griffithii (कोरोक्सिलन ग्रिफिथाइ) ।

मात्रा—२-८ रत्ती ।

८९ सुवर्चिका (सोरा) पृ० १७०

सूर्यक्षारस्य नामानि गुणाश्च—

सूर्यक्षारोऽर्कक्षारश्च तार्क्ष्यस्तीक्ष्णरसस्तथा ।

सुवर्चिका सर्वसहो ह्यौरिणश्च शिलाजतुः ॥

औद्भिदं लवणं तीक्ष्णमत्युष्णं रेचकं कटु ।

तिक्तमग्नेर्दीप्तिकरं सूक्ष्मं क्षारं लघु स्मृतम् ।

दाहकृच्छ्रोषकृद् प्राहि वातनुत् पित्तकोपनम् ।

प्लीहामूर्च्छामूत्रकृच्छ्रनेत्ररुग्वातरक्तनुत् ॥

फलाशुभार, सैन्धुखार, त्रिभिन्नाखार, इमली खार, मदारखार, तिलनालकाखार, जलखार
 दिवर्गः ।] तथा शुक्ल तथा शूलके नारि नरने प्र कृतम इति है । परिशिष्टम् ३७

कुम्भकामलनुत् कासनासापाकं च पीटिकाम् ।

शिरःपाकं च शूलं चाप्याध्मानं चैव नाशयेत् ॥ १०० नि० ॥

हि०-सोरा, सूर्याखार, वाजी । म०-सोरा । गु०-सुरोखार । तै०-
 चिटलु भस्ममु । फा०-शोरा । अ०-अबकेर । अं०-नाइटर साल्ट पिटर
 Nitre Salt peter । ले०-पोटासियम नैट्रास Potassium Nitrates ।

सोराको मात्रा—१-२ मासे

सर्वक्षार (साबुन) गुणाः—

सर्वक्षारो वस्तिशुद्धिकारको मलशोधनः । वस्त्रशुद्धिकरश्चैव चक्षुष्यः
 कृमिनाशकः । उदावर्तहरश्चैव मुनिभिः परिकीर्तितः (नि० २०) ॥

लवणक्षार (लोणारक्षार) गुणाः—

लवणक्षारमत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तप्रवृद्धिदम् ।

क्षारलवणमीषञ्च वातगुल्मादिदोषनुत् (१०० नि०) ॥

९० टङ्कणक्षारः (सोहागा) पृ० १७०

हि०-सु(से)हागा, सु(से)हगा । वं०-सोहागा । म०-टंकणखार,
 स्वां(स्वा)गीखार, टाणखार । मा०-सेगो । गु०-टङ्कण, टंकणपादियो,
 टंकणफुलियो टङ्कणखार । क०-टङ्कणखार, बिलियटंकण, बेलगार,
 एलिगारं वेलिगारमु । पं०-सुहागा । द्रा०-वणवारं । ते०-एलिगारम ।
 फा०-तिगार, तनकार । अ०-बुरग, जबदुलबूरग ।

अं०-Borax (बोराक्स)

,,-Baborate of Soda (बाबोरेट ऑफ् सोडा) ।

ले०-Soda Biboras (सोडा बाइबोरास) ।

टंकणशोधनविधिः—

आदौ टंकणमादाय काञ्चिकाम्ले विनिक्षिपेत् । एकरात्रात् समुद्धृत्य
 रौद्रयन्त्रे विभावयेत् ॥ नरमूत्रगतं टङ्कं गवां मूत्रगतं तथा । दिनान्ते तत्स-
 मुद्धृत्य जम्बीराम्लगतं कुरु ॥ जम्बीराम्लात् समुद्धृत्य नारिकेलस्य पत्रके ।
 मरीचचूर्णसंयुक्तं क्षालयेच्छीतलाम्बुना ॥ एवं टंकणमादाय सर्वरोगेषु योज-
 येत् । टंकणं वह्नियोगेन स्फुटितं शुद्धतां नयेत् ॥

व्यवहार-श्वेतपिंड (शुद्ध) । मात्रा—१-३ मासे ।

श्वेतटंकणगुणाः—

सुश्वेतं टंकणं स्निग्धं कटूष्णं कफवातनुत् ।

आमक्षयापहृच्छवासविषकासमलापहम् ॥ रा० नि० ॥

११ चुकम् (चूक) पृ० १७१

हि०-चूक, चूका । मा०-चूका । गु०-चूका ।

इति द्वितीयो हरीतक्यादिवर्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः कर्पूरादिवर्गः ॥ ३ ॥

१ कर्पूरम् (कपूर) पृ० १७१

हि०-कपूर । व०-कर्पूर । मा०-कापूर । म०-कापूर । ते०-कर्पूरमु,
कपूरमु, कपुराम् । गु०-कपुर । फा०-कापूर, काफूर । क०-कपूर ।
अ०-काफूर । द्रा०-कर्पूरम् । अं०-Camphor (केम्फर) । ब्रा०-
परोय राकु ॥ ले०-Camphora (केम्फोरा) ^{Borneo}

कर्पूरलक्षणम्—

शिरो मध्यं तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः । शिरः स्तम्भाग्रजं मध्ये
मध्यं पर्णतले तलम् ॥ भास्वद्विदर्शपुलकं शिरोजातं तु मध्यमम् । सामा-
न्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णं तु गौरवम् ॥ स्तम्भाग्रस्थितं श्रेष्ठं स्तम्भबाह्ये च
मध्यमः । स्वच्छमीषद्विरद्राभं शुभं तन्मध्यजं स्मृतम् । सुदृढं शुभ्ररुचं
च पुलकं बाह्यजं वदेत् ॥ रा० नि ॥

पोतास-भीमसेनो-बरास कर्पूरगुणाः— ^{C₁₀H₈O₁}

पोताश्रयः स्वादु शीतो वृष्यस्तिक्तः कटुः स्मृतः । रुद्धाहरक्तपित्तानां-
कफस्य च विनाशकः ॥ त्रयोऽप्येते तु कर्पूराः पकापकविभेदतः । द्विप्रकारः-
स उद्दिष्टः पकोऽतिगुणदः स्मृतः ॥ नि० र० ॥

वाङ्मूलावासकर्पूरगुणाः—

ईशावासश्च कर्पूरो भेदी वृष्यो मदापहः । अतिशुभ्रोन्मादवृष्णाश्रम-
कासकृमिक्षयान् ॥ स्वेदं चैवाङ्गदाहं च नाशयेदिति कीर्तितः ॥ नि० र० ॥

हिमकर्पूरगुणाः—

हिमकर्पूरकः शुभ्रो वृष्यः शीतो रसे कटुः ।

रुद्धाहमोहस्वेदानां नाशकः परमो मतः ॥ नि० र० ॥

उदयभास्करकर्पूरगुणाः—

कर्पूरोदयभास्करो निगदितः पीतः सरः स्वच्छकः—स प्रोक्तः कठिनः कटुः समुदितः स्याद्दीपकोऽग्नेर्लघुः । श्रीदः पित्तकरः कफक्रिमिविषान् वातं च नासासृति—लालासावगलग्रहौ च शमयेज्जिह्वाजडत्वापहः ॥ नि० र० ॥

पर्णकर्पूरगुणाः—

पर्णकर्पूरकस्तित्तः शुद्धचुन्मादकरो मतः । मूत्रकृत् पीनसं दाहं नाशयेदिति कीर्तितः ॥ नि० र० ॥

कपूरभोमसेनो—

मिश्री वीकानेरी १ तो० । इलायचीछोटो १ तो० । कपूर १ तो० एक प्रहर खरल करै ।

मात्रा— $\frac{2}{3}$ से $\frac{1}{2}$ रत्तो ।
 २ चीनाककपूरः (चीनिया कपूर) पृ० १७२) C/10 17140

हि०—चीनिया कपूर, चीन कपूर, चीनी कपूर । बं०—चीनेर कपूर ।

म०—चीनी कापूर । गु०—चिनाई कपूर । ले०—Cinemonum Camp-hora (सिनेमोनम् केम्फोरा)

मात्रा— $\frac{2}{3}$ रत्तो से $\frac{1}{2}$ रत्तो ।
 कस्तूरी (Synthesi Camphor) ३ कस्तूरी पृ० १७२
 Elkhaase camphora

हि०—कस्तूरी, मृगनाभ, मृगनाफ । बं०—मृगनाभि । ते०—कास्तूरा ।

म०—गु०—क०—ता०—कस्तूरी । फा०—मुश्क, मुष्क । अ०—मिस्क ।

अ०—Musk (मुस्क) । ले०—Moschus (मोस्कस्) ।

मात्रा— $\frac{2}{3}$ से २ रत्तो ।

साऽप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थाऽपरा ।

पिण्डाऽन्याऽपि च नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ॥ रा० नि० ॥

चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा—कौलत्थबीजसदृशा च कुल-
त्थिका च । स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डकाख्या—तस्याश्च किञ्चिद-
धिका यदि नायिकाऽऽख्या ॥ रा० नि० ॥

कस्तूरीपरीक्षा—

या गन्धं केतकीनां हरति परिमलैर्वर्णतः पिञ्जराभा—

स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिकणा स्यात्

दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमि कुरुते चर्मगन्धा हुताशे-
सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥ रा० नि० ॥

कस्तूरिकागन्धभेदलक्षणम्—

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता ।
कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहलपरिमला भवति ॥ रा० नि० ॥

दुष्टकस्तूरीलक्षणानि—

या स्निग्धा धूमगन्धा वहति विनिहिता पीततां या वसोऽन्त-
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलकृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥ रा० नि० ॥

दुष्टकस्तूरोपरीक्षा—

करतलजलमध्ये स्थापनीया महद्भिः—पुनरपि तदवस्थं चिन्तनीयं मुहूर्त्तम् ।
यदि भवति च रक्तं तज्जलं पीतवर्णं—न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽयं वि-
कारः ॥ का० ॥

४ लता कस्तूरी पृ० १७२

हि०—लता कस्तूरी, लती कस्तूरी, मुश्कदाना । वं०—काल कस्तूरी,
लता कस्तूरिका । म०—कालकस्तूरी, कस्तूरी भेंडा । मा०—मुश्कदाणा ।
गु०—लताकस्तूरी । ते०—तक्कोल फलमु, कर्पूरवेंड । ता०—कटे कस्तूरी, क-
ट्टुककस्तूरी । द०—कस्तूर वेंड । प०—धोनार कस्तूरी ।

ले०—(हिबिस्कस आबेल मोस्कस्) Hibiscus Abel Moschus ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—१—२ माशे ।

५ गन्धमार्जारवीर्यम् (जवादि कस्तूरी) पृ० १७२

हि०—जवादि कस्तूरी, गौरासार, बेद अंजीर, मुश्कविलाव कस्तूरी ।
गु०—जवदियां कस्तूरी ।

६ चन्दनम् (सफेद चन्दन) पृ० १७२

हि०—चन्दन, सफेद चन्दन । वं०—म०—ते०—चन्दन । क०—वेष्ट पञ्चो-
गन्ध, श्रीगन्ध मारा । गु०—सुखड़ । द०—सन्दल । ता०—चन्दनमरेन,
चन्दनमार । ते०—गन्धपुचेक, चन्दनमु । फा०—सन्दल, सन्दले सुफेदः ।

अ०—सन्दले अबीयद ॥ अ०—Sandal wood (संडल उड्) ।

ले०—Santaium Album (संटेयम एलबम्)

व्यवराह— } लकडी । मात्रा—३—४ माशे ।
 } तल । ,, —१—२ माशे ।

चन्दनस्य भेदाः—

चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेट्टसुककडि संज्ञकम् । वेट्टं तु सार्द्रविस्फाटं स्वयं
शुष्कं तु सुककडि ॥ मलयाद्रिसमोपस्थाः पर्वता वेट्टसंज्ञकाः । तज्जातं चन्दनं
यत्तु वेट्टवाच्यं क चिन्मतम् ॥ नि० र० ॥

वेट्टचन्दनगुणाः—

वेट्टचन्दनमतीव शीतलं दाहपित्तशमनं ज्वरापहम् ।

छर्दिमोहवृषिकुष्ठतैमिरात्कासरक्तशमनं च तिक्तकम् ॥ नि० र० ॥

सुककडिचन्दनगुणाः—

सुककडिश्चन्दनं तिक्तं कृच्छ्रपित्तास्रदाहनुत् ।

शैत्यं सुगन्धिदं चार्द्रं शुष्कं लेपे तदन्यथा ॥ नि० र० ॥

शम्बरचन्दनस्य नामानि गुणाश्च—

कैरातकं बहलगन्धं बल्यं शम्बरचन्दनम् । कैरातकं शीतलतिक्तकं च
श्लेष्मानिलघ्नं श्रमपित्तहारि । विस्फोटपामाऽऽदिकनाशनं च तृषाऽपहं ता-
पविमोहनाशनम् ॥ रा० नि० ॥

७ पीतचन्दनम् (कलम्बक) पृ० १७३

हि०—पीत चन्दन, पीला चन्दन, कलम्बक । बं०—कलंबा- । म०—म-
लयागर पीतचन्दन, पिंबला चन्दन । फा०—संदल अबिराल ।

ले०—Santalum Flonum (संटलम् फ्लोनम्)

व्यवहार—लकडी । मात्रा—२—३ माशे ।

८ रक्तचन्दनम् (लाल चन्दन) पृ० १७३

हि०—लालचन्दन, रक्तचन्दन । बं०—म०—रक्तचन्दन । गु०—रताञ्जली ।
ते०—एरं गन्धपुचेक्क, रक्तचन्दनम्, कुचन्दनम् । ता०—सेर शाण्डम् ।
प०—मा०—लालचन्दन । मला०—उत्ताह । द्रा०—शोष्पु शन्दनम् । फा०—स-
न्दले सुर्ख ॥ अ०—सन्दले अहमर ।

अं०-Red sandal wood (रेड सगडल उड्ड) ।

ले०-Pterocarpus Santolinus (पटेरोकार्पस सेन्टेलिनस्)

व्यवहार—लकड़ी । मात्रा—२—४ माशे ।

१ पतङ्गम् (पतङ्ग) पृ० १७३

हि०-पतंग, बक, बकमकाठ, आल । वं०-बकम काष्ठ, वोकम । म०-पतंगल । क०-गु०-म०-पतंग । ते०-ओकनुकट्टु, । ता०-बटङ्गी, घटङ्गी । उ०-बकमो, वोकमो । मला०-चप्पनुम । फा०-अ०-बकम ।

अं०-Sappan wood (सेप्पन उड्ड) ।

ले०-Caesalpinia Sappan (केसालपिनिया सप्पन)

व्यवहार—लकड़ी । मात्रा—१—४ माशे ।

बर्बरचन्दनस्य नामगुणाः—

बर्बरोऽथ बर्बरकं श्वेतबर्बरकं तथा । शीतं सुगन्धि पित्तारिः सुरभिश्चे-
ति सप्रधा ॥ बर्बरं शीतलं तिक्तं कफमारुतपित्तजित् । कुष्ठकण्डूव्रणान्
हन्ति विशेषाद्रक्तदोषजित् ॥ रा० नि० ॥

हरिचन्दनस्य नामगुणाः—

हरिचन्दनं सुराहं हरिगन्धं च चन्दनं दिव्यम् । दिविजं च महाग-
न्धं नन्दनजं लोहितजं नवसंज्ञम् ॥ हरिचन्दनं तु दिव्यं तिक्तहिमं तदिह
दुर्लभं मनुजैः । पित्ताटोपविलोपे चन्दनवच्छ्रमहरं च शोषहरम् ॥ रा० नि० ॥

चन्दन की जातियाँ—

१ सफेद चन्दन, २ शम्बरचन्दन, ३ रक्तचन्दन, ४ पीतचन्दन, ५ पत-
ङ्गचन्दन, ६ बर्बरचन्दन, ७ हरिचन्दन ।

१० अगुरु (अगर) पृ० १७३

हि०-अगर, काली अगर । वं०-अगरुकाष्ठ, अगरुचन्दन । म०-गु०-
ते०-अगर, अगरु । क०-मा०-प०-अगर । प०-ऊद, ऊद फारसी ।
ता०-अगलि चंड । द्रा०-अहिल कट्टे, अंहरु कट्टे, अहरु कट्टई ।
ते०-कृष्ण अगरु । हरिगुह चेदुडु । फा०-ऊद हिन्दी, ऊद गर्की, कस-
वेववा । अ०-ऊद खाम् ।

अं०-Calambac (कालम्बक) और Eaglewood (इगल वुड)

ले०-Aquilaria Agallocha (एक्वीलरिया) एगेलोचा)

व्यवहार—लकड़ी । मात्रा—६ रत्तीसे ३ माशे ।

काष्ठागुरु-दाहागुरु-मङ्गलागुरुगुणाः—

काष्ठागुरु कटुष्णं च लेपे रुक्षं कफापहम् । दाहागुरु कटुकोष्णं केशा-
नां वर्धनं च वर्ण्यं च । अपनयति केशदोषानातनुते सन्ततं च सौगन्ध्यम् ॥
मङ्गल्यागुरु शिशिरा गन्धाढ्या योगवाहिका ॥ रा० नि० ॥

११ देवदारु पृ० १७४

हि०-देवदार, देवदारु । वं०-देवदारु । ते०-देवदारचेका, देवदारि
चेट्टु । म०-तेल्या देवदार, देवदारु । प०-देवदार, गया । गु०-देवदार,
वांसियो देवदार । ता०-देवदारु चेडि । फा०-देवदार ।

अं०-Himalayan Cedar (हिमालयन सिडर), अं०-Deodar
(डेवडार) । ले०-Cedrus Libani (सिडरस लिबानी) ।

„ Cedrus Deodar (सिडरस डेवडार) ।

व्यवहार-लकड़ी । मात्रा-१-४ माशे ।

देवदारुभेदाः—

देवदारु द्विधा ज्ञेयं तत्राद्यं स्निग्धदारुकम् ।

द्वितीयं काष्ठदारु स्याद् द्वयोर्नामान्यभेदतः ॥ नि० २० ॥

स्निग्धदारुगुणाः—

स्निग्धदारुः कटुः पाके स्निग्धोष्णस्तिक्तको लघुः । कफवातप्रमेहार्शो-
मलस्तम्भामदोषहा ॥ ज्वराभ्रमानश्वासकासशोथकण्डूविनाशकः । हिक्कां-
तन्द्रां रक्तदोषं पीनसं चैव नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

काष्ठदारुगुणाः—

देवकाष्ठं मतं चोष्णं तिक्तं रुक्षं कफापहम् ।

वातं च भूतबाधां च लेपाद् व्यङ्गं विनाशयेत् ॥ रा० नि० ॥

चीडागुणाः—

चीडा कटुष्णा कासघ्नी कफजिद् दीपनी परा ।

अत्यन्तं सेविता सा तु पित्तदोषश्रमापहा ।

१२ सरलः (धूप) पृ० १७४

हि०-धूपसरल, चिर, चीड़ । म०- सुरुचे झाड़ । वं०-सरलगाछ,
सरलकाष्ठ, तार्पीन तैलेर गाछ । गु०-सरलदेवदारु, सरल देवदारि चेट्टु,

पीलो बेरजो । ता०-सरल देवदारी । क०-सरली देवदारु । द०-चिर ।
 अ०-Long Leaved Pine (लॉग लीव्ड पाइन) ।
 ले०-Pinus Longifolia) (पाइनस लॉगिफोलिया ।)

१३ तगरम् (तगर) पृ० १७४

हि०-तगर । ब०-तगरपादुका, तगरचंडी । म०-गांठ्या तगर गोडे-
 तगर । ते०-गन्धि तगरपु चेट्टु, नन्दिबद्धन चेट्टु, ग्रन्थि तगरमु । उ०-
 पाणिफलरा । ने०-चम्पा, चम्पहा । क०-ग्रन्थितगर । मु०-तगर गंठोड ।
 कुमा०-शुमियो, असारुन् । यू०-असगंध वाला । फा०-अ०-आसारुन्,
 आसारुन् । ले०-Veleriana Hardwickii (बेलेरियाना हार्डविकार्ड) ।

व्यवहार-जड़ । मात्रा-२-६ माशे ।

१४ पद्मकम् (पद्माख) पृ० १७४

हि०-पद्माक, पद्माख, पदुमकाठ, पद्म । ब०-पद्मकाष्ठ । म०-पद्म-
 काष्ठ, पद्मक । गु०-पद्मकनु लाकडुं । पद्मकाठी । क०-पद्मक । ते०-
 एणुगु सहदेवि, एडगु सहदेवि, पद्मपेचुका, पद्मपुचेववा ॥ लिपचा०-
 कोंगकी । ले०-Prunus Paddum (प्रुनस् पड्डम) ।

व्यवहार-लकड़ी । मात्रा-१-३ माशे ।

१५ गुग्गुलुः (गूगल) पृ० १७६

हि०-गूगल, गूगर, गूगरी । ब०-गुग्गुलु, गुग्गुल । म०-गुग्गुल,
 गुग्गुल, हंसा गुग्गुल, मुकुल । गु०-गुगल, गुग्गल । क०-इडबोल । ते०-
 गुगिलमु चेट्टु, महिषाक्षी । द्रा०-गुग्गुलं । ता०-मैशाक्षी, गुक्कल । फा०-
 बोजज हुदान, बूयजहूदां । अ०-मुश्किले अर्जक ।

अ०-Indian Dellium (इंडियन डेलियम) ।

ले०-Balsamodendron Mukul (बालसमोडेनडोन मुकुल) ।

मात्रा-१-३-माशे ।

अस्योत्पत्तिः -

जायन्ते पुरपादपा मरुमुवि श्रीभेऽर्कसंतापिताः-शीतर्तौ शिशिरेऽपि
 गुग्गुलुरसं सुञ्चन्ति ते पञ्चधा । हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्यपद्मरागो-
 पमं-भृङ्गाभं कुमुदद्युति च विधिना ग्राह्याः परीक्षा ततः ॥ रा० नि० ॥

अस्य परीक्षा—

वहनौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति-क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पय-
सा समानाः । प्राद्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजातान् सन्धारवर्णसमपूय-
विगन्धवर्णान् ॥ प्र० मृ० ॥

अस्य शुद्धिः—

दुग्धे वा त्रिफलाकाथे दोलायन्त्रे विपाचितः ।

वाससा गालितो प्राद्यः सर्वकर्मसु गुग्गुलुः ॥ आ० सं० ॥

गन्धराजगुग्गुलुगुणाः—

कणगुग्गुलुः कटूष्णः सुरभिर्वातनाशनः ।

शूलगुल्मादराध्मानकफघ्नश्च रसायनः ॥

भूमिजगुग्गुलुगुणाः—

गुग्गुलुभूमिजस्तित्तः कटूष्णः कफवातजित् ।

उमाप्रियश्च भूतघ्नो मेध्यः सौरभ्यदः सदा ॥ रा० नि० ॥

१६ सरलनिर्ध्यासगुग्गुलुः (गन्धविराजा) पृ० १७६

हि०—गंधाविराजा, गन्धविरोजा, गंधबरोजा, विरोजा, सरलका गोंद,
सरलका रस, चन्द्ररस, गंदाविरोजा, चिदका गोंद । बं०—टार्पिन तेल,
नवनति खोटी, गंधविराजा । म०—सरलडीक, चन्द्रस् । गु०—जनार्जन,
गंधबरोजा । क०—श्रोत्रेष्टक । ता०—पिनैमारु । भो०—टीडोंग । फा०—
विरोजह, संदरुस । लिपचा०—गिनएट ।

अं०—Oleo Resin (ओलियो रेजिन) ।

१७ रालः पृ० १७६

हि०—राल, रार, धूना, करायल, डामर, । ब०—धुना, धुनो, राल ।
म०—राल पिंबली, पिंपली राल, राला । गु०—राल । क०—सर्जरस । ते०—
सर्जरसमु, सर्ज । पं०—राल अर्लु । मु०—राल, धुआ । फा०—राल मग-
रबी । अ०—किहकर । अं०—Yellow Resin (यलो रेजिन) ।

ले०—Resina Fleva (रेजिना फ्लेवा) ।

रालतैलगुणाः—

तेलं सर्जरसोद्धूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।

कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्माभयापहम् ॥ आ० सं० ॥

१० कुन्दुरुः (बिरोजा) पृ० १७६

हि०-कुन्द (न्दु) रु, गुन्द (गन्ध) बरोसा, बिरोजा । बं०-कुन्दु-
रुखोटी, कुन्दरुखोटी, कुन्दरुखोटी । म०-सालइचाडीक, अवलगुन्दर, सा-
लईडीक । गु०-किन्दुरु, शेषगुन्दर । ते०-चंगलकुष्ठ, कुन्दरुमु, कुन्दुरुमु
गुग्गुलमु । क०-इडवोल । फा०-कुन्दुररुमी, खोटी मस्तकी, लोवान ।
अ०-कुन्दुरे जकर । अं०-Gum Resin (गम रेजिन) ।

शर्करासहितं मेढं वृषणस्य व्यथां हरेत् ॥ शो० नि० ॥

व्यवहार-गोंद । मात्रा-२-४ माशे

११ शिलारसः (सिलारस) पृ० १७६

हि०-शि (सि) लारस । बं०-म०-शिलारस । गु०-शे (शै) लारस
क०-पिंडतेल, हालुमड्डि । ते०-तुरुष्कमु । द०-कपितेल । मा०-शिलारसा पं०-
सिलारस । फा०-सरारस । अ०-उसारे कमिया, मियास आयाला ।

अं-Liquid Amber (लिक्विड एम्बर) ।

ले०-Liquid Amber Orientalis (लिक्विड एम्बर ओरीएण्टलिस)

२० जातीफलम् (जायफल) पृ० १७७

हि०-जायफल (र) । बं०-म०-जायफल । गु०-क०-जाईफल ।
ते०-जाजीकाया, जाजिकाय । ता०-जोदिकराय, जातिक्काय, जोडीकाया ।
ब्रह्मी०-जादिक्षु । प०-जाफल । क०-जाजिकाय । द्रा०-जादिकाइ । फा०-
जोजबूया, जोजबोया । अ०-जोत्र उतलीब । अं०-Nut Meg (नट मेग) ।
ले०-Myristica Officinalis (मिरिस्टिका आफिसिनेलिस) । जङ्ग-
ली जायफल का लेटिन में नाम-Myristica Malabarica (मिरिस्टि-
का मालाबेरिका) है ।

व्यवहार-बीज । मात्रा-२-६ माशे ।

जातीफललक्षणम्-

जातीफलं सशब्दं च स्निग्धं गुरु च शस्यते ।

लघुकं शब्दहीनं च रुचाङ्गमतिनिन्दितम् ॥ (भैषज्यचिकित्सा) ॥

जातीफलतेलगुणः-

तैलं जातिफलोद्भूतं समुत्तेजनमग्निदम् ।

जीर्णातिसारशमनमाध्मानाक्षेपशूलहृत् ॥

आमवातहरं बल्यं दन्तवैष्टव्रणात्तिनुत् ॥ (आ० सं०) ॥

२१ जातीपत्री (जाबित्री) पृ० १७७

हि०—जा (ज) वित्री । ब०—जाय (यि) त्री, जयित्री । म०—जायपत्री, पत्री । गु०—जावंत्री । क०—जाय (ई) पत्री, जापत्री । ते०—जातिपत्री । फा०—जवत्री, बजवार । अ०—बिसवासह । अं०—Mace (मेस) । ले०—Myristica Fragrans (मिरिस्टिका फ्रेगरेनस) ।

व्यवहार—फूल । मात्रा—१-३ माशे ।

२२ लवङ्गम् (लोंग) पृ० १७७

हि०—लों (लौ)ग, लवङ्ग, करन फल । ब०—म०—लवङ्ग । गु०—लविंग । क०—लवङ्ग कलिका । ते०—लवङ्गलु, लवङ्गमु ता०—किरमवेर । द्रा०—लवं, लवंगं । मा०—लोंग । फा०—मेहक, मेखक । अ०—करनफल, करनफूल । अं०—Cloves (क्लोवस्) । ले०—Caryophyllus Aromaticus (करियोफाइलस एरोमेटिकस) ।

व्यवहार—फूल । मात्रा—१-४ माशे ।

लवङ्गतैलगुणाः—

देवपुष्पोद्भवं तैलमग्निकृद्वातनाशनम् ।

दन्तवेष्टकफास्तिघ्नं गर्भिण्या वमनापहम् ॥ आ० सं ॥

२३ स्थूलैला (बड़ी इलायची) पृ० १७७

हि०—बड़ी इलायची, पूर्वी इलायची, लाल इलायची । ब०—बड़ इलायच, बड़ इलाच । म०—थोर (ड़) बेला, बेलदोडे, मोटबेलदोडे । गु०—एलचा, मोटी एलची, नर एलची । ते०—पेदम एलाकुलु, एलुक चेट्टु, पेंग एलाकुलु । ता०—एलम, पेरिय एलकाय, काट्टु एलकाय । क०—डोडा एलाकी, दाडुयालकी । फा०—हीलकलां । अ०—काकलह किवार ।

अं०—Large Cardamum (लार्ज कार्डेमम) ।

ले०—Amomum Subulatum (एमोमम सबुलेटम्) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—३-५ माशे ।

२४ एला (गुजराती इलायची) पृ० १७८

हि०—छोटी (सफेद) इलायची, गुजराती (चौहरा) इलायची । ब०—छोट इलायच, गुजराती एलायच, छोट एलाच । गु०—एलची कागदी,

नानी एलची । म०-बे (ए) लची, बारीक बेलदोड़े । ते०-चिल्ल यास्ल-
कुस्लु, एल्लकाया, एलाकु, एल्लकयं, चिन्न एलकलु । द्रा०-एलो कुल
कायो, चिन्न एलं । मा०-छोटीइलायची । क०-किरीया लक्कि । फा०-हिल-
सुदं, खैरबोआ । अ०-काकलह सिगार । मला०-एल्लेतरी ।

अं०-Cardamum (कार्डेमम) ।

ले०-Elettaria Cardamomum (इलेट्टरिया कार्डेमोमम)

व्यवहार-बीज । मात्रा-२-४ माशे ।

२६ त्वक् (तज) पृ० १७८

हि०-तज । ते०-सन लिङ्गु । गु०-जाड़ी तज । फा०-अ०-सलीखा,
कुफी । अं०-Cinnamon Bark (सिनेमन बार्क) । यह दारुसिता
(दालचीनी) का भेद है ।

व्यवहार-छाल । मात्रा ३-४ माशे ।

त्वक्तैलगुणाः—

बहिमान्द्यानिलहरमाध्मानाक्षेपनाशनम् ।

वान्त्युत्क्लेशप्रशमनं संग्राहि दशनार्तिहृत् ।

त्वाचं तैलं रजःसावि तोये क्षिप्तं निमज्जति ॥ आ० सं० ॥

२६ दारुसिता (दालचीनी) पृ० १७८

हि०-दाल (र) चीनी । ब०-दारुचिनी । म०-दा (डा) ल चीनी ।
ते०-सनाल लिगपुता, सनद्विगु, लवंगचक्र । ता०-करुषा, कर्षा (वा) ।

ब्रह्मी०-मिटख्यावो, लुसाईथ्वाक । गु०-तज । क०-लवंगपटे ।

अं०-Cinnamon Bark (सिनेमन बार्क) ।

ले०-Cinnamomum Zeylanicum (सिन्नामोमम जिलानिकम) ।

व्यवहार-छाल । मात्रा-१-६ माशे ।

दारुसितावृक्षो महान्, त्वग्वृक्षस्तु लघुरित्यनयोर्भेदः ।

२७ पत्रकम् (तेजपात) पृ० १७८

हि०-तेजपात (ता), तेजपत्ता (त्र), पत्रज, पतरज । ब०-तेजपत्र ।
म०-संभारपान, तमालपत्र । ते०-आकुपत्री, तालीसपत्री । ने०-चोटासि-
कोला । आसा०-दोपती । ता०-तालीसपतिरी । फा०-साजज, साजिज

दिवर्गः ।] ^{नागकेशः - जिजातु च नागकेशः । कृष्णकेशः, केशः, जिजातु, केशः}
^{मुत्र के कुंजि, अत्र केशः परिशिष्टम् । लघु, पितृ तन्मात्रा जिजातु ४६}
^{एषः केशः, नागकेशः । जिजातु के नष्ट करने वाला ।}

हिन्दी । अ०-साजिज, जरनव । अ०-Folia Malabathy (फोलिया-मालाबथी) । ले०-Cinnamomum Tamala (सिन्नामोमम टमाल) ।

व्यवहार—पत्रे । मात्रा—१—४ मासे ।

२८ नागकेशः (नागकेश) पृ० १७८

हि०-नागकेशर, ना(न)गेशर, नागेश्वर । ब०-नागेश्वर, नागेश्वर-चम्पाफुलेर गाछ । म०-नागकेशरं । ग०-नागकेशर । क०-नागकेशरी, नागसम्पिगी । ते०-नागकेशरालु, नागकेशरमु । ता०-नांगल, नौगल, नागशप्पु । द्रा०-नागकेशरं । मु०-नागचम्प । मा०-केशर । यू०-नागेशुर । अ०-नारमुक्क । अ०-Cabras Safron (केबराज सेफ्रोन) ।

ले०-(१) Mesua Ferrea (मेसुआ फेरिया) ।

„-(२) Ochro carpus longifolius (ओक्रो कार्पस लॉगि-फोलियस) ।

व्यवहार—फूल । मात्रा—१-२ मासे ।

२९ कुङ्कुमम् (केशर) पृ० १७९

हि०-केशर । ब०-म०-गु०-केशर । क०-कुङ्कुम, कुङ्कुमदहु । मु०-सरफरान । द्रा०-कङ्कुमप्पु, तै०-कङ्कुमपूबु । कङ्कुमअपावे । ता०-कङ्कुमपु । फा०-करकीमास । अ०-जाफरान । अ०-Saffron (सेफ्रोन) । ले०-Crocus Sativus (करोकस सेटाइवस) ।

व्यवहार—फूल की केशर । मात्रा—२—६ रती ।

कुङ्कुमलक्षणम्—

अव्यक्तरक्तिमामोदि मर्दनात् कर्णिकात्मकम् ।

स्थिररागं करे लग्नं भग्नं कुङ्कुममुत्तमम् ॥

हीनमेवाग्निकाशमीरं गरं पाण्डुरकेशरम् ॥

तृणकुङ्कुमस्य नामानि गुणाश्च राजनिघण्टो—

तृणकुङ्कुमं तृणास्रं गन्धितृणं शोणितं च तृणपुष्पम् ॥

गन्धाधिकं तृणोत्थं तृणगौरं लोहितं च नवसंज्ञम् ।

तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफमारुतशोफनुत् ।

कण्डूतिपापामकुष्ठामदोषघ्नं भास्करं परम् ॥

४ नि० भा०

३० मोरोचना (गोलोचन) पृ० १७९

हि०-गो (गौ) लोचन, गो (गौ) रोचन । ब०-गोरोचना । म०-गोरो-
चन । गु०-गोरोचन्दन । ते०-गोरोचनमु । द्रा०-गोरोजनम् । फा०-गाय-
रोहन । अ०-हजरुल बक्कर । अं०-Gall stone Bijoor (गेल स्टोन-
बिजूर) । ले०-Bostarous (बोस्टारुस) ।

मात्रा—१—२ रत्तो ।

३१ नखं नखी च (नख, नखी) पृ० १७९

हि०-नख, नखी, छोटानख । बं०-नखोगन्धद्रव्य, छोटनखी । म०-न-
खला, बाघनख । ते०-नखमुचिप्प । गु०-नखला, सावजना नख । क०-
नख, बाघनख । फा०-नाखुनपर्या, ग्राहकसर, नाखून बिरिया । अ०-अज-
फारुतिव, इकलिलुल् मुलुक । अं०-Shell (शेल) ।

ले०-Helix Ashera (हेलिक्स आशरा) ।

नखीपञ्चभेदाः—

नखी पञ्चविधा ह्येया गन्धार्था गन्धवत्परैः ।

क चिद्वदरपत्राभा तथोत्पलदला मता ॥

का चिदश्वलुराकारा गजकर्णसमा परा ।

वराहकर्णसंकाशा पञ्चमी परिकीर्तिता ॥ च० चि० ॥

अस्य शुद्धिर्यथा चरके—

परुचपल्लवतोयेन गन्धानां क्षालनं तथा ।

शोधनं चापि संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्तिडीजलैः ।

नखं संस्कारयेदेभिरलाभे मृगमयेन तु ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।

गुडपथ्याऽम्बुना ह्येवं शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥

३२ बालम् (सुगन्धबाला) पृ० १८०

हि०-सुगन्धबाला, नेत्रबाला । ब०-बाल्य, बाला, गन्धबाला । म०-
बाला, गन्धबाला । गु०-बालो, धोलो बालो, कालो बालो । क०-मुष्टिबाल,
खसमुष्टिबाल, बालदवेरु, मुडिबाल । ते०-वट्टिवेल्लु, कुरुवेरु । द्रा०-कुरु-

दिवर्गः ।]

परिशिष्टम् ।

वेर । मु०-कालाबाला । ता०-पेराभुतिबेर । मा०-नेत्रबालो । द०-कर-
बाल । प०-नेत्रबाला । फा०-असारुं ।

ले०-Pavonia Odorata (पावोनिया ओडोराटा) ।

मात्रा—१ माशा ।

३३ वीरणमुशीरञ्च (बीरण-खस) पृ० १८०

हि०-खस, खसखस, बीरणमूल, गांडर । बं०-बेणरमूल, व्यानार मूल,
व्याणार मूल । म०-कालाबाला, बाला, पीलाबाला । गु०-कालोबालो, काला
बालना झाड़ु मूल । क०-बालदवेस । ते०-बट्टिबेलु, अवरुगट्टि, बहिवे-
ल्लुनल्ल । ता०-वेत्तवेर, बट्टिवेर । उ०-बीणा, गन्धबीणा । मु०-खसखस,
रेशये खस खानह ।

ले०-Andropogon Squarrosus (एण्ड्रोपोगन स्कार्रोसस्) ।

व्यवहार- जड़ । मात्रा—३-६ माशे ।

३४ जटामांसी । पृ० १८०

हि०-जटामांसी, बालछड़, कनुचर । बं०-म०-जटामांसी । ते०-ज-
टामांसी, जटामांसु । क०-बहुलगन्ध जटामांसी । गु०-बालछड़ । द०-
प०-बिल्ली लोटन । द्रा०-जटामांस । मु०-सम्बुल । फा०-सुम्बुल हिन्दी ।
अ०-सुबुलुत्तीब, सुम्बुल उत्तीब ।

अं०-Spike Nard (स्पाइक नार्ड) ।

ले०-Nardostachys Jatamansi (नार्डोस्टेकीस जटामांसी)

व्यवहार-जड़ । मात्रा—१-४ माशे ।

आकाशमांसीनामगुणाः—

आकाशमांसी सूक्ष्माऽन्या निरालम्बा खसंभवा ।

सेवाली सूक्ष्मपत्री च गौरी पर्वतवासिनी ॥

अभ्रमांसी हिमा शोफत्रणनाडीरुजाऽपहा ।

लूतागर्दभजालादिहारिणी वर्णकारिणी ॥ रा० नि० ॥

गन्धमांसीगुणाः—

गन्धमांसी तिक्तशीता कफकण्ठामयापहा ।

रक्तपित्तहरा वर्या विषभूतज्वरापहा ॥ रा० नि० ॥

३५ शैलेयम् (भूरिछरीला) पृ० १८०

हि०-छरीला, भूरिछरीला, छडछरीला, पत्थरका फूल, शिलाबाक ।
बं०-शैलज । म०-दगड फूल, मोथ दगदफूल, बारीक दगदफूल । गु०-पत्थ-
रफूल, घविलो । क०-कलडू (हू) । ते०-शैलेय मने द्रव्यमु, रतिपंचे ।
ता०-कलपसी । फा०-उशनह, दोबालह । अ०-आशीना ।

ले०-Parmelia Perleta (परमेलिया परलेटा) ।

मात्रा—६ मासे तक ।

३६ सुस्तकम् (मोथा) पृ० १८१

हि०-मोथा । बं०-मुत्ता, मुथा । म०-मोथे (थ), बिम्बल । गु०-मोथ,
मोध्य । क०-मुस्ता, कोन्नरि । ते०-तुगमुस्त, सकहतुंगविरु, मुस्तेरु । ता०-
कोरव (य), कोरइ किलंगु । द्रा०-कोरक डंग । सं०-टण्डीसुर ।
फा०-मुष्कजमीं । अ०-शादकफी ।

ले०-Cyperus Rotundus (साइपरस रोटण्डस)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३—४ मासे ।

मुस्तकशुद्धियंथा—

मुस्तकं तु मनाक् क्षुण्णं काञ्चिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवतोयेन स्विन्नमातपशोषितम् ॥

गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुद्धयति ॥

३७ नागरमुस्तकम् (नागरमोथा) पृ० १८१

हि०-नागरमोथा, नागरवथा । बं०-नागर मुथा । म०-नागरमोथे ।
मा०-नागरमोथो । गु०-नागरमोध्य (थ) । क०-नागरमुस्ता, कोन्नरि-
भेद । ते०-तुंग गडुल विम, सकह तुंग, नागमुस्तेलु । ता०-मुट्टहकाच,
मुदहकाच । द०-गरमोटा । फा०-मुष्कजमीं, मुश्क-इ-जमीं । अ०-साद-
कोफी, सोअद केफी ।

ले०-Cyperus Scarioue (साइपरस स्कारियस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२—६ मासे ।

भद्रमुस्तकस्य नामानि गुणाश्च—

गाङ्गेयं कुरुबिल्वं च भद्रमुस्तं कुटन्नटम् ।

भद्रमुस्ता तु तुवरा शीता तिक्ता च पाचका ॥

कट्वग्निदीप नीग्राहिण्यम्लपित्तकफापहा ।

अतिसारं रक्तदोषं ज्वरं चैव विनाशयेत् ।

अरुचि च तृषां चैव कृमीनपि विनाशयेत् ॥ नि० २० ॥

३८ कर्चूरः (कचूर) पृ० १८१

हि०—कचूर, काली हलदी । ब०—कचूर, एकाङ्गी, शोरी कचूर । म०—
कचोरा, नरकचोरा, काचरी । गु०—कचुरी (रो), कचूरा । ते०—गण्डला-
कचोरमु, कचोरालु, ओकतो । मु०—काफूर कचरी । क०—हुलिअरसिन,
पटकचोरा । फा०—जरंबाद । अ०—एरकुल काफूर ।

ले०—Curcuma Zedoaria (करक्युमा जेडोरिया) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२—३ माशे ।

३९ मुरा (एकाङ्गी) पृ० १८१

हि०—एकाङ्गी, मुरा, मुरी, मुरामांसी । ब०—मुरामांसी । म०—एकाङ्गी-
मुरा, मोरमांसी । क०—मुरे । गु०—मोरमासी । यह कपूरकचरी का भेद है ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३—६ माशे ।

४० गन्धपलाशी (कपूरकचरी) पृ० १८१

हि०—गन्धपलाशी, कपूरकचरा, छोटाकचूर । ब०—शठी, गन्धशठी ।
म०—कापूरकचरी (काचरी), अंबे हलद । गु०—कपूरकाचरी, कठ । क०—
गन्धशठी (टी) । ते०—किचलिरा गट्ठलु । मु०—आबे हलद । प०—कचूर-
कचु । अ०—जरंबाद, अकुल काफूर ।

ले०—Hedychium Spicatum (हेडीशियम स्पाइकेटम) ।

मात्रा—२—३ माशे ।

४१ प्रियङ्गुगन्धप्रियङ्गुश्च (प्रियंगु-फूलप्रियङ्गु) पृ० १८२

हि०—प्रियङ्गु, फूलप्रियङ्गु, फूलफेन, दहिङ्गना, मथुरामाला । ब०—प्रि-
यंगु, गन्धप्रियङ्गु । म०—गहु (ह) ला, फूलप्रियङ्गु । ते०—प्रेकणपुचेट्टु,
प्रेकनगिड़ । क०—नेपिलगु, घडला । गु०—घडला ।

ले०-Aglaina Roxburghiana (अगलेना राक्सबर्घायना ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, फल । मात्रा—३—६ मासे ।

४२ रेणुका पृ० १८२

हि०-रेणुका, रेनुका (क) । ब०-रेणुक । म०-रेणुक बीज । गु०-
हरेणु । क०-रेणुका । मु०-कौन्ती । ता०-येट्टी ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—१—३ माशा ।

४३ ग्रन्थिपर्णम् (गठिवन) पृ० १८२

हि०-ग (गे) ठिवन, गठोना । ब०-गेंठे (टे) ला, गेंठेना । म०-गठो-
णा, गठोनाचा फाड । क०-गाठिवन, गठिवना मूल, चोरबेलि । गु०-
तगरनी गांठ ।

ग्रन्थिपर्णलक्षणम्—

ग्रन्थिकः पाण्डुरः किञ्चित्कनिष्ठः सर्वसम्मतः ।

उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः ॥

४४ स्थौण्यकम् (थुनेर) पृ० १८२

हि०—थुनेर, गठिवन भेद, थुनियार । ब०-ग्रन्थिपर्णभेद, गांठिवाला ।
गु०-भरूठ, थूगेर, थुगेर । क०-स्थौण्यज, स्थौण्ये । ते०-सुगन्ध द्रव्यमु ।

४५ चोरको ग्रन्थिपर्णभेदः (भटेउर) पृ० १८३

हि०-भ(भं)टेउर, भंटीउर, धनहर, चौरा, निशाचरबूटो । म०-गाठि-
वना । ते०-लिबीदाडं । ने०-भटेउर । मु०-भटेरा ।

मात्रा—२ मासे ।

४६ तालीसपत्रम् (तालीसपत्र) पृ० १८३

हि०-तालास(श)पत्र, तालीसपात । ब०-तालीसपत्र । म०-लघु ताली-
सपत्र । ता०-तालीसपत्री । ते०-तालीसपत्रम् । द०-पनियल, पनियल ।
मु०-ताम्बट । द्रा०-तालीसपत्रै । कुलु०-टोस । गढ़वा०-बंग । ने०-गोव-
रिया । फा०-जरनव । अ०-तालीसफर ।

ले०-(१) Abies Webbiana (एबीज वेब्बियाना)

„-(२) Texas Baccata (टेक्सस बेकेटा) ।

व्यवहार—पत्रे । मात्रा—१—३ मासे ।

४७ कङ्कोलम् (शीतलचीनी) पृ० १८३

हि०-शीतलचीनी, कबाबचीनी, कंकोल, कंकोलमरिच । बं०-कांकला ।
म०-कंकोल, कापूरचीनी । गु०-चणकबाब । क०-कङ्कोल, तक्कोल ।
ते०-कबाकचीनी, क(त)कोलालु । म०-प०-कंकोलमिरच । फा०-कबाबह,
कबाबा । अ०-हब्बुल करूस । अं०-Cubeb (क्यूबेबस्) ।

„-Cubeba Pepper (क्यूबेब पिपर) ।

ले०-Cubeba Officinalis (क्यूबेब आफिसीनेलिस्)

व्यवहार—फल । मात्रा—२-४ माशे ।

४८-४९ गन्धकोकिला, गन्धमालती पृ० १८३

हि०-गन्धकोकिला । सं०-गन्धकोकिला, सुगन्धकोकिला । हि०-गन्ध-
काकिला । बं०-घोड़वच, गन्धमन्त्री ।

गन्धमालती

सं०-गन्धमालती, सुगन्धमालती । हि०-गन्धमातरी, गन्धमातरा ।

५० लामजकम् (लामज्जक) पृ० १८३

हि०-लामज, लामज्जक, पीलावाला, गुलाबकांडा, कहनकुश, घाट-
जारी । बं०-गन्धवोणा, कारां कुश । म०-लावज, पिवला बाला, पीत-
वाला, इज्जकिर । गु०-पीलोवालो, सुगन्धि पीलुं खंड, सुगन्ध पीलु खड्गजल ।
ते०-तैल वट्टि वेरु । मा०-लामज्जक । फा०-गोरग्याह, इदखिर अ०-
इज्जखर । ले०-Andropogon Iwarancusa (एण्ड्रोपोगन इवरंकुसा) ।

श्रेष्ठलामज्जकलक्षणम् ।

दीर्घमूलं दृढं सूक्ष्ममुत्तमं गन्धसयुतम् ।

देशे साधारणे जातं लामज्जं भद्रकं भवेत् ॥ भै० चि० ॥

५१ एलबालुकम् (एलुआ) पृ० १८४

हि०-एलबालु, एलबालुक, एलवा, एलुआ । बं०-एलाबालुक, लालू ।
म०-कलंगडले । ते०-कुतुर बुडम चेट्टु । य०-एलयालक ।

५२ कैवर्त्तीमुस्तकम् (केवटीमोथा) पृ० १८४

हि०-केवटमोथा, केवटीमोथा, केसुरिआघास, गुडतजी । बं०-केउट-
मुथा, केउदमुथा, केसुरियामुथा । म०-केवडीमोथ, केवडीमोथा । गु०-
कैवर्त्तमोथा । गु०-केवडीमोथ, कोमडीमोथा ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२-६ माशे ।

९३ स्पृका (असवरग) पृ० १८४

हि०-असवरग, स्परग, अस्परक, लंकोदकपुरी, लंकोईकपुरी । ब०-
पिरिडशाक, गन्धपिरिडम, पिंडिमशाक । म०-कपूर्ववल्ली, कापुरीशाक,
गगौना, स्पृक्काकपुरी । ता०-कारितुम्ब, कारोतुम्बै । गु०-स्पृक्का, कपुरी-
मधुरी । क०-हिके । ते०-स्पृक्कुप्पनेडु द्रव्यमु । उ०-फिरिकी शाक ।
फा०-तिरीर ।

ले०-Trifolium Officinale (ट्रिफोलियम आफिसिनेल) ।

९४ पर्पटी (पनडी) पृ० १८४

हि०-पपडी, पपरी, पनरी, पनडी, पानडी, पानरी, पद्मावती,
जन्तुका । ब०-पर्पटी, पंकपर्पटी । म०-रंगवासा, जन्तुका, जन्तुवासा,
पापडी । गु०-पापडी ।

९५ नलिका पृ० १८५

हि०-नलिका, नलुका, नली, पवारी, प्रवाली, यवारी । ब०-नालको ।
म०-नलिकाजाई । गु०-यवारी, वेतललिके, वेसनलिके । ते०-पक्केमुक-
सुगन्ध द्रव्यमु ।

९६ प्रपौण्डरीकम् (पुण्डेरी) पृ० १८५

हि०-पुंडेरी, पुंडेरिया, पुंडरिया । ब०-पुण्डरिया । म०-पुण्डरीक ।
गु०-पांडेरवा, पुंडरिया । तै०-पुंडरीक मनुगे विध्यनमु ।

इति तृतीयः कर्पूरादिवर्गः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो गुडूच्यादिवर्गः ॥ ४ ॥

१ गुडूची (गिलोय) पृ० १८५

हि०-गिलोय, गुरुच, गुरिच, गुरच, गुडबेल, गिलोइ, गुलवेल । ब०-
गुलंच, गुरच, गिलो । म०-गुलवेल, गरुडवेल, गरोल, गिलवे । गु०-गलो,
गुलवेल । क०-अमरदवल्ली, अमृतवल्ली । ते०-तिप्पतोगे, तिप्पतिग्गा, ति-
घातिज, गोघुचि । ता०-सिन्दीलकोदि, तिप्पतिमा, शिन्दिलकोडि । उ०-
गिरुली । प०-गलाह, गढो, गिलो, गरुम । को०-गरुडवेल, गरोल ।

द्रा०—सीदलकुडि, । म०—गुलवेल, गिलोइ । द०—गुलवैल, गुलो । मला०—
अमृतवल्ली । गोआ०—अमृतव्हेल । फा०—गिलोइ, गलोय । अ०—गिलोइ ।
ले०—Tinospora Cordifolia टिनोस्पोरा कार्डिफोलिया ।

Syn:—Coculus Cordifolius या (कोक्युलस कार्डिफोलियस्) ।

व्यवहार— } डण्डी । मात्रा—४—९ माशे ।
 } सत्त्व । ,, —१—२ माशे ।

कन्दगुडूच्या नामानि गुणाश्च—

अन्या कन्दोद्भवा कन्दामृता पिण्डगुडूचिका ।
बहुच्छिन्ना बहुरुहा पिण्डालुः कन्दरोहिणी ॥
कन्दोद्भवा गुडूची च कटूष्णा सन्निपातहा ।
विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी वलीपलितनाशिनी ॥

गुडूचीसत्त्वगुणाः—

गुडूचिसत्त्वं सुस्वादु पथ्यं लघु च दीपनम् ।
चक्षुष्यं धातुकृन्मेध्यं वयःस्थापनकारकम् ॥
वातरक्तं त्रिदोषं च पाण्डुं तीव्रज्वरं तथा ।
वर्मि जीर्णज्वरं पित्तं कामलां च प्रमेहकम् ॥
अरुचिं श्वासकासौ च ह्रिक्कां चार्शः क्षयं तथा ।
सदाहं मूत्रकृच्छ्रं च प्रदरं सोमरोगकम् ॥
नाशयेदिति संप्रोक्तं पित्तं मेहं सशर्करम् ॥ रा० र० ॥

मदनविनोदे—

घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताऽऽह्या मधुना कफं च ।
वातासमुग्रं रुतुतैलमिश्रं शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥

२ नागबल्ली (पान) पृ० १८६

हि०—पान, नागरवेल, ताम्बूली । ब०—पान । म०—नागवेल । को०—
पानवेल । ते०—तमालपाकु । ता०—वेष्टिली । मु०—नागवेल, नागवेल्य । प०—
मा०—नागरवेल । गु०—नागरवेल्य, नागरवेलनां पान । क०—बिल्लेदेले ।
द्रा०—वेत्तिलै । मला०—वेष्ट । फा०—तंबोल, वर्गतम्बोल । अ०—कान, फान ।

अं-Betel Leaf (बिटल लीफ) । ले०-Piper Bettle (पिपर बेटल) ।

व्यवहार—पत्ते, स्वरस । मात्रा-३-६ माशे ।

ताम्बूलगुणा ग्रन्थान्तरे—

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं चारं कषायान्वितं-वातघ्नं कफनाशनं कृमि-
हरं दौर्गन्ध्यदोषापहम् । स्त्रीसंभाषणभूषणं धृतिकरं कामाग्निसंशोषणं-ताम्बूल-
स्य सखे ! त्रयोदश गुणाः स्वर्गोऽप्यमी दुर्लभाः ॥

श्रीवाटी-अम्लवाटी-सातसी-मालवोद्भवाङ्गरा-अन्ध्रदेशोद्भवपटुलिका-ह्रैसणीया-
ह्वानां ताम्बूलीनां पर्णगुणाः—

श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।

रसाढ्या सुरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥

स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री
विदाहपित्तास्रविकोपनी च विष्टम्भदा वातनिवर्हिणी च ॥

सातसी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।

गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥

नाम्नाऽन्याऽङ्गरया सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत्-

पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखामेदिनी ।

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी राज्ञां सदा वल्लभा-

गुल्माध्मानविवन्धजिह्व कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥

अन्ध्रे पटुलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।

मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्वातनाशिनी ॥

ह्रैसणीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीघदला च सा ।

कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥

नवानप्राचीनपर्णगुणाः—

सद्यस्त्रोटितभक्षितं मुखरुजाजाड्यापहं दोषकृद्-दाहारोचकरक्तदायि मल-
कृद् विष्टम्भि वान्तिप्रदम् । यद्भूयो जलपानपोषितरसं तच्चेच्चिरात् त्रोटितं-
ताम्बूलीदलमुत्तमं च रुचिकृद्गण्यं त्रिदोषात्तिनुत् ।

कृष्णशुभ्रपर्णगुणाः—

कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं-धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलं च ।

शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं-पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनं च ।

ताम्बूलोपर्णशिराऽऽदिगुणाः—

शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्यात्तस्यासहृद्रसः । शीर्णं त्वग्दोषदन्तास्यरो-
गकृत्तु सितासितम् ॥ पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णम्रे पापसंचयः । चूर्णपर्णं हरे-
दायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ आयुर्ग्रे यशो मूले मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं पर्णस्य बर्जयेत् ॥

नागवल्लीमूलफलगुणाः—

ताम्बूलवल्लीमूलं तु रुद्धोष्णं कफनाशनम् । तीक्ष्णं बल्यं च वातघ्नं
पौष्टिकं दीपनं सरम् । श्लेष्मघ्नं पित्तजनकं वृद्धानां चापि शस्यते ॥

नागवल्लीफलं हृद्यं सुगन्धि कफवातजित् ॥ आ० सं० ॥

पर्णभक्षणनिषेधः—

न नेत्ररोगे न च रक्तपित्ते—क्षते न वाते न विषे न शोषे ।

मदात्यये नापि च मोहमूर्च्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ सुषेणदेवः॥

३ बिल्वः (बेल) पृ० १८६

हि०—बेल, श्रीफल । ब०—प०—म०—बेल । गु०—बिलि, बिलु, बिलो । क०—
बेलवन, बेललु, बिलपत्री । ते०—मारडु, मारेडु, पंडुबिल्व, ता०—बिल्व ।
मा०—बील, बीलो । द्रा०—बिल्वं । सिन्ध०—बिला, कटोरी । कोल०—लोरगसी ।
गोंड०—मैका महका । अं०—The Bengal Quince (दि बेंगल
क्युन्स) । ले०—Aegle Marmelos (एगल मार्मेलोस) ।

व्यवहार—सूखी गूदी । मात्रा—१-२ तोले ।

बालं बिल्वफलं स्निग्धं गुरु रुच्यं च दीपनम् ।

ग्राहकं पाचकं तिक्तं लघु चोष्णं च तूवरम् ॥

शूलामवातप्रहणीकफातीसारनाशनम् ।

तरुणं तु फलं बेल्वं ग्राहि तूवरमम्लकम् ॥

स्निग्धं च कटु तीक्ष्णं च उष्णं च लघु दीपनम् ।

पाचकं कफवाय्वैश्च नाशकं हृदयप्रियम् ॥

पक्वं बेल्वं दाहकरं मधुरं गुरु तूवरम् ।

विष्टम्भकारि तिक्तोष्णं ग्राहकं कटु दोषलम् ॥

दुर्जरं वातलं चाग्निमान्द्यकृद् ऋषिभिर्मतम् ।

विल्वमूलं तु मधुरं त्रिदोषच्छर्दिशूलनुत् ॥

लघु कृच्छ्रहरं वातकफपित्तस्य नाशकम् ।

पर्णानि ग्राहकाणि म्युर्वीतनाशकराणि च ॥ नि० २० ॥

अस्ये च पत्रगुणाः—

तत्पत्रं कफवातामशूलघ्नं ग्राहि राचनम् ॥

अस्य पुष्पगुणाः—

निहन्याद् विल्वजं पुष्पमतिसारं तृषां वमिम् ।

विल्वमज्जाभवतैलगुणाः—

विल्वमज्जाभवं तैलमुष्णं वातहरं परम् ।

विल्वपेशिकागुणाः—

कफवातामशूलघ्नी ग्राहिणी विल्वपेशिका ॥

काञ्जिकस्थितविल्वगुणाः—

काञ्जिके संस्थितं विल्वमग्निसंदीपनं परम् ।

हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥

४ गाम्भारी (खम्भारि) पृ० १८६

हि०—गम्भारि, कुम्भरे, खंभारि, कंभार, खुमरे, गंभार, गम्हार, कुम्हार । पं—गामारगाछ । गम्वार (गम्हार) । म०—शीवण गंभारी । क०—सीवनी । गु०—सीवन, शवन । ते०—साल्लगु बुटीचेट्, गंभारि पेगु मुड्ड । प०—काकोदुम्बरी । आसाम०—गोमरी । गरो०—बोल्को बक । ता०—गुमडी, कुम्भी । गोंड०—कुरसे, । मा०—शेवण, शिवण, कुम्भरेन ।

ले०—Gmelina Arborea (मिलाइन आर्बोरिया)

व्यवहार—छाल । मात्रा—६ मासे से २ तोले तक ।

अस्याः पुष्पगुणाः—

तत्पुष्पं मधुरं शीतं तिक्तं संप्राहि वातलम् ।

कषायं मधुरं पाके पित्तास्रासृग्गदापहम् ॥ शो० नि० ॥

अस्या मूलगुणाः—

गाम्भारी मूलमत्युष्णमहितं मानुषेषु तत् ॥ रा० व० ॥

५ पाटला (पादल) पृ० १८७

हि०—पादल, पादर, पाडर, पाडरि, पादरि, पारल, पडरिया, पारुल ।

वं०-पारुलगाछ, पादल, परलु । म०-पाडल, पडलि, रक्तपाडल । गु०-
काकच, राताफुलना पाडल । क०-हादरी । ते०-कलगोरु, कलिगोट्टु-
चेट्टु । ता०-पट्टि, पड्डी, पादरि । उ०-पाटुडि, पटुली । प०-पाडल, पाडल ।
म०-मा०-मु०-पाडल । कोल०-कंडियोर । सन्ता०-पपरी, पडरे । ने०-
परैर । लि०-सिंगियन । गोंड०-उन्तकार, पडर । भील०-पन, डन, ।
मा०-पाडल, पडियालु । ले०-(स्टेरिओसपरमम स्वेवियोलेन्स)

Stereospermum Suaveolens ।

व्यवहार—छाल । मात्रा-१-२ से १॥ तोले तक ।

६ घंटापाटलिः (सफेद पादल या घंटापादल) पृ० १८७ ।

हि०-सफेदपादल, (पाडर) इत्यादि । घंटापादर, कठपाडर । नं०-घंटा-
पारुल । म०-मोखा, मोखाडा । गु०-मरखे । क०-मोखदलाई, वीलीय-
हादरी । ते०-मोक्कपु चेट्टु, मुष्कं तुंडु चेट्टु । कोल०-कंडियोर । ने०-प-
ररी । भील०-पडुरनी । ले०-(स्टेरिओसपरमम शेलोनियोडिस)
Stereospermum Cheloniodes ।

व्यवहार—छाल । मात्रा-१ से १॥ तो०

भूमिपाटला-क्षुद्रपाटला-वल्लीपाटलानां गुणाः—

भूपाटला कटूष्णा च बल्या वीर्यविवर्धिनी ।
क्षुद्रा तु पाटला श्वेता स्निग्धा च व्रणशोधिनी ॥
कफमेदःकुष्ठविषमण्डलानि विनाशयेत् ॥
वल्ली पाटलिका चोष्णा वातारोचकपित्ताहा ।
रक्तदोषं च शोफं च नाशयेदिति क्रीत्तिता ॥

७ अग्निमन्थः (अरनी) पृ० १८७

हि०-अरनी, अरणी, अगेथु, गणियारी, गनियार, गनियारी, गनि-
यल, गनियाल, अगेथ । ब०-गनिर, गनियारि, गनिरि, आगगान्न, भूतबि-
रखी । मा०-अरणी । म०-टाकला, टांकली, थोरएरण । प०-अगेथु, ग-
नियार । गु०-अरणी, एरण । क०-वन्निमर, नरुबल । द्रा० तलुतालै,
बन्दिमरम । फा०-गनियार । अवध०-गन्नियारी । गढ़वाल०-बकरचा ।

ता०-इरुमैमुल्लइ, मुन्नै । मा०-चामारि । ते०-घेबुनेलि पितु अनेलि, नेली-
चेट्टु । मला०-अप्पेल । मु०-नरवेल । उत्क०-अगविथ ।

ले०-Premna Integrifolia (प्रिमना इण्टीग्रिफोलिया) ।

व्यवहार-छाल । मात्रा-६ माशे से २ तो० ।

धुद्राग्निमन्थगुणाः—

लघ्वग्निमन्थस्य गुणाः प्रोक्ता बृद्धाग्निमन्थवत् ।

विशेषाल्लेपने चोपनाहै शोफे च कीर्त्तिताः ॥

तेजोमन्थगुणाः—

तेजोमन्थगुणाः प्रोक्ताश्चाग्निमन्थसमा बुधैः ।

विशेषाद्वातशोफे च प्रोक्ताः पूर्वैश्च सूरिभिः ॥ नि० २० ॥

८ श्योनाकः (सोनापाठा) पृ० १८८ ।

हि०-सोनापाठा, सोनापट्टा, शोनाक, सोनपत्ता, टेंटू, अरलु उल्लु,
अरलुस । गं०-सोना, शोनागाछ, सोनालु, सोनपत्ती । म०-टेंटु, डिंडा ।
गु०-अरडुसो, मरह्य । क०-शोण, हेगु गाटे । ते०-पेहामानु, दुन्दिलमु,
पमनिया । उ०-फणफणा, पम्पोनिया । प०-मुलिन, मिरिंगा । ता०-पन,
तनतुन । ने०-करुमकन्दा, तोतिल । कोल०-अरेंगी बन । सन्ता०-बनह
तक । गोंड०-धत्ते । ले०-Oroxylum Indicum (ओरोक्सिलम इ-
ण्डिकम) ।

व्यवहार-छाल । मात्रा-४-१० माशे ।

श्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलं च त्रिदोषजित् ।

पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं सन्निपातज्वरापहम् ॥ रा० नि० ॥

९ शालिपर्णी (सरिवन) पृ० १८८

हि०-सरिवन, गौरीसर, दिन्थरौथ, सालवन । ब०-शालपान, शाल-
पानि, छालानी । म०-शालवण, सालवण डाव । प०-सरिवन, समरे ।
क०-भुई शेवंरा, मरुवलहोने, मरुलहोन्ने, काडगांजि । ते०-सप्पाकुपोव,
सप्पाकुपोवा, शियाकुपना, मुथ्याकुपोन्ना गितानरम् । उ०-शारपाणि ।
मु०-सालवन ।

ले०-Desmodium Gangeticum (डेसमोडियम गेजेटिकम) ।

व्यवहार-जड़, पञ्जाङ्ग । मात्रा-३-९ माशे ।

१० पृश्निपर्णी (पिठवन) पृ० १८८

हि०-पिठवन, पिठोनी, दौला, पितवन । ब०-चाकुले, चाकुलिया । म०-सेवरा, पिठवन । प०-पिठोनी, पिठौनी । मा०-पिठवन । गु०-नहानो, समेरवो, गधा समेरवो । क०-नरियल वेने, तोरेमोर । ते०-कोल कुपोला, कोलाकुपन्ना, कोलाकोपेन्ना, कोलापोन्ना, कोलपोन्न । उ०-ऋष्टपर्णि, कष्टपर्णी । दे०-भद्र सेंवरा । मु०-दवला । को०-भाल, डाबला, डाबड़ा ।

ले०-Uraria Lagopoides (उरेरिया लागोपोआइडिस) ।

व्यवहार—जड़, पञ्चाङ्ग । मात्रा—६ माशे से १ ॥ तो० ।

दूसरी जाति की पिठवन के नाम

हि०-पिठवन, पिठोनी, डाबड़ा, डाबरा । ब०-शंकरजटा । पं०-देतरे-दानी । म०-पृश्निपर्णी । गु०-पितवन, पिठवन ।

ले०-Uraria Picta (उरेरिया पिकटा) ।

११ बृहती (बड़ी कटेरी) पृ० १८९

हि०-बनभंटा, बनभांटा, बड़ोकटाई, बड़ोकटेरी, बरहंटा, सरहंटा, बनबैगन, जंगलीबैगन । बं०-व्याकुडति बैगन, व्याकुल, बयाकुरा, तित-बैगन । म०-डोरली, रानबाङ्गी, थोरडोरली, मोटीडोरली । गु०-उभिरि-ङ्गनी, उमिमोरिङ्गणी । मु०-डोरली विङ्गनी, रिङ्गणो, डोरली । ते०-कुक्-माची, कुकुमाची, पेदामुलङ्गा, मुलक । ता०-चेरुचुन्ट, पप्पर मुल्ली । क०-गुल्ला, हेगुलु । मा०-उभी कटाली । मला०-चिरुचुन्त । प०-कंडयारी । फा०-उसागार, बादंजान् जङ्गली । अ०-बालुंजान् जङ्गली, बादंजान् वरो-दहक । ले०-Solanum Indicum (सोलेनम इण्डिकम)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, जड़ । मात्रा—३—६ माशे ।

अस्याः फलगुणाः—

फलानि बृहतीनां च कटुतिक्तलघूनि च ।

कण्डूकुष्ठकुमिध्नानि कफवातहराणि च ॥

क्षुद्रबृहतिकागुणाः—

लघ्वो बृहतिका वातश्वासशूलकफापहा ।

अग्निमान्द्यं ज्वरं छर्दिं हृद्गुरुगामं च नाशयेत् ॥

उत्तर पटपरी' कर कर गवा ला तथा अत्यन्त दुखी होय जहा टासाड।

दिवर्गः ।]

परिशिष्टम्

१.] परिशिष्टम् ।

ले०-Tribulus Terrestris (टिब्युलस टेरेस्ट्रीस)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, फल । मात्रा—६ मासे से १ तोला ।

छोटा गोखरु (गोखुला)

हि०-छोटा गोखरु, देशी गोखरु, हाथी चिकार । बं०-छोट गोखरी ।

म०-सराटे । मा०-गोखरू कांटी । गु०-बेठी गोखरू । ते०-नेगिल्ल ।

क०-नेजुलमुल्लु । द्रा०-शेषु नेरिंजिल ।

बड़ा गोखरू ।

हि०-बड़ा गोखरू, बनसिंघाड़ा, दक्षिणी गोखरू, दखिनो गोखरू, पुहाड़ी-
गोखरू इत्यादि नाम हैं ।

द्विविधगोक्षुरगुणाः—

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ सुशीतलौ बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।

कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ रसायनौ तत्र बृहद् गुणोत्तरः॥रा०नि०॥

अस्य शाकगुणाः—

तिक्तं गोक्षुरकं वृष्यं शाकं स्रोतोविशोधनम् ॥ रा० व० ॥

अस्य बीजगुणाः—

बीजं गोक्षुरकं शीतं मूत्रलं शोथवारणम् ।

वृष्यमायुष्करं शुक्रमेहनुत् कृच्छ्रनाशनम् ॥ आ० सं० ॥

अस्य क्षारगुणाः—

क्षारस्तु गोक्षुराणां तु मधुरः शीतलो मतः ।

स्रोतोविशोधनश्चैव वातघ्नो वृष्य एव च ॥ नि० १० ॥

१४ जीवन्ती । पृ० १९०

हि०-जीवन्ती, डोडी, जीवनशाक । बं०-जीवई, जीयाती, जीवन्ती ।

म०-लहान, हरणवेल, लहाण हरन बेलि, करियदाले, करियहाले, करिय-

हालि, हरणवेल् । गु०-राडारुडी, वाछंटी, मीठीवरवौडी, खरखेडी । क०-

होणहाले । ले०-Dendrobium Macrae (डेनडोबिअम मक्रेई) ।

व्यवहार--पञ्चाङ्ग । मात्रा ३-६ मासे ।

बृहज्जीवन्तीनामानि—

जीवन्त्यन्या बृहत्पूर्वा पुत्रभद्रा प्रियङ्करी ।

मधुरा जीवपुष्पा च बृहज्जीवा यशस्करी ॥ रा० नि० ॥

५ नि० भा०

हि०-बड़ी जीवन्ती । बं०-भडजीवइ । गु०-मोटी खरखोडी, वृणधा-
रनी । क०-किरियहाले । अं०-Sarsa Parila (शार्शा परेला) ।

अस्या गुणाः—

एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।

भूतविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥ रा० नि० ॥

स्वर्णजीवन्ती ।

हि०-पीली जीवन्ती, सुनहरी जीवन्ती । म०-हरणवेली, हेमहरनवेली ।
गु०-मीठी खरखोटी । क०-होणहाले । ले०-डेनड्रावियम मक्रेई । पटना०-
मैनी की टांग ।

अस्याः संस्कृतनामानि—

हेमपूर्णा स्वर्णलता स्वर्णजीवन्तिका च सा ।

हेमवल्ली हेमलता हेमक्षीरी सुमङ्गला ॥ रा० नि० ॥

अस्या गुणाः —

स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।

शिशिरा वातपित्तासृग्दाहजिद् बलवर्धिनी ॥ रा० नि० ॥

तिक्तजीवन्तीनामानि—

तिक्तजीवन्तिका तिक्ता भद्रा तिक्तप्रियङ्करी ॥

हि०-डोडी । म०-विषडोडी । गु०-कडवो खरखोडो । क०-दोडी-
कर्गसगे ।

अस्या गुणाः—

तिक्तजीवन्तिका वातकफाजीर्णश्वरापहा ।

शोफघ्नी विषहन्त्री च लेपादाखुविषापहा ॥

१५ सुदृग्गणी (मुगवन) ५० १९०

हि०-मुगवन, बनमूंग, जंगली मूंग, रखाळ कलमी । बं०-मुगानो ।
म०-रानमुग, राणमुग । गु०-जंगलीमग, अडवाड मगवेल्य । क०-कोह-
सरु, काहेसरु । ते०-कारुपेसारा, पिल्लपेसरचेट्टु, पिल्लिये उसरा । प०-
मुगवन । द्रा०-सीरपयर । ता०-पानीप्यारे । मु०-अर्कमुत, जङ्गलीमाण्य ।
ले०-Phaseolus Trilobus (फेसिओलस ट्रिलोबस) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

१६ माषपर्णी (मषवन) पृ० १९१

हि०-मषवन, माषोनो, बनउड़दी, जंगली उड़द, बनउड़ी, बनउड़द ।
बं०-माषाणी, माषानी, वनमाष, मासवनी । म०-रानउड़दी, राणउड़िद ।
गु०-जंगली अड़द, अड़वाड़, अड़दवेल । क०-रालोडिंडु, काऊट्टु,
काडुलंद । ते०-रानोडिंडु, कारुमिनुरु, कारुमिनसु ।

ले०-Teramnus Labialis (टिराम्नस लाबियलिस) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—३—७ माशे ।

१७-१८ शुक्लरक्षैरण्डौ (सफेदएरण्ड, लालएरण्ड) पृ० १९१

एरण्डः (एरण्ड)

हि०-अरंड, एरंड, एरंडी, अंड, अंडी, अंटी, रेड़ी, रेंरी, लेड़ी, भेडा ।
ब०-मेरेंडा, भेरेंडा, भेरांडा । म०-एरंड । गु०-एरडो, एरंडु, आंडलके ।
ते०-आमिदपुचेट्टु, आमुडामु । तु०-करचक । क०-एरडु, आंडकले ।
फा०-बेदंजीर, तुल्लेबेदंजीर । अ०-खिरवा, हकब्बुल खिरवा ॥

ले०-Ricinus Communis (रिसिनस् काम्युनिस्) ।

व्यवहार— } जड़ । मात्रा—६ माशे से २ तोला ।
 } बीज । „—२ से ७ दाने ।
 } तेल । „—६ माशे से १॥ तोला ।

एरण्डमूलगुणाः—

एरण्डमूलं शूलघ्नं वृष्यं वातकफापहम् ॥ शो० नि० ॥

एरण्डपुष्पगुणाः—

पुष्पं हन्त्यस्य बध्मानिलकफगुदजान् गुल्मशूलोर्ध्ववातान् ॥

एरण्डतैलगुणाः—

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।

वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥ रा० व० ॥

। सफेद एरण्ड

हि०-सफेद अरंड (एरण्ड) इत्यादि । बं०-शादारेड़ी, श्वेत मेरेण्डा ।
म०-पारस मोठ्या, पाठरा एरण्ड । गु०-धोलो एरंडो, धोल एरंडो ।

अस्य भेदो बृहत्स्थूलो रसे पाके गुणाधिकः ॥

लाल एरंड ।

हि०-लाल अरंड (एरंड) इत्यादि । बं०-लाल भेंडा, लोहित एरंड ।
म०-चाणावारीक । गु०-रातो एरंडो । ते०-आमिदपुचेट्टु ।

अतः परं क चिदाकारकरभस्यापि गुणविवेचनम् ,

तद् यथा—

आकारकरभश्चैव कल्लकोऽथ ह्यकल्लकः ।

अकल्लकोऽणो वीर्येण बलकृत्कटुको मतः ।

प्रतिश्यायं च शोथं च वातं चैव विनाशयेत् ॥

हि०-अकरकरा । बं०-अकोरकोरा । म०-अक्कलकरा । गु०-अक्क-
लकरो । क०-अकल्लकरा । अं०-Pallatory root (पेलेटरी रूट्) ।

ले०-Anacy Clusperre thrum (एनेसाई क्लसपेरे थ्रूम) ।
अ०-आकरकरहा ।

व्यवहार—जड । मात्रा—३ माशे ।

११-२० शुक्रकार्को (सफेद आक, लाल आक) पृ० ११२

अर्कः (आक)

हि०-आक, अर्क, अकाव, अकवन, अकोआ, मदार, आग, आको-
न्द, आकन । बं०-आकन्द, आकन्दा । म०-मादार, रूई । गु०-आकडा,
आकदामु । क०-अक्के, यक्कदगिड । प०-आक । मा०-आकडो, आक-
न्द । ते०-जिल्लेडु, मान्दारमु । द्रा०-योरिक्कं । फा०-खरक, खुर्ग ।
अ०-उशर । सन्ता०-अहुडना । ने०-अौक । मु०-अकर, रूई, अकन्दा,
ता०-यरकम, एरुकम ।

ले०-(१) Calotropis Gigantia (केलोट्रोपिस जाइगेंटिया)

,,-(२) Calotropis Procer (केलोट्रोपिस प्रोसिरा)

व्यवहार—जडको छाल, फूल । मात्रा—१ माशा ते ३ माशे ।

अर्कमूलत्वगुणाः—

अर्कमूलत्वचा स्वेदकरी श्वासनिवर्हणी ।

उष्णा च वायिका चैव हृपदंशविनाशिनी ॥

लाल आक

हि०—आक, अकवन, अकौआ, लाल आक, मदार, इत्यादि । ब०—लाल आकन्द, गौर आकन्द । गु०—रातोमदार । ते०—नीलजिल्लडे घोली । म०—रुई । क०—मांदार अक्के ।

ले०—*Calotropis Gigantia* (केलोट्रोपिस जाइगॅंटिआ) .

सफेद आक

हि०—सफेद आक, (मदार) इत्यादि । ब०—श्वेताकन्द, श्वेतआकन्द । म०—पांढरी रुई । क०—मंदार यक्के, विलियक्कदगिड । गु०—घोलो आकडो । ते०—जिल्लेट्टु चेट्टु, नेल्लजिल्लेड्डु । मा०—घोलो आकडो । द्रा०—वल्लेरिकं ॥

ले०—*Calotropis Procera* (केलोट्रोपिस प्रोसिरा)

२१ सेहुण्डः (थूहर) पृ० १९२

हि०—थूहर, सेहुण्ड, सेहुर, सेंड, मुठरियासीज, मुठियासीज, सीज, सीम्, थोहर । ब०—मनसागाछ, सिजवृत्त । म०—निवडुङ्ग, सावरनिवडुङ्ग, कांटे निवडुङ्ग, फणीचे निवडुङ्ग, विकंडो । क०—निवडुङ्गु । ते०—चेंमुडु, चमुडचेट्टु । गु०—थोर, कटाली, कंटालो, थोरदांडलियो, हाथ लोत्तरधारी, नानोपरदेशी, खुरासानी थोर । ता०—एंलाकुल्लि । फा०—लादनाम्, अ०—जकुमफर्युग्न ।

अं०—*Milks Hedge* (मिल्कस् हेज) ।

,,—*Prickly Pear* (प्रिकली पियर) ।

ले०—*Euphorbia Neriifolia* (युफोर्बिया नेराइफोलिया)

व्यवहार—दूध । मात्रा—२—६ रत्नी ।

अस्य पत्रगुणाः—

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रेचनं हरेत् ।

आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥

थूहर भेद ।

हि०—थोहर, थूहर, सेहुण्ड, भलरिया सीज । ब०—लंकासिज । गु०—थोरदंदलियो । ता०—तिरुकल्लि, कोम्बुकल्लि । ते०—जेमुद ।

ले०—Euphorbia Tirucalli (युफोर्बिया टिरुकलि) ।

२२ सातला पृ० १९३

हि०—सातला, थूहरभेद, पीलेदूधका थूहर । बं०—सिजविशेष, मनसा-विशेष । म०—निवडुङ्गाचे भेद, पीतनिवडुङ्ग । मु०—बडिल सोनुली । गु०—सीकेकाई, चीकाबोई, साथेरं । द०—शिकेकाई । को०—शेरवृक्ष । क०—विडिल-सोनुली, हिरिय चटक नख । ते०—सम्बरेनु । फा०—एशन, । अ०—सातर ।

कोई श्रीवल्ली (सिकाकाई) को सातला मानते हैं । कोई २ निघंटुकार इसका लेटिन नाम (ओरिगेनम बलगेरिस) *Origanum Vulgaris* बतलाया है, किन्तु भ्रमात्मक जान पड़ता है ।

२३ कलिहारी पृ० १९३

हि०—कलिहारी, कलिकारी, करियारी, कलीहंस, कलारी, लांगुली, करिहारी, नाटका बच्छनाग । बं०—ईशलाङ्गला, विषलाङ्गला, विषलाङ्गुली । म०—कललाबी, बागचवका, खड्यानाग, बागचपका, नागकरिया । गु०—कलगारी, दुधियो बछनाग । क०—लाङ्गलिके, राडागारी, लांगुली । को०—कलवी, खड्यानाग । प०—कलेसर, करियारी । मा०—राजाराड । ते०—पेन्नवेदुरु, अग्निशिखा, अडविनामी । ता०—कलई पेकि शंगु ।

ले—Gloriosa Superba (ग्लोरीओसा सुपर्बा)

व्यवहार—जड़ (विष) । मात्रा—१-४ रत्ती ।

। अस्य शुद्धिप्रकारः—

लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता । (बृ० यो० त०)

२४-२५ श्वेतरक्तकरवीरौ (सफेदकनेर-लालकनेर) पृ० १९३

करवीरः (कनेर)

हि०—कनेर, कनइल, कनैल, कनेल, करवीर । बं०—करवी । म०—कणेर, कणेर फुलांची, हयमार । क०—वाफणलिंगे, फणिंगदगिड़ । ते०—गन्नेरु, कनेरचेट्टु । गु०—कणेर । प०—कनिर, कनेर, गन्हीर । ता०—अलरी । मा०—अलरी । फा०—खरज्जह राह, खरज्जोहरा । अ०—सुमुल, हिमारकदली, बकली सुमुल् हिमार ।

ले०—Nerium Odorum (नेरियम ओडोरम्)

हयारिः पञ्चधा प्रोक्तः श्वेतो रक्तश्च पाटलः । पीतः कृष्णः समुद्दिष्टः ।

व्यवहार—जड़ (विषैला) । ६ रत्ती से २ माशे ।

लाल कनेर ।

हि०—लाल (कनेर, कनइल) इत्यादि । बं०—लालकरवी, रक्तकरवी । म०—रक्तफुलांची, ताबडी कणहेर । क०—कोगण लिङ्गे । गु०—रातीकनेर, राताफुलनी कनेर ।

सफेद कनेर ।

हि०—सफेद (कनेर, कनइल) इत्यादि । बं०—श्वेतकरवी । म०—श्वेत-कणेर, श्वेतफुलांची पांढरी कणहेर । क०—वाकण लिंगे । गु०—धोलीकनेर, धोला कणेर, धोलाफलनी ।

२६ धतूरा । (धतूरा) पृ० १९४

हि०—धतूर, धतूरा, धातूर, धातूरा । बं०—धुतुरा, धुतूरा । म०—धोत्रा, धोतरा । गु०—धन्तुरो । क०—मदकुणिके, मदकुणिगे । ते०—उम्मेत्त चेट्टु, उम्मेत्तुचेट्टु, नल्लउम्मेत्त चेट्टु, नल्ला उम्मीतो । ता०—कारुउमते, कारुउभते, उमतताई । फा०—तातूरह, तातूरा । अ०—जोन्न मासील, जोजुल मासले ।

ले०—Datura Stramonium (डादुरा स्ट्रामोनियम) ।

„—Datura Alba (डादुरा एल्बा) ।

„—Datura Festuosa (डादुरा फेस्टुओसा) ।

„—Datura Metal (डादुरा मेटल) ।

व्यवहार—शुद्धबीज । मात्रा— $\frac{1}{2}$ से २ रत्ती ।

सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धतूराः । सामान्यगुणोपेता-स्तेषु गुणान्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात् ॥ धतूरकौ च सविषौ तिक्तौभौ मोह-कारकौ । कुष्ठदुष्टव्रणहरौ कामलाऽर्शोविषापहौ ॥ ग० नि० ॥

कृष्णधतूरकनामानि—

कृष्णधतूरकः सिद्धः कनकः सचिवः शिवः ।

कृष्णपुष्पो विषारातिः क्रूरधूर्तश्च कीर्तितः ॥ रा० व० ॥

राजधतूरनामानि—

राजधतूरकश्चान्यो राजधूर्तो महाशठः ।

निस्त्रैणिपुष्पको भ्रान्तो राजस्वर्णः षडाह्वयः ॥

अस्य शोधनविधिः—

धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्धा प्रोषितं पुनः ।

कडितं निस्तुषं कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥ बृ० यो० त० ॥

२७ आटरूषः (अडूसा) पृ० १९४

हि०—अडूसा, अडुस, अरुस, बाकस, विसोंटा, रूसा, अरूशा ।
ब०—वासक, बाकस । म०—अडुलसा, अडूलसा । मा०—अडुसो । द्रा०—
आडादोडै । गु०—अरडुसी । क०—आडसोगे, आडुसोगे । ते०—आडासारं,
अडुसरमु अडसर, आडापाकु । ता०—अधडोडे, आडाडोडाइ । प०—बासा ।
मु०—अडुलसा, अडुलसो । फा०—बंस । अ०—हूकारिन । मला०—अटालो-
टकम्, आघाटोड वासीका ।

ले०—Adhatoda Vasika (आघाटोडा वासिका) ।

व्यवहार—जड़ की छाल, पत्ते । मात्रा—१-४ माशे ।

२८ पर्पटः (पित्तपापड़ा) पृ० १९४

हि०—पित्तपापड़ा (रा), दवनपापड़ (र), दवनपापड़ा (रा), दोनपापड़ा,
शहतरा, धनपपड़ । ब०—क्षेतपापड़ा, सेतपापड़ा, श्वेतपापड़ा, वनसुलफा ।
म०—सिरपटी । सिन्ध०—शात्रा । को०—धरमरे । ता०—तुरा । गु०—पित्त-
पापड़ो, खडसलियो, पीठपापड़ो, क्षेत्रपर्पट । क०—पर्पाटक, कल्लु सब्ब
सिगो । उ०—जड़पांपुड़ा । ते०—चतरसी । फा०—शाहतराह, श्याहतरा ।
अ०—शाहतरज, बकलतल मलीज ।

ले०—Fumaria Parviflora (फमेरिया परवीफ्लोरा) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—६-९ माशे ।

अस्य शाकगुणाः—

अस्य शाका तु संग्राही शीता वातकरा लघुः ।

तिक्ता रक्तरुजं पित्तं ज्वरं तृष्णां च नाशयेत् ।

कफं भ्रमं च दाहं च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥ नि० र० ॥

२९ निम्बः (नीम) पृ० १९४

हि०—नीम । ब०—निम, निम गाछ । म०—निब, लिंब, कडुनिंब ।
गु०—लिंबडा, लिम्ब । क०—बेउ बेड । ते०—बैया, होयचेट्टु, वेण्णचेट्टु,

येप्पचेट्टु । ता०-वेपुम् मरम, वेहुम् मरम, वेम्बु वेप्पम । को०-बालंत
निब । म०-वेप्प । सिंहली०-कोहुम्बा । ब्रह्मी -तामाविन । फा०-नीब ।
अ०-आज़ाद दरस्त । अं०-Margosa (मार्गोसा) ।

ले०-Melia Azadirachta (मेलिआ आज़ाडीराकटा)
व्यवहार-छाल, पत्ते, फूल, फल । मात्रा-३ मासे से १ तोला ।

अस्य कोमलपल्लवगुणाः—

कोमलः पल्लवश्चास्य ग्राहको वातकारकः ।

रक्तपित्तं नेत्ररोगं कुष्ठं चैव विनाशयेत् ॥ नि० २० ।

अस्य जीर्णपत्रगुणाः—

जीर्णपर्णं विशेषेण वणनाशकरं मतम् ॥ नि०-२० ॥

अस्य पुष्पगुणाः—

निम्बवृक्षस्य पुष्पाणि पित्तघ्नानि विशेषतः ।

तिक्तानि च कृमिघ्नानि तथा कफहराणि च ॥

अस्य सूक्ष्मशाखादिगुणाः—

निम्बस्य सूक्ष्मशाखा तु कासश्वासाशङ्कुल्महा ।

कृमिमेहहरा प्रोक्ता फलं चामं लघु स्मृतम् ।

स्निग्धं च भेदकं चोष्णं मेहकुष्ठविनाशकम् ॥

अस्य पक्वफलगुणाः—

निम्बस्य पक्वं मधुरं सुतिक्तं स्निग्धं फलं शोणितपित्तरोगे ।

कफे प्रशस्तं नयनामयघ्नं क्षतक्षयघ्नं गुरु पिच्छिलं च ॥

अस्य बीजस्य मज्जागुणास्तैलगुणाश्च—

निम्बबीजस्य मज्जा तु कुष्ठघ्नी कृमिनाशिनी ।

निम्बतैलं तु कुष्ठघ्नं तिक्तं कृमिहरं परम् ॥

अस्य पञ्चाङ्गगुणाः—

निम्बवृक्षस्य पञ्चाङ्गं रक्तदोषहरं मतम् ।

पित्तं कण्ठं व्रणं दाहं कुष्ठं चैव विनाशयेत् ॥

३० महानिम्बः (बकायन) पृ० १९६

हि०-बकायन, बकाइन, महानीम । बं०-घोड़ानिम, महानिम, बन-
निम । म०-कडुनिब, कवड्या निबं चा झाड़, बकाणनिब, बकाणीनिब,

लिंबरा । गु०-बकान, बकान्य । क०-महाबेड, वेट्टवेड । ते०-पेदवेया,
गंगाराविचेट्टु, तुरक वयक, कांडवेया, पेह वेप्प चेट्टु, तुरक वेप्प ।
ता०-मलाइ वेतु वावेप्पम । प०-ध्रेक, बकइन । द्रा०-पिरुम्मरं ।
कोल०-गरनिम । आसाम०-थमगा । ने०-बकैनु । सिन्ध०-बकयुन,
डूके । द०-गौरीनोम । मु०-महालिम्बो, डूके । फा०-आजाद दरख्त ।
अ०-बान् ।

अं०-Persian Lilac (पर्सियन लिलाक)

„-Indian Lilac (इण्डियन लिलाक)

ले०-Melia Azadarach (मेलिया एज्डेरक)

व्यवहार-छाल, बोज । मात्रा-६ माशे से १ तोला ।

महानिम्बभेदकैडर्यस्य नामानि—

कैडर्योऽन्यो महानिम्बो रामणो रमणस्तथा ।

गिरिनिम्बो महारिष्टः शुक्रसारोऽलकाह्वयः ॥

हि -मीठानीम, कृष्णनिम्ब, वरसंग । बं०-घोड़ानिमविशेष । म०-कठ्या-
निंब, घाणेरानिंब । गु०-मीठो लिंबडो । क०-कयाहैवेड । ते०-कारीवेया ।
लै०-Murya Korniji (मारेया कोर्निजिआई) ।

अस्य गुणाः—

कैडर्यः कटुकस्तिक्तः कषायः शीतला लघुः ।

सन्तापशोषकुष्ठास्रकृमिभूतविषापहः । रा० नि० ॥

३१ पारिभद्रः (फरहद) पृ० १९९

हि०-फरहद, जलनीम, पंजीरा, फरद । बं०-पलित मान्दार, पालोदा-
मादार, पालीथा । म०-पांगरा, पानरो, पंजीर, पांगरो । को०-पारिंगा ।
गु०-पांडेरवो, पनरवेस । क०-हरिवाल, भरुकुमरम्, हलि वाणद मर ।
ते०-मोदुगु, वरिदेचेट्टु, वारिजमु, मुलमोति चेट्टु । द्रा०-पंजीर, कल्या-
णमुरंगे । ता०-मुराक, मुरुककरम । मा०-फरहद । कोल०-वरसिंग ।

ले०-Erythrina Indica (एरिथिना इण्डिका) ।

व्यवहार-छाल, पत्ते, फूल । मात्रा-२ माशे ।

अस्य पुष्पगुणाः—

पुष्पं पित्तरुजं हन्ति कर्णव्याधिं विनाशयेत् ।

३१-३३ काञ्चनारो रक्तकाञ्चनारश्च (सफेद कचनार, लालकचनार) पृ० १९५

हि०—कचनार, कंचनार, कचनाल, कोलियार । बं०—कांचन, कांचनार । म०—कोरल, कांचनी । गु०—कोचली, चंपाकाटी । क०—कंचनाल, कोचाले । ते०—देवकांचन, देवकांचनमु । को०—कोचाले । कोल०—सिंग्य । सन्ता०—जिग्य । ने०—टकी । मु०—कोविदार । ता०—सेगपु मुथरी ।

ले०—Bauhinia Variegata (बौहिनीया वेरीगेट)

व्यवहार—छाल । मात्रा—६ मासे से २ तोले ।

काञ्चनारस्त्रिविधः श्वेतपुष्पः, रक्तपुष्पः, पीतपुष्पश्चेतिभेदात् ।

श्वेतपुष्पकाञ्चनारगुणाः—

श्वेतस्तु काञ्चनो ग्राही तुवरो मधुरः स्मृतः ।

रुच्यो रूक्षः श्वासकासपित्तरक्तविकारहा ॥

क्षतप्रदरनुत् प्रोक्तो गुणाश्चान्ये तु रक्तवत् ।

पीतपुष्पकाञ्चनारगुणाः—

पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः ।

तुवरो मूत्रकृच्छ्रस्य कफवायोश्च नाशनः ॥

काञ्चन्याः (छोटे कचनारके) गुणाः—

काञ्चन्युक्ता शीर्षरुजं त्रिदोषं च विनाशयेत् ।

स्तन्यस्य वर्धनकरी ऋषिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ नि० २० ॥

३४ शोभाजनः (सहिजना) पृ० १९६

हि०—सहिजना, सहिजन, सहिजन, सैन्यन, सहजन, सहजना, सैजिन, सैजिना, मुगना, मुनगा, सुरजना । बं०—सजिना, सजिनेरना, सजडो । म०—शेवगा, कालाशेवगा शोगट । मा०—सहिजनो, सहिजणो । को०—शेगवा । क०—करियनुगि, विलियनुगि, कम्पनेयनुगी नुग्गे, देलीयनुगी । ते०—मुनगा, मुलंगा, मुनग, सुतुगचेट्टु । गु०—सरगवा, सरगवो । ता०—मोरंग, मोरुङ्ग, मोरुङ्गा । मु०—शेगव, शेगवा । द्रा०—मुरंगे । प०—सोहजना । मला०—मुरिन्ना । ब्राह्मी०—डोंडलो । यू०—सिनोह । फा०—सर्वकोही ।

अं०—Horse Radish Tree (हार्स रेडिश ट्री) ।

„—Drum Stick (ड्रम स्टिक) ।

ले०—Moringa Pterygosperma (मोरिङ्गा पटेरीगासपरमा) ।

व्यवहार—छाल, बीज । मात्रा—३—६ माशे ।

शोभाञ्जनस्त्रिविधः, श्यामश्चेतरक्तपुष्पभेदाद्, एषु श्यामपुष्पः शोभा-
ञ्जनोऽमुल्लभो भवति ।

श्विष्टपुष्प-फल-शाकानां गुणाः क्रमेण—

शिप्रोः पुष्पं तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् ।

कृमिकृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लोहगुल्मजित् ॥

शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत् ।

शूलकुष्ठन्त्रयश्वासगुल्महृद्दीपनं परम् ॥

शिप्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् ।

बृंहणं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदकृमिप्रणुत् ॥

३६-३६ श्वेतपुष्पा नीलपुष्पाः अपराजिता (कोयल) पृ० १९६

हि०—अपराजिता, कोयल, कालीजरे, विष्णुकान्ती, कवाठेठी, कौआ-
ठेठी । बं०—अपराजिता । म०—गोकर्णी, सुपली । क०—गिरिकर्णिके । मु०—
काजली, गोकरण । ता०—ककनमकोडी । प०—धनन्तर । गु०—गरनी,
गरानी । ते०—दिनतन, दिनतान ।

ले०—Clitoria Ternatea (क्लीटोरिया टरनेटिया) ।

व्यवहार—जड़, बीज । मात्रा—२॥ से ६ रत्ती ।

सफेद अपराजिता ।

हि०—सफेद अपराजिता, सफेद कोयल इत्यादि । बं०—श्वेतअपराजिता ।
म०—गोकर्णी सफेद । प०—सफेदकोयल । क०—विलियगिरिकर्णिके । म०—
पांढरी सुपली ।

नीली अपराजिता ।

हि०—नीली अपराजिता, कालीकोयल । बं०—अपराजिता । म०—गो-
कर्णी, नीलसुपली । गु०—गरणी । प०—कोयल । मा०—कोयली । ते०—दितैन-

वित्त । क०-कटलेवल्लि । द्रा०-करप्पुका कट्टान विरै । फा०-अश खीस ।
अ०-माजरि यून ।

३७-३८ सेन्दुवारो निर्गुण्डो च (सम्भालू-नीलसम्भालू) पृ० १९६

हि०-सम्भालु, सम्भालु, सेन्दुआर, सेनुआर, सिनुभार, मेवडी,
मेउडी, सेन्दुआरि, सिहरु, सिओली । ब०-निशिन्दा, निसिन्दा ।
म०-लिंगुड, लिंगुर, निगडी पादरी निर्गुण्डो, निर्गुडी । गु०-धोलीनगोड,
नागड्य, नगोड । ता०-निर्नोचा, मनजाप । मु०-निगुंडी, हरसिंगार ।
द्रा०-सुम्बालि, सान्वाली, वल्लेनोचिल्ल । को०-नगूड, निगूड, सेन्दुवार ।
ते०-वविल्लि, गविलि, वंविल्ली, तेल वाविली, तेलवाविली । क०-विलिय-
लोके, विलियलुक्कि । प०-मा०-सम्भालु । फा०-परंगुष्ट, पम्गुष्ट, पञ्जन-
किस्त । अ०-असलक ।

अ०-Five Leaved Chaste Tree (फाइव लीव्ड चेस्ट ट्री) ।

ले०-Vitex Trifolia (विटेक्स ट्रिफोलिया) ।

व्यवहार-बीज । मात्रा -१-३ माशे ।

निर्गुंडी ।

हि०-निर्गुंडी, सेनुआर, मेवडी, मेउडी, सम्भालु । ब०-निशिन्दा, नील-
निशिन्दा । म०-काली निर्गुंडी । गु०-कालाफुलना नगोड । क०-करियल्लो,
करलक्कि । ते०-तेला वाविलो, तेल वाविलि, सिन्दुवारमु । ता०-नोच्चिली,
नोच्चिचिडुवारम् । मा०-लिंगूर । द्रा०-शांवालि । फा०-सिसवान । अ०-
इसलाक ।

ले०-Vitex Negundo (विटेक्स निगुण्डो) ।

व्यवहार-पत्ते, बीज । मात्रा-३-६ माशे ।

कर्त्तरीनिर्गुण्डोगुणाः—

निर्गुण्डो कर्त्तरीयुक्ता कट्वी तिक्ता कफापहा ।

वातं क्षयं च शूलं च कण्डू कुष्ठं च नाशयेत् ॥

अरण्यनिर्गुण्डोगुणाः—

प्रोक्ता चारण्यनिर्गुण्डो पथ्या पित्तज्वरं हरेत् ।

विषं च गृध्रसोवातं नाशयेद्वर्णकारिणी ॥

पर्णं चास्यास्तु कटुकं चाम्निदीप्तिकरं लघु ।
 कृमीन् कफं च वातं च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥
 कटु चोष्णं पुष्पमस्यास्तित्कं कृमिकफापहम् ।
 प्लीहां गुल्मं च वातं च कुष्ठं शोथं च नाशयेत् ॥
 अरुचेर्नाशकं प्रोक्तं कण्डू चैव विनाशयेत् ॥ नि० २० ॥

३९ कुटजः (कूडा) पृ० १९७

हि०-कूडा, कोरया, कुडा, कोरैयां, कुरैयां । ब०-कुरचि, कुडचि, कुट-
 राज, करची । म०-कुडा, कवैया । गु०-कडि, कडो । क०-कोडसिगे,
 कोडमुरक, कोडसिगेय मरनु । ते०-अंकुडु चेट्टु, अंगिश चेट्टु, तुम्मिकचेट्टु,
 चंगलकुष्ठ । उ०-कुडिया । ता०-वेप्पाले, कुलप्पलइ विरै । मल०-वेन-
 पाला । मु०-पन्ध्रकुडा, धौलकुडा । फा०-जवाने कुजस्वे तस्व । अ०-
 लसनुस्लासफिरुलमुर, तिवाज ।

अं०-Oval Leaved Rose Bay (ओवल लोव्ड रोज बे) ।

ले०-Holarrhena Antidy Senterica (होलारहेना एण्टिडि
 सण्टेरिका) ।

व्यवहार—छाला ॥ मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

अस्य पुष्पशिम्बीभवशाकयोगुणाः—

तत्पुष्पं शीतलं तिक्तं कषायं लघु दीपनम् ।
 वातलं कफपित्तास्रकुष्ठातीसारजन्तुजित् ।
 तस्य शिम्बीभवं शाकं व्यञ्जनं चामवातजित् ।
 रुच्यं कफघ्नं रक्तातीसारकुष्ठक्रिमिञ्जयेत् ॥ म० नि० ॥

४०-४१ करञ्जो घृतकरञ्जश्च (करञ्ज (नक्तमालः) करञ्जमेद) पृ० १९७

हि०-करञ्ज, करञ्जवा, करञ्जवा, चिलविल, करुएनी, दिठौरा । ब०-
 डहर करञ्ज । म०-करञ्जाचे, कणगच, कनगच, कीडामार, चोपडा कर-
 ञ्ज । ते०-कंज, कानुगचेट्टु, कामुनचेट्टु क्रनुग । ता०-पंगम मरम, ।
 मला०-पोंगम, उन्नमरम । पं०-सूकचेइन । क०-तपसीय मरन, हुलगली ।
 गु०-कणभी ।

अं०-Smooth Leaved Pongamia (स्मूथ लीव्ड पोंगोमिया) ।

ले०—Pongamia Glabra (पोंगेमिया ग्लेबरा) ।

व्यवहार—छाल, बीज । मात्रा—१—६ माशे ।

अस्य पुष्पाङ्कुरबोर्गुणाः—

पुष्पमुक्तं चोष्णवीर्यं पित्तवातकफापहम् ।

अस्याङ्कुरा रसे पाके कटुकाश्चाग्निदीपकाः ॥

पाचकाः कफवातार्शःकुष्ठक्रिमिविषापहाः ।

शोथनाशकराः प्रोक्ता ऋषिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ नि० २० ॥

करञ्जतैलगुणाः—

करञ्जतैलं तीक्ष्णोष्णं कृमिहृद्रक्तपित्तकृत् ।

नयनामयवातार्तिकुष्ठकण्डूव्रणप्रणुत् ॥

वातनुत् पित्तकृत् किञ्चिल्लेपनाच्चर्मदोषनुत् ॥ आ० सं० ॥

महाकरञ्जगुणाः—

महाकरञ्जकस्तीक्ष्णः कटुश्चाष्णश्च तिक्तकः ।

कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्गुणविषव्रणापहः ॥

घृतकरञ्जगुणाः—

प्रोक्तो घृतकरञ्जस्तु कटुकोष्णो व्रणापहः ।

वातं च सर्वत्वग्दोषं विषं चार्शो विनाशयेत् ।

करञ्ज इव सम्प्रोक्ता गुणास्त्वन्ये भिषगवरैः ॥

गुच्छकरञ्जगुणाः—

गुच्छनामा करञ्जः स्यादुष्णस्तिक्तः कटुः स्मृतः ।

विचर्चिकावातविषकण्डूकुष्ठार्शनाशनः ।

त्वग्दोषनाशकश्चैव ऋषिभिः परिकीर्तितः ॥

पूतिकरञ्जगुणाः—

पूतिकरञ्जकः प्रोक्तो गुच्छपूर्वकरञ्जवत् ॥ नि० २० ॥

पूतिकरञ्जपत्रगुणाः—

पूतिकरञ्जजं पत्रं लघुवातकफापहम् ।

भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं शोफनाशनम् ॥

करंज (कंटकरंज)

हि०-करंज, करंजवा, करंजुआ, कंटकरंज (जा), कटकरेज, कठकरेज, कंजा, करंजु, कठकलेजा, सागरगोटा । ब०-कांटा करंज, लताकरंज, नाटाकरंज, नटुकोरंज । म०-सागरगोटा, करंजिका, तिरिगिच्छि । गु०-कांचका, काकचिया, काकाचिया, गाजमा, कचकी । क०-करंजभेदु, गजकै, गजगकगी । ते०-कचकाई, गुच्छेपिका, गचचकाजा, गजीक्य । मु०-सागरगोटा, सागरगोटी । मा०-किणगच, कणगच कुलगच । पं०-करंजवा, करंजुवा । गु०-कांकर, कांकच, काकचमाङ्ग । ता०-कजहर, शिवकायकलिचि, कलीवल्ली शिवकय, गेचकये । मळा०-किनान चिक्कुरु । अवध०-कटकरोजा । द०-गचका, गुडगोग । फा०-खायइबलीस, खायह इबलीस । अ०-अक्रमक ।

अं०-Bondue Nut (बोण्टक नट)

ले०-Caesalpinia Bonducella (केसलपिनिया बोण्डुसेल्ला)

कण्टकरंजगुणाः—

कण्टयुक्तः करंजस्तु पाके च तुवरः कटुः ।

ग्राहकश्चोष्णवीर्यः स्यात्तिक्तः प्रोक्तश्च मेहहा ॥

कुष्ठार्शोव्रणवातानां कृमीणां नाशनः परः ।

पुष्पं तु चोष्णवीर्यं स्यात्तिक्तं वातकफापहम् ॥

४२ करंजी (अरारि (उदकीर्थ)) पृ० १९७

हि०-अरारि, अरारी, करंजी, करंजिया । म०-थोर करंज ।

४३-४४ खेता रक्ता च गुञ्जा (सफेदगुञ्जा, लालगुञ्जा) पृ० १९८

हि०-गुञ्जा, घुंघची, घुघुची, चिरमी, चिरमिटी, चोंटली, घुमची, करजनी, रत्ती । बं०-कुच, कुंच । म०-गुंज, माडलबेल । क०-गुलगुंजे, एरडु, गुलगुंजे, चणोठी, चणाठो, गुलुबिन्दे, गुरुगिंजे । उ०-रुख । द्रा०-कुन्दमणि । प०-चर्मटी । ते०-गुरुगिश्च । फा०-चश्मे खरूस । गु०-गुमची । ने०-मसपाटं । सन्ता०-कवेट । आसाम०-लटुवणी । अ०-एनुहीक हव ।

ले०-Abrus Precatorius (एब्रस प्रिकेटोरिअस) ।

व्यवहार—बीज (विषयुक्त) । मात्रा—४ रत्ती से १ माशे ।

गुञ्जाशोधनविधिः—

गुञ्जा च काब्जिके स्विन्ना प्रहरं शुद्धयति ध्रुवम् । (बृ०यो०त०) ।

सफेद गुञ्जा ।

हि०—सफेद गुञ्जा (चिरमिटी, करजनी) इत्यादि । ब०—सादाकुञ्च, श्वेतकुञ्च । गु०—चणोठी धोली । अ०—हवसुफेद ।

लालगुञ्जा ।

हि०—लालगुञ्जा (लाल चोंटली, करजनी) इत्यादि । गु०—राती-चणोठी । ब०—लाल कुञ्च । अ०—हव सुख ।

४६ कपिकच्छुः (कौंच) पृ० १९८

हि०—कवाछ, कमाच, क्रौंच, कौंच, कौछ, केवाछ, किवाछ, किमाच । ब०—आलकुशी, आलाकुशी, शुयाशिबी । म०—कुहिली, खाजकुहिरी, कुहिलिचेबीज । कपासकुहिरी, काचकुहिली, कवच । क०—नसुकूगुरी, नसुकूगरी । ते०—चुलगुंडी, पिल्लीअडगु, दुलगुंडी । को०—खाजकुहिली । ता०—पुनाइक काली, पुनैकाइ । मु०—कुहिला । द्र०—काचकुरी । ने०—कौंच, कोत्तच । पं०—जूनी । गु०—कवचा, कउचो, कनुचु, कौंचा ।

अं०—Cow Hoge (कौ हेज) ।

ले०—Mucuna Pruriens (म्युक्युना प्रुरियन्स)

व्यवहार—जड़, बीज । मात्रा —६-९ मासे ।

लघुकपिकच्छुगुणाः—

कपिकच्छुर्लघुः शीता वृष्या पित्तानिलापहा ।

सिध्मातिसारहन्त्री च बन्ध्यानां चाप्यपत्यदा ॥ शो० नि० ॥

४६ मांसरोहिणी पृ० १९८

हि०—मांसरोहिणी, रोहिनी, रोहन, रक्तरोहन । ब०—मांसरोहिणी, चामरकषा, रोहन । पं०—म०—क०—गु०—मांसरोहिणी, रोहिणी । गु०—रोणय, रोहणय, रोहिना । मा०—रोहन । म०—रुहिन, पोटर । गोंड०—सोइमि । द०—रोहन । ता०—शेममरुहन । ते०—सुमि सोमिड मौन । कोल०—रक्त रोहन । भील०—रोयत । मु०—रोहन, रोविङ्ग । क०—सुआमी सिमेमरा सोम । फा०—अ०—बकम । सस्ता०—रुहेन ।

६ नि० भा०

अं०-Red Wood Tree (रेड वूड ट्री) ।

ले०-Soyimide Febrifuga (सोयमिडा फेब्रोफ्युगा) ।

व्यवहार—छाल । मात्रा—६-१० मासे ।

रोहिणीगुणाः—

रोहिणी वातहृत्कासश्वासशोणितनाशिनो ॥ अ० भा० नि० ॥

द्विविधरोहिणीगुणाः—

रोहिणीयुगलं शीतं कषायं कृमिनाशनम् ।

कण्ठशुद्धिकरं रुच्यं वातदोषनिषूदनम् ॥ रा० नि० ॥

४७ चिल्हक पृ० १९८

हि०—चिल्ह, चिल्हक, गन्धारी ।

४८ टंकारी (टेकारी) पृ० १९९

हि०—टेकार, टेकारी । म०—फापटी । ब०—टेपारी ।

४९ वेतसः (बेंत) पृ० १९९

हि०—बेंत, बेंत । बं०—वेत, वन्न । म०—वेत, वेडिसु । क०—वेतर, वेतसु, वेडिसु, वेडिसु, वेसय भेदबु । गु०—वेतर । ते०—जोतयुर कुली, जीतयुर-लुकी, पीपारुवा । पं०—बेंत । द्रा०—बांजि । फा०—बेंत, हज्जां, खिरजा । अ०—सीरजा, खलाफ, हरजां । अं०—Cane (केन) ।

वेतसस्याङ्कुर-पत्र-बीजानां गुणाः—

वेतसस्याङ्कुरः प्रोक्तो लघुः क्षारो महर्षिभिः ।

कटूष्णः कफवातघ्नः पर्णं भेदकरं मतम् ॥

तुवरं लघु शीतं च तिक्तं कटु च वातलम् ।

रक्तदोषं कफं पित्तं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

वेत्रबीजं तु तुवरं स्वाद्वम्लं रुक्षपित्तलम् ।

रक्तदोषं कफं चैव नाशयेदिति कीर्तितम् ॥ नि० २० ॥

बृहद्वेत्रगुणाः—

बृहद्वेत्रस्तु शीतः स्याद् भूतपित्तामकम्पहा ।

अन्ये गुणाः पूर्ववेत्रसदृशाः समुदाहृताः ॥

५० जलवेतसः (जलबेंत) पृ० १९९

हि०—जलबेंत, जलबेंत । बं०—जलवेतस, वयसा, जलबेंत । म०—वांजल,

जलवेत । क०-बंजालु, वैसेयमरणु(नु) । जल जंबवा, वेतसु । गु०-जलजाबवा ।

बृहज्जलवेतगुणाः—

स्थूलवानीरकः शीतो रूक्षो व्रणविशोधनः ।

तिक्तस्तु तुवरो रक्तदोषपित्तकफाशयेत् ॥ नि० र० ॥

११ इज्जलः (समुद्रफल) पृ० १९९

हि०-इज्जल, इज्जर, हिज्जल, समुद्रफल, हीजल । ब०-हिलज गाछ । गु०-जलजाबवा । क०-तोरेगणगिले । उ०-किंचेलो, किञ्जोलो । मु०-फरेल, तिवर । म०-पर्यलु, परल, परेल । मा०-परेल । आसा०-हिडोल । सन्ता०-हिजल । कोल०-सपरुङ्ग । ते०-बट्टा, कुर्पा । मु०-इज्जर, इजल । कच्छ०-समुद्रफल । को०-निवार ।

ले०-Barringtonia Acutangula (बैरिङ्गटोनिया एक्युटांगुला)

व्यवहार—फल । मात्रा— $\frac{1}{2}$ से $\frac{1}{2}$ फल ।

१२ अङ्गोदः (अङ्गोल) पृ० १९९

हि०-अंकोल, टेरा, टेरा, डेला । ब०-आंकोड, आंकड, धला आंकड, धल आंकोर । म०-अंकोली, आंकुल । गु०-अंकोळ, अंकोल्य, आंकला । क०-अंकुले, अंकोले । तै०-उडिके, वुडुगु, अंकोलमु । द०-तैल अंकुल । ता०-अलङ्गी । सन्ता०-डेला, डेला । उ०-अंकुल ।

ले०-Alangium Lamarekii (एलांग्युम लामार्काई) ।

व्यवहार—छाल । मात्रा— $\frac{1}{2}$ से १ माशे ।

अस्य रसबोजयोगुणाः—

रसो वान्तिकरश्चास्य विषदोषकफापहः ।

वातशूलशोथकृमिग्रहपीडाऽऽमपित्तहा ॥

रक्तदोषविसर्पघ्नः श्वानास्तु विषनाशनः ।

ओतोर्विषकटीशूलमतिसारं च नाशयेत् ॥

पिशाचपीडाशमनो बोजं चास्य तु शीतलम् ।

धातुवृद्धिकरं स्वादु चाग्निमान्द्यकरं गुरु ॥

रसे पाके तु मधुरं बलकृत्कफकृत्सरम् ।

स्निग्धं वृष्यं च दाह्यन् वातपित्तक्षयापहम् ॥
रक्तदोषं कफं पित्तं विसर्पं चैव नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

१३-१६ बलाचतुष्टयम् । पृ० १९९

१ बला (बरियारा) । २ महाबला (सहदेई) ।

३ अतिबला (ककही) ४ नागबला (गुलशकरी) ।

१ बला (बरियारा) ।

हि०-बरियार, बरियारा, बरियाल, खरेठी, खरैठी, खिरेठी, खिरैठी, बरियारी । ब०-बेडेला, बटेला, बडिला । म०-चिकणा, लघुचिकणा, खिर-हंटी । गु०-बलदाणा, खरेटी, बलदाड़ा । क०-बेणो गरग, बवियारा, बेणोगरग, चिट्ट हरलुगिड । ते०-मुपिंडी, पाचितोगे, मुत्तवपुलगमु, करि-वेप्पचेट्टु, पिन्नमुत्तपवुलगमु । को०-चिकडन कड़ी । प०-खरैइटी, ओइ बोई । मा०-खरैटी ।

अं०-The Horn Bean Leaved Sida (दि हौन बीन लीब्ड-सिडा) । ले०-Sida Cordifolia (सिडा कार्डिफोलिआ) ।

व्यवहार—जड़, बीज । मात्रा—४-१० माशे ।

बलाफलगुणाः—

बलाफलं खादु पाके कषायं मधुरं रसे ।

हिमवीर्यं गुरुगुणं स्तम्भनं लेखनं श्रुशम् ॥

विबन्धाध्मानपवनकारि पित्तकफास्रनुत् ॥ वै० नि० ॥

बरियारा ४ प्रकारकी होती है—१ पीतबला २ श्वेतबला ३ भूमिबला ४ फणिजीविका बला इनमें श्वेतबला का क्षुप अन्यों की अपेक्षा बड़ा होता है इसके बीज को बलाबीज या बीजवन्द कहते हैं ।

२ महाबला (सहदेई) ।

हि०-सहदेई, सहदेइया, सहदैया । बं०-पीतबेडेला, पीतबेलेड़ा, पीत-पुष्पा बेडेला, बांजोका बेडला, पीतपुष्पी । क०-सहदेवि, वेरुलुदुर्वे, वेणो-सरमभेद, पेडारी । म०-भासुंडी, महाबला, । गु०-सहदेवी । प०-सहदेवि, सहदेई, नीलकंठी । ते०-सहदेवि । यु०-सिरदेई । द्रा०-सहदेवि । मा०-सहदेई, सहदेवी ।

ले०—Sida Rhombifolia (सिडा रौम्बिफालिया) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—३-६ माशे ।

महाबला द्विविधा—१ पीतपुष्पा २ रक्तपुष्पा च । अत्रोक्ता पीतपुष्पैव, रक्तपुष्पाया महाबलाया लोके नाम (बैजनीफूलवाली सहदेई) ।

बैजनी फूलकी सहदेई ।

हि०—सहदेई, सहदेइया, लालसहदेई, बैजनीसहदेई, महदेई, महदेइया ।
बं०—लालबेडेला ।

इसकी एक और जाति होती है जो ३ फुट तक ऊंची होती है, इसीको महदेई या महादेई कहते हैं ।

३ अतिबला (कंधी) ।

हि०—कंधी, ककही, ककहिया, कंगही । बं०—पीत बाकुली, पोटारी ।
म०—बिकंकती, आककई, कांसुली । प०—कंधी, पीलीबूटी, अति खिराति पल ।
गु०—खपाट्य । क०—मुल्लुरदुरुवे, हरिचिट्ट, हरलुगिड्ड ।
द्रा०—तुतियल्लै । सिन्ध०—सिम्बुल । सन्ता०—मिरुवह । ता०—तत्ति ।
अ०—दरख्ते शाहनाह । मा०—डाबी । ते०—पेइमुत्तबनू गुवेंग । मु०—पोटारी, मदमी ।
गो०—पेटारी, दुवोकटी । मालवा०—उरमपेट्टका । अ०—मदतुल गुल ।

अं०—Indian Malow (इण्डियन मालो) ।

ले०—Sida Indica (सिडा इण्डिका) ।

व्यवहार—जड़, जड़ की छाल, बीज । मात्रा—१-१० माशे) ।

एक ककही और होती है जो “बड़ी ककही” कही जाती है ।

त्रिविधबलागुणाः—

बलात्रयं स्वादु शीतं स्निग्धं वृष्यं बलप्रदम् ।

आयुष्यं वातपित्तघ्नं प्राहि मूत्रप्रहापहम् ॥

४ नागबला (गंगेरन)

हि०—गंगेरन, गुलशकरी, जंगलीमेथी । बं०—गोरखचाकुले, गोरखचाकुले, पानसांडा, पीला बडेला । म०—नागबला, गांगेटी, गांडे धामड़ा, कांटेरी । मा०—गंगेरन । ते०—जिजिलिके चेद्दु, जिबिलिके चेद्दु ।
क०—बट्टगर्के, जिबिलिक । गु०—कानता लोबल । फा०—शन बलिदे-

वरी । प०-गंगेरन, गंगेरन । को०-तुपकड़ी । ता०-मइरमानिकम । अ०-
शमलोदे दस्ती ।

ले०-Sida Spinosa (सिडा स्पाइनोसा) ।

व्यवहार—जड़, छाल । मात्रा—६ मासे से १ तोला ।

एक प्रकार की और गंगेरन होती है, जिसके फूल गुलाबी रंग के होते हैं ।

अस्याः फलगुणाः—

गाङ्गेरुकीफलं रुचं कषायं स्वादु वातलम् ।

लेखनं स्तम्भनं शीतं विबन्धाध्मानकृद् गुरु ॥ शो० नि० ॥

बृहन्नागबलागुणाः—

बृहन्नागबला चाम्स्ता मधुरा च त्रिदोषहा ।

दाहज्वरहरा प्रोक्ता पूर्ववैद्यैर्मनीषिभिः ॥ नि० र० ॥

५७ लक्ष्मणा पृ० २००

हि०-लक्ष्मणा, लछ्मना, लछुमना, लछुमनी, लछमनी । को०-हरकटा ।

बं०-लक्ष्मणा । गु०-हनुमान वेल । फा०-सगशिकन, मोहरेग्याह ।

अ०-बरो जुस्सनम, असलुल् लफाहउल्वरी ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, कन्द । मात्रा—१-२ मासे ।

कोई २ लक्ष्मणा और लक्ष्मणी दो जाति की एक ही वनौषधि बताते हैं, जिसका कन्द पुरुषाकार हो उसे लक्ष्मणा और स्त्री के आकार का हो तो लक्ष्मणी कहते हैं, एवं लक्ष्मणा के सेवन से पुत्र तथा लक्ष्मणी के सेवन से पुत्री पैदा होती है, ऐसा भी कहते हैं ।

इसके अभाव में श्वेत कण्टकारी ली जाती है ।

५८ स्वर्णवल्ली (सोनवेल) पृ० २००

हि०-सोनवल्ली, सोनवेलि, काकायु । ते०—बेक्कुडुतोगे । म०-सो-
नवेलि, सोनवेली, सोनुली, सोनेवेल । गु०-स्वर्णवल्ली ।

५९ कापीसी (कपास) पृ० २००

हि०-कपास, रूई, अगां, नरमाबाड़ी । म०-कापसी, कापूस, कापार-
कापस । ब०-कापीस, कापास, तुला । तै०-पत्तिचेट्टु क०-इति ।

फा०—कुतन, पुवेदान, कुंतुन । अ०—पंवाह, हबुस कुतन । गु०—वण, कपास ।
ता०—परुत्ति ।

अं०—Cotton Plant (काटन प्लेण्ट)

,, Indian Cotton (इण्डियन काटन) ।

ले०—Gossy Pium Herbaccum (गौसीपियम हरबकम) ।

व्यवहार—मात्रा

जड़— १-२ तोले

बीज— २-६ मासे ।

एक प्रकार का और कपास होता है, जिसका फूल लाल रंग का होता है इसे लाल कपास कहते हैं, लैटिन नाम Gossy pium Arboreum (गौसीपियम आरबोरियम) है ।

पंजाब के तरफ एक प्रकार का और कपास होता है जिसकी रूई गुलाबी रंग की होती है ।

वनकार्पासीनामगुणाः—

त्रिपर्णा वनकार्पासी भारद्वाजी यशस्विनी ।

भारद्वाजी हिमा रुच्या त्रणशस्त्रक्षतापहा ॥

कालाञ्जनीनामगुणाः—

कालाञ्जनी च कृष्णाभा कृष्णाञ्जनो शिलाञ्जनी ।

कालाञ्जनी कटूष्णा स्यादम्लाऽऽमकृमिशोधिनी ।

अपानावर्त्तशमनी जठरामयहारिणी ॥ रा० नि० ॥

६० वंशः (बांस) पृ० २००

हि०—बांस । गु०—बांस । मु०—मंडगय, मांडगय, मंडगे । म०—बेलु, बांबू, पोकल बेलु, भरीवबेलु । ब०—बांश, बेहुर बांस । तै०—बेदरु, वेन्ने-मुक, वेन्नुशोणि, वेत्तु, कचिकइ यदुरु । ता०—मनगिल । मा०—बांव । फा०—कसव, नय, नयेकवीर । क०—विदरु । प०—बांस । द्रा०—मू'लिंग । कोल०—कंटगा । सन्ताल०—मांट । को०—कलक, पडई । द०—भांस, चांसा, बम्बू ।

अं०—Bamboo (बैम्बू) ।

ले०—Bambusa Arundinacea (बम्बूसा अरुण्डिनेसिया) ।

Syn:—Bambusa Orientales या-(बम्बूसा ओरियन्टेलिस) ।

एक प्रकार का और बांस होता है जिसे लैटिन में--

Bambusa Stricta (बम्बूसा एसट्रिक्टा) कहते हैं, यह दो प्रकार का होता है १ ठोस २ पोला ।

अच्छिद्रसच्छिद्रवंशयोर्गुणाः—

वंशौ त्वम्लौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ सुशीतलौ ।

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ ॥

विशेषाद्रन्ध्रवंशान्तु दीपनोऽजीर्णनाशनः ।

रुचिकृत् पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥ रा० नि० ॥

६१ नलः (नरसल) पृ० २०१

हि०-नरसल, नरकुल, नरकट, नल । म०-देवनल, देवनलु, देवनाल, नल । ब०-नल । क०-देवनाल । फा०-ने । कच्छी०-आंची । गु०-नाली, नड़सल । पं०-नरसल, । तै०-मुंगुडुरु, किकस । ता०-कोरुक्के ।

अं०-Indian Tobacco (इण्डियन टुबैको) ।

ले०-Lobelia Nicotianaefolia (लोबेलिया निकोटियानेफोलिया) ।

नरसल-छोटे, बड़े, मोटे, पतले इन भेदों से कई प्रकार का होता है ।

नलभेदस्य देवनालस्य नामानि गुणाश्च—

अन्यो महानलो वन्यो देवनालो नलोत्तमः ।

स्थूलनालः स्थूलदण्डः सुरनालः सुरद्रुमः ॥

देवनालोऽतिमधुरो वृष्य ईषत्कषायकः ।

नलाधिकश्च वीर्यं तु शस्यते रसकर्मणि ।

६२ भद्रमुञ्जः (रामसर) पृ० २०१

हि०-भद्रमुञ्ज, रामसर, सरपत, सरपत्ता, रमसरका, भद्रमुञ्ज । क०-रामसपु, सरगोलु । तै०-मुंजगड़ी, पोनिक् । बं०-रामशर, सर । म०-थोर-मुंजतृण, मोल । पं०-सरकर, सरजवड़, खरकान, कंडा । गु०-पानबाज-रिया । सन्ता०-सर । सिन्ध०-सर ।

ले०-Saccharum Arundinaceum (साक्चारम एरुण्डिने-
सियम) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२—६ माशे ।

६३ मुंजः (मूँज) पृ० २०१

हि०-मुंज, झलसी, सिरकी, कांडा । ब०-मुंज, शर । तै०-मुंजगड़ि,
अग्नि स्फुलिंग, तिप्परेलु । ता०-मुंजि । गु०-मुंज, तिरकांडा । म०-मेल,
तिरकांडे । प०-सर । मा०-शरकांडा । क०-लाली कङ्गि । द्रा०-बाणल ।

ले०-Saccharum Ciliare (साक्चारम सिलियेरी) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—२—६ माशे ।

६४ कासः (कास) पृ० २०१

हि०-कास, कासतृण, कांसघास । ब०-केशेघास, कशाड़ । म०-कसई,
लघुकसई, कासेगवग । गु०-कांसडो । क०-किरयिकागच्छ, कासलु,
काडसु, कांसु । ते०-रेलु । को०-कसार, कसाड़ । ता०-नाणलू । मा०-
कास ।

ले०-Saccharum Spantaneum (साक्चारम स्पान्टेनियम) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१—२ तोले ।

६५ गुन्द्रः (गोंद पेटर) पृ० २०१

हि०-पेटर, गोंदपेटर, पटेरी, पटेरे । म०-पाणिगवत, पण्यांतीलढ्हा,
पानी गवत, गुद्रपटेर । गु०-पुन्द्रखड, पान्यघाडाडी । क०-आपु ।

अ०-Elephant Grass (एलेफेण्ट ग्रास) ।

ले०-Typha Eliphantina (टाइपा एलिफण्टाइना) ।

६६ एरका (मोथीतृण) पृ० २०२

हि०-मोथीतृण, पतर रामवान, बड़ी मूँज । ब०-होगला । म०-एरका,
पाणलाल ह्वाला, रामवान । गु०-एरका, घबजरिन । पं०-कुन्दर, दिव,
पतिरागोंड । काश्मो०-पिन्ज, यिरा । सिन्ध०-पुन, पोल्लेन । ते०-जम्मुगड-
डि इमिंगजनुम ।

ले०-Typha Angustifolia (टाइफा अंगुष्टिफोलिया) ।

६७ कुशाः (कुशा) पृ० २०२

हि०-कुशा, दाभ, डाभ, कूस, घास । म०-बारीकदर्भ, मोठे दर्भ, श्वेतदर्भ । गु०-कुश दाभडो, दरभ । क०-बीलीय, वुट्टाशशी । तै०-कुश, दर्भाल्ल, कुशदुर्बालु । ता०-दर्भ । को०-दाभ ।

ले०-Andropogon Nardaides (एण्ड्रोपोगन नारडेइडिस) ।

व्यवहार-जड़ । मात्रा-१-२ तोले ।

छोटे और बड़े के भेद से यह दो प्रकार की होती है, बड़े पत्ते वाली को सफेद कुशा कहते हैं ।

६८ क्षुरपत्रः (दाब) पृ० २०२

हि०-दाब, दाभ, डाब, डाभ, डाभी । बं०-कुश । प०-दाभ । मा०-दाब । म०-थोर दर्भ । क०-कुचदर्भ, कुश । द्रा०-कुशम् । तै०-दूभ । गु०-डाबडा ।

ले०-Poa Cynosuroides (पोआ सिनोसुराइडिस) ।

व्यवहार-जड़ । मात्रा-१-२ तोले ।

मूलं तस्य तु शीतलम् । रुच्यं च मधुरं रक्तज्वरतृट्श्वासकामलाम् ।
पित्तं च नाशयत्येवं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ नि० २० ॥

दर्भों द्वौ च गुणैस्तुल्यौ तथाऽपि च सितोऽधिकः ।

यदि श्वेतकुशाऽभावस्त्वपरं योजयेद्विषक् ॥

६९ कचृणम् (रोहिस घास) पृ० २०२

हि०-रोहिस, सौधिया, गन्धेजघास, रोहिष, अगिया खड़, हरद्वारी कुश । बं०-रामकपूर, रामकपूर । म०-सुगन्धरोहिषतृण, लघुरोहिषगवत, रोहिस । क०-किरुगजणी, कामंचिहुल्लु, गन्दहश्चि खड्डी । फा०-खवाल मागून, खलाल मामून, खवालमामून । अ०-अजस्वर । तै०-कामंचि गड्डि, तूटिकुर । गु०-रौसा, रौस । मु०-रोहिषे । प०-गांधीघास ।

अं०-Rusa Oil Grass (रुसा आयल ग्रास) ।

ले०-Andropogon Schoenanthus (अंड्रोपोगन स्कैनैन्थस) ।

व्यवहार-पञ्चाङ्ग, जड़ । मात्रा-१-३ माथे ।

दीर्घरौहिषस्य नामानि गुणाश्च—

अन्यद् रौहिषकं दीर्घं दृढकाण्डो दृढच्छदम् ।

यज्ञेष्टं दीर्घनालश्च तिक्तसारश्च कुत्सितम् ।

दीर्घरौहिषकं तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् ।

भूतग्रहविषघ्नं च त्रणक्षतविरोपणम् ॥

७० भूतृणम् (भूतृण) पृ० २०२

हि०—शरबाण भूतृण, गन्धतृण, भूखट्ट, आगियाखट्ट । मा०—पण्या-
त्तीलबला, सुगन्धरोहिसगवत । गु०—भूतृण, सुगन्धरोस । क०—परिमल-
दगज्जीण, परिमलदगज्जाणि । ब०—गन्धतृण, शरबाण, रामकपूर, राम-
कपूर । द्रा०—परिमलदगजणी । ता०—कपूरपुल्ल । म०—चिरवाचाह । तै०—
चिप्पगड्डि, गुडुगुगड्डि ।

अं०—Lemon Grass (लिमन ग्रास) ।

ले०—Andropogon Citratus (अंड्रोपोगन सिट्रूटस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१—२ माशे ।

सुगन्धभूतृणस्य नामानि—

सं०—रौहिषं, सुगन्धभूतृणं, भूतृणं, गोमयप्रियम् । हि०—सुगन्धभूतृण ।
म०—पुदनीगवत, सुगन्धगवत । क०—सुगन्धतृण । गु०—सुगन्धतृण ।

अस्य गुणाः—

गन्धतृणं सुगन्धि स्यादोषत्तिक्तं रसायनम् ।

स्निग्धं मधुरशीतं च कफपित्तभ्रमापहम् ॥

७१ नील दूर्वा (हरी दूब) पृ० २०२

हि०—हरीदूब, नीलीदूब, रामघास । ब०—नीलदूर्वा, दूर्वा । म०—नीली-
दूर्वा, हरली, कालीदूर्वा । गु०—नीलोद्गो, लीलीद्गो । क०—हसुगरुको ।
तै०—दूर्वालु, गरिके गड्डि, हरित दुर्वालु । ता०—अरुगमपिल्लू । को०—नी-
लीहरियाली । संथाल०—धोबीघास । प०—दूब, दौर्बा ।

अं०—Creeping Cynodan (क्रीपिङ्ग साइनोडन) ।

ले०—Cynodon Dactylon (साइनोडन डेक्टिलन)

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—२—६ माशे ।

७२ श्वेतदूर्वा (सफेद दूब) पृ० २०३

हि०-सफेददूब । ब०-सादादूर्वा । म०-श्वेतदूर्वा, पांढरी हरियाली, श्वेतहरली । गु०-धोलिध्रो । क०-विलिय करुके । ते०-गरिकेगडूडि, शुक्रदूर्वालु । मु०-पाडरि हरियाली ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—२-६ माशे ।

सामान्यदूर्वागुणाः—

दूर्वा कषाया मधुरा च शीता पित्तं तृषाऽरोचकवान्तिहन्त्री ।

सदाहमूर्च्छाप्रहभूतशान्तिश्लेष्मश्रमध्वंसनवृत्तिदा च ॥ रा०नि० ॥

७३ गण्डदूर्वा (गांडरः दूब) पृ० २०३

हि०-गांडरदूब, गण्डदूर्वा, गठीला दूब । म०-गण्डूरदूर्वा, गांठीहरली । ब०-गेंटे दूर्वा । गु०-गांठवालीध्रो, मण्डूरध्रो, गण्डूरध्रो । क०-मीनमत्ते, मीनगत्ते, होन्तगुन्दे । ते०-पोन्नगण्डी

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—२-६ माशे ।

७४ वाराहीकन्दः (गेंठी) पृ० २०३

हि०-वाराही कन्द, गेंठी, भिबोलीकन्द, चर्मकारालुक, चमार आलु । म०-डुकरकन्द, वाराहीकन्द । गु०-सुअरिया, सालिवणावेल्य । तै०-ब्राह्मदंडिचेट्टु, पाचितोके, नेलताडि चेट्टु । मु०-हंडि गेट्टे । बं-चामारआलु, चामालु, चुवडि आलु । मु० डुकरकन्द ।

ले०-DiosCorea Sativa (डियोसकोरिया सैटिभा) ।

व्यवहार—कन्द । मात्रा—३-६ माशे ।

वाराही पित्तला बल्या कट्वी तिक्ता रसायनी ।

आयुःशुक्राशिकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहा ॥

वाराहकन्दः कटुकस्तिको बल्यश्च पित्तलः ।

रसायनः शुक्रलश्च वृष्यश्चाग्निप्रदीपकः ॥

मधुरोष्णो वर्णकरः स्वर्यश्चायुर्विबर्धनः ।

कुष्ठं मेहं त्रिदोषं च कफं वातं कृमींस्तथा ॥

मूत्रकृच्छ्रहरः प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः ॥ नि० २० ॥

वाराहीकन्द दो प्रकार का माना गया है, एक वृषणाकार काले रंग

का सूअर के बाल के समान रोम युक्त, दूसरा—गावदुम सूअर के मुख और सिर के आकार का कम रोवे वाला सुफेद रंग का । वृषणाकारवाले का लैटिन नाम—*Dioscorea Bulbifura* (डिओसकोरिया बल-बीफेरा) है । इसे कही २ जमीकन्द और काठालु भी कहते हैं । इसे यूनानी हकीम (चिरैया कन्द देहली) कहते हैं, श्वेत को हिमालय प्रान्त में “बेवरु” और कृष्ण को “गठों” नाम से कहते हैं, कृष्ण ही वाराही-कन्द मान्य है, इसके बदले में विदारीकन्द देना भूल है ।

७१ विदारीकन्द पृ० २०३

हि०—विदारीकन्द, विलाईकन्द, विलारीकन्द, मुंडकुम्भड़ा, (रा) पाताल-कोहला, पाताल कोहड़ा । ब०—मुइकुमड़ा, मुंडकुमड़ा । क०—नेल कुंवल, विलीनेल गुम्मड़ । म०—मुइकोहला, मुयकोहले । ते०—नेल गुबुड, मट्टपल-तिग, तेल्लनेल गुम्मुड । गु०—भोकोलुं, फगवेलानो कन्द, मुइकखालु, मुई-कखारु । मु०—भूमिकोहले । मा०—विदारीकन्द । ता०—मट्टापलति । प०—बि-ल्लैयाकन्द । म०—मुतालवकाता ।

ले०—*Ipomea Digilata* (आईपोमिया डिगिलेटा) ।

„ *Puraria Tuberosa* (प्युरेरिया ट्यूबरोसा) ।

व्यवहार—कन्द । मात्रा—६ मासे से १ तोले ।

विदारीनामानि—

विदारा वृष्यकन्दा च क्षीरशुक्ला सिता स्मृता ।

इक्षुगन्धा त्रिपर्णा च शुक्ला गजहयप्रिया ॥

क्षीरावदारीनामानि—

अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्लयपि ।

क्षीरकन्दा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥

संयुक्तप्रान्तीय विदारीकन्द ।

हि०—विदारीकन्द, विलाईकन्द, भूमि कोहड़ा, पाताल कोहड़ा । ब०—शिमीय, वत्रजी, विदारी, मुम्ई कुमड़ा । म०—सुरल, सियालो । ते०—दरी, गूमोदी । राजपू०—गोरबेल, गुरबेल । मु०—दारी । गु०—करवीय नायी ।

ले०—*Pueraria Tuberosa* (प्युरेरिया ट्यूबरोसा) ।

„ *Hedysarum Tuberosa* (हेडोसरम ट्यूबरोसा) ।

बंगीय विदारीकन्द ।

हि०-विलाईकन्द, बिदारोकन्द । ब०-भूमिकुमड़ा, मुई कुमड़ा ।
मु०-मुइकोहला । क०-भूमि चेकरी गड्डे । ते०-मतपलतिगा । माळा०-
फलमोदिका ।

ले०- Ipomoea Digitata (आइपोमोइया डीगीटाटा) ।

Syn:-Convolvulus paniculata (कोन्वोल्वुलस् पानीकुलेटा) ।

,, Ipomoea Paniculata (आइपोमोइया पानीकुलेटा) ।

,, Batatas Paniculata (बटाटास् पानी कुलेटा ।

विदारीकन्दपुष्पगुणाः—

पुष्पं वृष्यं च शीतलम् ।

रसे पाके च मधुरं कफकृद्वातलं गुरु ।

पित्तनाशकरं ह्येतदुक्तं मुनिवरैः पुरा ।

क्षीरविदारीगुणाः—

प्रेक्ता क्षीरविदारी तु मधुराम्ला कषायका ।

वृष्या च शुक्रजननी पुष्टिदुग्धप्रदा कटुः ॥

रसायनी च बल्या च शीता मूत्रकफप्रदा ।

स्निग्धा वर्णया गुरुः स्वर्या पित्तरुग्कर्तृदोषहा ॥

पित्तशूलहरा वातदाहजिन्मूत्रमेहजित् ।

कन्दः क्षीरविदार्यास्तु स्वादुर्वृष्या रसायनः ।

मधुरो बृंहणो हृद्यः शीतवीर्योऽपि मूत्रलः ॥

क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः ।

विनालो रोगहर्त्ता स्याद् वयःस्तम्भो सनालकः ॥

७६ मुशलीकन्दः (मूसली)

(काली मूसली) पृ० २०३

हि०-मूसली श्याम, स्याहमूसली, कालीमूसली । म०-काली मूसली,
पांढरी मूसली । ब०-तालमूलो । क०-नेल ताड़ी । तै०-निलयतलि, निल-
तलि गड्डलि, नेलताड़ी । गु०-मुसली, कालीमुशली । प०-स्याहमूसली ।
मा०-कालीमूसली । फा०-मुशली स्याह । अ०-मुसली अबियज् ।
गोंड०-मुसर कन्द ।

ले०—Curculigoorchoides (करक्युलीगो अर्चिओइडिस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३-६ माशे ।

कृष्णाऽधिकगुणा प्रोक्ता श्वेता चाल्पगुणा मता ।

सफेद मूसली

हि०—सफेदमुसली । ब०—तालमूली । गु०—धोली मसला । म०—पद-
दी मूसली । मा०—मूसली । ते० नेलतारि गड्डा । क०—नेल तालम गेड्डे ।
फा०—मूसली सफेद ॥ अ०—मूसली अविअज ।

ले०—Chlorophytum Arundinaceum (क्लोरोफिटम एरुन्डि-
नेसियम) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३-६ माशे ।

इसका क्षुप ३ प्रकार का होता है । १ लघुमूसली २ सफेद मूसली,
३ बृहत् मूसली । तीनों मूसली का जड़—सफेद भूरे रंग का होता है ।

७७ शतावरी (सतावर) पृ० २०४

हि०—सतावर, सतावरि, सतमूली, सफेदमूसली, शतावर, छोटी श-
तावर । गं०—शतमूली । म०—लघुशतावर, शतमूली, आसबली । गु०—
शतावरी, एकलकंदो, नहानी शतावरी, सापना सुआ सेमुखा । क०—करीय
आसडी । ते०—एट्टु मट्टी टेंडा, चल्ल गुडुलु । को०—सीताचम्बरी । मु०—
शतावरी । द्रा०—तण्णीर विट्टान किडंग् । फा०—गुर्जदस्ती, बुजीदा । अ०—
शकाकुलमिश्री ।

ल०—Asparagus Racemosus (एसपारेगस रेसीमोसस)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

शतावर्थङ्कुरगुणाः—

शतावर्थ्या ह्यङ्कुरस्तु तिक्तो वृष्यो लघुः स्मृतः ।

हृद्यस्त्रिदोषपित्तघ्ने वातरक्तार्शसां हरः ।

क्षयसंग्रहणीरोगनाशनस्तित्तको लघुः ॥

७८ महाशतावरी (बड़ीशतावर) पृ० २०४

हि०—सतावर बडी, बड़ीशतावर । म०—थोरशतावरी, बड़ीशतावर,
सहस्रमूली । ब०—महाशतमूली । गु०—मोटीशतावरी । क०—यरडु आस

डियगुण, आषाडि, आषाडि । तै०-पित्र पीचर । द्रा०-तण्णीर विट्टान किडंग ।

ले०-*Asparagus adscendens* (ऐसपैरेगस ऐडसेण्डेन्स)

व्यवहार-जड़ । मात्रा-६ माशे से १ तोला ।

द्विविधशतावरीगुणाः—

शतावरीद्वयं वृष्यं मधुरं पित्तजिद्विमम् ।

७९ अश्वगन्धा (असगन्ध) पृ० २०४

हि०-असगन्ध, अश्वगन्धा, नागौरी असगन्ध, दोरगुञ्ज । ब०-अश्व-
गन्धा, असगन्ध, नागौरी असगन्ध । म०-असगन्ध, आसगन्ध । गु०-
आक्षन्ध, आखसधु । मा०-आसगन्ध । क०-आसोद हरिमदद, अङ्गरबेरु ।
तै०-पैन्नेरु गड्डु, पिल्ली आंडा, अश्वगन्धी । द्रा०-अमुक रांकिडंग ।
फा०-गेह मनवररी । ता०-अश्वगंडी, मला, अमुकिरं, पिबरे ।

ले०-*Withania somnifera* (विथेनिया सम्नीफेरा)

व्यवहार-जड़ । मात्रा-३ माशे से १ तोला ।

अश्वगन्धापत्रलेपो ग्रन्थिगण्डापचीन् हरेत् ॥ शो० नि० ॥

८० पाठा (पाठ) पृ० २०४

हि०-पाठा, पाठ, पाठी पाठ, पाठी, पुरईनपाठी, पुरईन पाती । बं०-
आकनादि, निमुक, निमुका, नेमुक, चक्रपाठा । म०-पहाड़, पहाड़मूल ।
गु०-पाठ, कालीपाठ, कालीपाड, करंदीउ, करेंटीभूल, करेंदियु । क०-
पाठा, अगुरुसुदि, अगुलुशुटी, अगुलुशोठि । ता०-पाडा । उ०-अकान्वि-
न्धि, पाकन्विन्धि । तु०-तिप्पले । गोवा०-पारबेल । तै०-चिरबुडी ॥

ले०-*Cissampelos Pareira* (सिस्समपेलोज परेइरा) ।

,, *-Stephania Hernandifolia* (स्टेफानिया हरनण्डीफोलिया)

व्यवहार-जड़ । मात्रा-६-९ माशे ।

पाठा दो प्रकार की होती हैं—१ छोटी पाठा, २ बड़ीपाठा ।

लघुपाठागुणाः—

लघुपाठा तिक्तरसा विषघ्नी कुष्ठकण्डुनुत् ।

छर्दिहृद्रोगगरजित त्रिदोषशयनी यता ॥ रा० नि० ॥

८१ श्वेता त्रिवृत् (निसोत) पृ० २०४

हि०-निसोत, निशोथ, पनिलर । ब०-तेडडी, तेड्डी, तेउडी, तिउडी, नकपतर, पिथोरो । म०-निशोतर, तेंड । क०-तिगडे, तियड़ । मु०-कुट-कुवी, फुटकुरी, निशोओर । तै०-आलतेगड़ा, आलतेगड़ । ता०-शिवदइ । गु०-नशोतर । फा०-निशोत । अ०-तुर्बुद, तुरबुद ।

अ० Turbeth Root (टुरवेथ रूट) ।

ले०-Ipomoea Turpethum (आईपोमोइया टरपेथम्)

व्यवहार-जड़ । मात्रा-३-५ माशे ।

निसोत-सफेद, काले, लाल फूलों के भेद से ३ प्रकार की होती है, इन में सफेद निसोत-ही उत्तम होती है अन्य निसोत साधारण होती है ।

श्वेतनिसोत के नाम—

हि०-सफेद निसोत (पनिलर) । बं०-श्वेततेउडी । म०-पाठण्या फुलांचा निशोतर । गु०-धोलाफूलनु नशोतर ।

मात्रा-२ मासे से ४॥ माशे पर्यन्त ।

८२ श्यामात्रिवृत् (काली निसोत) पृ० २०५

हि०-कालानिसोत (थ), श्याम पनिलर । बं०-कालतेउडी । क०-केप्य नेयतिगडे ।

मात्रा-१—३ माशे ।

रक्तत्रिवृत्तमानी—

रक्तपुष्पा रक्तमूला कलिङ्गा परिपाकिनी ।

त्रिवृता निःसृताऽरुणा सूत्रमध्या च सा स्मृता ॥

अस्या गुणाः—

रक्ता त्रिवृत् कटुस्तिक्ता कटूष्णा रेचनी च सा ।

ग्रहणीमलविष्टम्भहारिणी हितकारिणी ॥ रा० नि० ॥

मात्रा-३—६ माशे ।

सामान्यत्रिवृद्गुणाः—

त्रिवृत्तिक्ता कटूष्णा च कृमिश्लेष्मोदरार्तिजित् ।

कुष्ठकण्डूव्रणान् हन्ति प्रशस्ता च विरेचनी ॥ रा० नि० ॥

७ नि० भा०

८३ लघुदन्ती (दन्ती) पृ० २०६

हि०-दन्ती, छोटीदन्ती, लघुदन्ती, दातोन, दातुनी, दतुईन, तिरिफल, जमालगोटे की जड़ । म०-दान्ती, लघुदन्ती । ब०-दन्ती गाछ हकुम । तै०-दन्तिचेट्टु, दन्तोचेट्टु कोंड अमदुम । गु०-दाती, दांतपटले, नेपाल-नामुल, दातीमूल । मु०-जामाल गोटा । फा०-दंद, बेख वेदंजीर खताई ।

अ०-हवुलं मुकुल, अस्लबुस्सला ^{monninae Muell.-Arg.} ^{मन्टेनफुस्सला}

ले०-Baliospermum Axillare (बालिओसपरम एक्जीलेयर)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१—३ माशे । ^{Fam. Euphorbiaceae (मुफेबिईसी)}

दन्तीगुणाः—

दन्ती कटूष्णा शूलामत्वग्दोषशमनी च सा ।

अर्शोत्रिणाशमरीशल्यशोधनी दीपनी परा ॥ रा० नि० ॥

यद्यपि जमाल गोटे को दन्तीबीज कहते हैं तथापि जमालगोटा उक्त दन्ती का बीज नहीं है । ^{'सुद्धदन्ती प्रकृत दन्ती' इति पाठः}

८४ बृहद्दन्ती (बड़ी दन्ती) पृ० २०६

हि०-दन्ती बड़ी, बड़ीदन्ती, मुगलाई अंड, वनरेड़ा, बंगरेड़ा । गु०-रतनजोत, मोटानेपाल । म०-थोरदन्ती, मोगली एरंड । फा०-शकार हजुबा । अ०-अबुखलसा । क०-एरडने दन्ती । ब०-बागवरेंडा, लालभे-रेंडा । ते०-नेपलम । ता०-काट अमनक ।

ले०-Jatropha Curcas (जेट्रोफा करकास) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—१—३ माशे ।

इसके बीज जमालगोटे से बड़े होते हैं । अतः वह जमालगोटा नहीं है ।

एक प्रकार की और बड़ी दन्ती होती है जिसका लैटिन नाम—

Jatropha Glandulifera (जेट्रोफा ग्लैण्डचुलीफेरा) है ।

इसके भी बीज जमालगोटा नहीं हैं ।

भद्रदन्तीनामगुणाः—

भद्रदन्ती केशरुहा भिषग्भद्रा जयावहा ।

भद्रदन्ती कटूष्णा च रेचनी कृमिहा परा ।

शूलकुष्ठामदोषघ्नी तुन्दामयविनाशिनी ॥

दिवर्गः] ~~जमालगोटा-झरिदनी~~ ~~परिशिष्टम्~~ । ~~युक्त, पुत्र, Crotonoblongifolius~~
~~फैम. Euphorbia caduc~~

बृहद्दन्ताबीजगुणाः—

तिक्तैरण्डस्य बीजं तु रसपाके गुरु मधु । स्निग्धं च रेचकं वृष्यं वृंहणं
 च बलप्रदम् । कफपित्तप्रदं चैव वामकं वातदाहकृत् ॥

८६ जयपालः (जमाल गोटा) पृ० २०६

हि०—जमालगोटा, जमलगोटा, अजेपाल । बं०—जैपाल । म०—जपाल ।
 क०—जेपाल, नेपाल । गु०—नेपालो, नेपालनाबीज । को०—मुगलानी अंड,
 (अरंड), तुल्ले बेद अंजीर, तुल्ले बेदंजीर खताई । अ०—हबुससलातीन,
 हबुससत्कीतीन । फा०—तुल्ले बेदु अंजीर खताई ।

ले०—Croton Tiglium (क्राटन टिगलीयम)

व्यवहार—बीज (शुद्ध) । मात्रा— $\frac{1}{2}$ —१॥ रत्ती ।

इसका छुप-बड़ा, बारहो मास हरा भरा रहने वाला होता है शाखा-
 रोमयुक्त छोटी छोटी । पत्ते-२-४ इंच लम्बे चौड़े अंडाकार किञ्चित् अनी
 दार नुकीले और कंगूरेदार होते हैं । फूल-रोयेंदार । बीजकोष—पौन से १
 इंच लम्बे गोलाकार होते हैं । वस्तुतः ये ही बीज जमालगोटा कहे जाते हैं ।

उत्पत्तिस्थान—

आसाम, बंगाल, ब्रह्मा, दक्षिण की ओर मलाका और सीलेन है ।

अस्य गुणाः—

जयपालः कटु रुष्णः कृमिहारी विरेचकः ।

दीपनः कफवातघ्नो जठरामयशोधनः ॥ रा० नि० ॥

अस्य शोधनविधिः—

स्विन्नं गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकम् ।

खर्परीमृदुभृष्टं तन्निःस्नेहं शुद्धिमृच्छति ॥ आ० सं० ॥

अस्य तल्लगुणाः—

तैलं निकुम्भबीजोत्थमत्युग्रं रेचनं परम् ।

आनाहमुदरं हन्ति संन्यासं च शिरोगदम् ॥

धनुःस्तम्भं ववरोन्मादं गदमेकाङ्गसंज्ञकम् ।

आमवातं च शोथं च मर्दनात् कासनाशनम् ॥ आ० सं० ॥

८६ इन्द्रवारुणी (इन्द्रायन) पृ० २०६

हि०—इनारुम, इन्द्रायण, इन्द्राय(इ)न, इन्दारुन, माहुरी, माहरो,

नारुन, इन्दोरनी, इन्द्रारन, फरफेंदु, फरफेंदुवा, गोडुम्बा । ब०-रा (र)खालशशा, राखालनाडु, माकाल, राखालताडु । म०-इन्द्रावण, कांवडल, कडुइन्द्रायण । मा०-गरडुमो, तसतुम्बो, तसतुम्बो । गु०-इन्द्र वरणी, इन्द्रवरणु । क०-हामेक्क, हावुमेक्क, कायि । द्रा०-गडतुम्बो, आत्ततुमाट्टे, आत्ततुम्भिडिकाय । ते०-एतिपुच्छा, एटिपुच्छा पुस्तकाय, पापर, एटिपुच्छकायि । ता०-पेयकमटी, पेयकामट्टी, डुमट्टी । पं०-तुमला, तुम्बो, तुम्बा, फरफेंदु । फा०-खुरपुजेतल्ल, हिन्दवानोहेतल्ल, शिरंग । अ०-हजल, अडलकम, अलकम ।

अं०-Colocynth, (कोलोसिन्थ) ।

ले०-Citrullus Colocynthis (सिट्रुलस कोलोसीनथीस्) ।

व्यवहार-फल, जड़ । मात्रा-१-३ माशे ।

इन्द्रवारुणीगुणाः-

इन्द्रवारुणिका तिक्ता कटुः शीता च स्वेदनी ।

गुल्मपित्तोदरश्लेष्मकृमिकुष्ठज्वरापहा ॥ रा० नि० ॥

८७ महेन्द्रवारुणी (बड़ी इन्द्रायण) पृ० २०६

हि०-बड़ी इन्द्रायण, बड़ीइनारुन । म०-थोड कांवडल, मोरीइन्द्रवारुणी, बडिलइन्द्रवारुणी । क०-हरियहामेक्के । ब०-कुन्दुरुकी, बड़माकाल ।

गु०-गाव सुकनु । द्रा०-गडतुम्बो । पं०-तुम्बा । दे०-घुले इन्द्रावण ।

ले०-Cucumis Trigonus, (कुकुमिस ट्रीगोनस)
व्यवहार-फल, जड़ । मात्रा-१-३ माशे ।

पूर्वोक्त दो प्रकारकी इन्द्रवारुणी से भिन्न एक और इन्द्रवारुणी होती है जिसके फल लाल होते हैं ।

ग्राह्या-इसका संस्कृतनाम-महाकाल, रक्तमहाकाल, रक्तेन्द्रवारुणी आदि है । भाषामें-लाल इन्द्रायण, (माहुरी-माहुरी) आदि नाम हैं । ब०-माकाल ।

ले०-Trichosanthes Palmata (टिचोसैन्थीस पामेटा)

महेन्द्रवारुणीगुणाः-

अन्येन्द्रवारुणी कण्ठरुजं च श्लेपदं तथा ।

नाशयेदिति संप्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्ववत् ।

रसे वोर्ये च पाके चाधिका प्रोक्ता गुणैरियम् ॥ नि० २० ॥

८८ नीली (नील) पृ० २०६

हि०-नील, नीलीवृत्त, लील । म०-गुली, लघुनीलो । ब०-नीलगाछ ।
क०-नीली, हरियनीली, हरिपनीली, निलीगड । गु०-गली । तै०-नीलोचेट्टु,
नलपेट्ट, गरिट, पेट्टनीली चेट्ट । प्रा०-बस्मा । द्रा०-नीली । अ०-नीलज ।

ले०-Indigofera Tinctoria (इण्डीगोफेरा टिंक्टोरिया)

अ०-Common indigo (कोमन इण्डीगो) । *Fam. Leguminosae.*

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—२-४ माशे ।

महानीलीनामानि—

अन्या चैव महानीली अमरा राजनीलिका ।

तुत्था श्रीफलिका मेला केशार्हा भर्त्सपत्रिका ॥

हि०-बडानील । बं०-बडनील । म०-थोरनीली । गु०-मोटीगली ।

क०-हिरीपनील ।

अस्या गुणाः—

महानीली गुणाढ्या स्याद् रङ्गश्रेष्ठा सुवीर्यदा ।

पूर्वोक्तनीलिकातस्तु सगुणा सर्वकर्मसु ॥

इसी का भेद—जंगलीनीलनी होती है ।

८९ शरफुल्लः (सर फोंका) पृ० २०६

हि०-सरफोंका, सरफोका । बं०-बननील । म०-उन्हाली, रानटीनील,
जंगली कुलटी । गु०-शरपुंखा । तै०-तेल्ल गेंपल्लिचेट्टु, प्रापाराचेट्टु,
मुलुबेम्पली । क०-शरपुंखा, येरडुकोगि । मा०-शरपंखे, कोल्लुककय
वेल्थि, कोल्लुककवेल्थि । द्रा०-जंलि कुलथि । मु०-जंगलि कुलथि ।
प०-भटमकराती, भोजरु ।

ले०-Tephrosia Purpurea (टफूसिया परपूरिया) । *Fam. Leguminosae.*

व्यवहार—जड़, पंचाग, पत्ते । मात्रा—२-६ माशे ।

इसके फल रोवेंदार होते हैं । एक और भी शरफोंका होता है जिसके
फल रोवेंदार नहीं होते ।

श्वेतशरफुल्लया नामानि गुणाश्च—

शराभिधा च पुष्पा स्याच्छ्वेताया सितसायका ।

सितपुंखा श्वेतपुंखा शुभ्रपुङ्खा च पञ्चधा ॥

शारपुङ्खा कटूष्णा च कृमिवातरुजापहा ।

श्वेता त्वेषा गुणाढ्या स्यात् प्रशस्ता च रसायने ॥ रा० नि० ॥

कण्ठपुङ्खाया नामानि गुणाश्च—

अन्या तु कण्ठपुङ्खा स्यात् कण्ठालुः कण्ठपुङ्खिका ।

कण्ठपुङ्खा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशिनी ॥ रा० नि० ॥

इसकी मात्रा—१ मासे तक है ।

९० यवासः (जवासा) पृ० २०६

हि०—जवासा, धमासाभेद । ब०—यवास । गु०—यवासो । म०—कांटे चुतुक, तांवड़ाधमासा । क०—तोरेइंगलु, तोरेइंगुल । ते०—पिन्नरेगटि, दुल गोंडि । फा०—फराक्नुन सुतरखार । अ०—अलगुलहाज । प०—जमाहा ।

ले०—Alhagi Maurorum (अलहेजी मौरोरम) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—१—४ मासे ।

फारस में उत्पन्न हुये इसके वृक्षसे “यवास शर्करा” या “तुरंजवीन” प्राप्त किया जाता है ।

९१ दुरालभा (धमासा) पृ० २०६

हि०—धमासा, हिंगुआ, हिंगुवा, हिंगुया, हिंगुना, हिंगुण । ब०—दुरालभा, दुरालभा, दुराला, धमाहार । मा०—गु०—धमासो । म०—धमासा, चेलिकामूली । क०—बस्ति दुरुवे (दुधुवे) । तै०—पिलरे गटिदुल गोडि पिलरे गटिदुल गांडि, दूरगोविल । प०—धमाह, धमाहा । यू०—धमाहा । फा०—बादाबर्द । अ०—शुकाई ।

ले०—Fagonia Arabica (फागोनिया एरेबीका) ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—१—६ मासे ।

दुरालम्भा कटुस्तिक्ता सोष्णा क्षाराऽम्लिका तथा ।

मधुरा वातपित्तघ्ना उवरगुल्मप्रमेहजित् ॥ रा० नि० ॥

९२ मुंडी (गोरखमुण्डी) पृ० २०७

हि०—मुण्डी, घुण्डी, मुरली, भरली, गोरखमुण्डी । बं०—थुलकुड़ी, मुइकदम्ब, मुडुरी, मुरमुरिया, बागलमुंडी, मुडिरी । म०—धाकटीमुण्डी, बोडथरा, बरसबोडी । गु०—नहानीमुण्डी, मुण्डी । क०—कापो बोडतर,

किपोबोलतर, बेडितर । ते०-बोड सरपुचेट्टु, बोडतरमु, बोडातरपु ।
ता०-कोट्टक, कोट्टक करण्डई । प०-गु०-म०-गोरखमुण्डी । द्रा०-करन्दै ।
मला०-भिरनगनी, अट्टकामन्नी ।

ले०-Sphaeranthus Indicus (स्फिरेन्थस इण्डिकस)

Syn:-Sphaeranthus Mollis (स्फिरेन्थस मोलिस)

व्यवहार—फल, पंचांग । मात्रा-२ माशे से १ तो० ।

९३ महामुण्डी (बड़ीमुण्डी) पृ० २०७

हि०-बड़ीमुण्डी, गोरखमुण्डी, निनाई । बं०-बड़थुलकुडि, गोरक्षमुंडी।
म०-मोदी मुण्डी, बोडथरा । गु०-बोडीयोकलार । क०-हरियबोलतर,
हिरियबोडन्तर ।

व्यवहार—फल, पञ्चाङ्ग । मात्रा-२ माशे से १ तो० ।

अरुणा गुणाः—

महामुण्डी तु मधुरा तिक्ता चोष्णा रसायनी ।

रुच्या स्वर्या प्रमेहघ्नी वातनाशकरी मता ॥

अन्ये गुणास्तु मुण्डीवज्ज्ञेया वैद्यैश्च सूरिभिः ॥ (नि० २०)

९४ अपामार्गः (चिरचिरा) पृ० २०७

हि०-लटजीरा, चिचिरी, आंधीभाड़ा, आंगा । म०-अधाड़ा, आधी-
भाड़े । बं०-आपा, आपांग । गु०-अघेडो, भंभेटा, लिपटौवा । क०-उत्त-
रेणी, उत्तरणो । तै०-दुच्चिणीके । मा०-आंधीभाड़ो, उंगा । ता०-नापरुवि ।
मला०-कडालडी । ढाका०-ऊषतलेड । चटगांव०-उहितलेड़ा । रंगपुर०-
चढ़चिदिया । काशी०-चिटचिटा । द०-फिफडा । नै०-अपामा । त०-
नापरुवी । प०-पुठकण्डा, पठकण्डा । यू०-आंधा । फा०-खार वाभूगूनह,
खारेवाजां । अ०-अतकमह, अतकुमाह, अटकमाह ।

अं०-The Prickly Chaff Flower (दी प्रीकली चाफ फ्लावर)

ले०-Achyranthes Aspera (एचिरेन्थस एसपीरा)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । बीज ।

मात्रा-१-२ तो० । ३-६ मा० ।

९९ रक्तापामार्गः (लाल चिरचिरा या ओंगा) पृ० २०७

हि०-रक्तापामार्ग, लालओंगा, (चिरचिटा) । बं०-रागां अपामांग,

लाल आंषा, रक्तापांग । म०-तांबड़ा आघाड़ा, लालआगाड़ा । गु०-रातो-
अघेढो, (भिपटो) । क०-कैपिगुत्तरणे, बड़ा अघाड़ा । तै०-उत्तरायणी ।

१६ कोकिलाक्षः (तालमखाना) पृ० २०८

हि०-तालमखाना, कैलया । वं०-कुलिया खाड़ा, कुलेखाड़ा, शूलमई-
न । म०-बिखारा, कोलसा, कालसन्द । ते०-गोलिमिडिचेट्टु, गोबिचेट्टु ।
गु०-एखरो । क०-कलुगोलिके, नीरगोल । को०-कोलिस्ता, कोलशो ।
उ०-कु इलिरखां, माखुरेण । ता०-निरमुल्ली । म०-तालमखाणां ।

अं०-Long Leaved Barlaria (लॉङ्ग लीब्ड बारलेरिआ) ।

ले०-Hygrophila Spinosa (हाइग्रोफिला स्पाइनोसा) ।

व्यवहार-बीज । मात्रा-३-७ माशे ।

तालमखाना छोटा और बड़ा भेद से दो प्रकार का होता है ।

अस्य पत्रगुणाः—

पर्णश्च स्वादु तिक्तं म्याच्छेद्यशूलविषापहम् ।

आनाहवातमुदरं पाण्डुरोगश्च नाशयेत् ॥

बन्धश्च मलमूत्राणां वातमेवं च नाशयेत् ।

बृद्धस्य कोकिलाक्षस्य गुणास्त्वस्य समा मताः ॥

अस्य बीजगुणाः—

कोकिलाक्षस्य बीजं तु शीतं स्वादु कषायकम् ।

तिक्तं वृष्यं गुरु बल्यं प्राहकं गर्भस्थापनम् ॥

कफवातकरं चैव मलस्तम्भकरं तथा ।

रक्तदोषं च दाहं च पित्तं चैव विनाशयेत् ॥

१७ अस्थिसंहारः (हडसंहारो) पृ० २०८

हि०-हडजोड़, हडसंधारी, हडजोड़ी, हडजेरवा । वं०-हाडभांगा,
हाडजोड़ा । कांडवेल, मंगरवल्ली । ते०-नालरु । ता०-पेरंडै । गु०-हाड-
सांकल । पं०-हाडजोड़ । म०-हाडसंधी, कांडवेल । म०-हाडजोड़ ।

ले०-Vitis Quadrangularis (विटिस् कोर्द्वैंग्युलैरिस)

व्यवहार-पञ्चाङ्ग । मात्रा-१-२ माशे ।

यह दुधारी, त्रिधारी, चौधारी भेद से ३ प्रकार की होती है ।

त्रिधाराचतुर्धारयोगुणाः—

त्रिधारा काण्डवल्ली तु सरा लक्ष्यग्निदीपनी ।

रूक्षोष्णा मधुरा वातकृम्यशःकफनाशिनी ॥

चतुर्धारा काण्डवल्ली भूतोपद्रवशूलहा ।

अत्युष्णाऽऽध्मानवातांश्च तिमिरं वातरक्तकम् ॥

अपस्मारं वातरोगं नाशयेदिति कीर्तितम् ।

९८ कुमारी (घोकुवार) पृ० २०८

हि०—घोकुवार, घोगुआर, कुआर पाठा, घोग्वार, कारपाठी । बं०—घृतकुमारी । म०—कोरफड, कोरकांडा, कोरफांडा । गु०—कुंवार, कुवार । क०—लोयिसर, नेयिसर । ते०—पिन्नगोरिएट, कलवन्द, कालाबांडा, तावकत्तालै । अं०—मुसब्बर, सित्रसुकुतरे, हवारा । ता०—कट्टाले । फा०—दरखते सिन्त, मुसब्बीर, दरखते खिन्न । तु०—नेलिसारा । मला०—कट्टा-वाला । यू०—फेकरा ।

ले०—Aloe Barbedense (आलार्ई वार्बडेन्स) ।

व्यवहार—पाठा (गूदा) । मात्रा—१-२ तोले ।

अस्या दण्डुष्ययोगुणाः—

तन्मध्यदण्डो मधुरः कुमारीसदृशो गुणैः ।

विशेषात् कृमिपित्तघ्नः पुष्पमस्य गुरु स्मृतम् ॥

वाक्पित्तं कृमीश्चैव नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

कुमारीसारतैलवस्त्रैलीयकस्य नामानि—

सं०—एलीयकः, कृष्णबोलः, कुमारीसारतोद्भवः । हि०—एलवा, एलु-वा । म०—कालाबोल, एल्याबोल । गु०—एलियो, शिकातरी एलियो । तै०—भोलं । फा०—मुसब्बीर । यू०—फेकरा । अ०—सीबरसुकुतरे ।

अं०—सोकोट्राइन आलोफ़ Socotrine Aloes ।

ले०—आलो सोकोट्रिना Aloe Socotrina ।

अस्य गुणाः—

कृष्णबोलः कटुः शीतो भेदको रसशोधनः ।

शूलाध्मानकफान् वातं कृमिगुल्मौ च नाशयेत् ॥ रा० नि० ॥

९९ श्वेतपुनर्नवा । पृ० २०८

हि०-सफेदपुनर्नवा, विषखपरा, सफेदसांठ, सफेदगदपुरना । बं०-श्वेतांगादावन्ने, श्वेतपुण्या । म०-पाढरी घेदुली, श्वेतपण्या । गु०-धोली साटोडी । विलीय दुबेल्लड किलु । तै०-गालजेरु, अति कम्मेदि । ता०-मूकरत्तैकीरै । अ०-हन्दकूकी, जन्दकोका । प०-इटसीट् , अट्सट् । फा०-दल्वअस्पत ।

ले०-Trianthema Pentandra (टीयनथमा पेनटेण्ड्रा)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—६ माशे से १॥ तोला ।

घृतेन मूलकं चास्या ह्यञ्जितं हन्ति पुष्पकम् ।

मधुना सह मूलं तु ह्यञ्जितं स्त्रावनाशकम् ॥

अञ्जितं मार्कवरसैर्नैत्रकण्डूनिवारणम् ।

केवलेन जलेनैव ह्यञ्जितं तिमिरापहम् ॥

जलेन गोशकृता च पिप्पल्या चाञ्जितं यदा ।

रात्र्यान्ध्यं नश्यते तेन चोष्णः पर्णरसः स्मृतः ॥ नि० २० ॥

अस्याः पत्रशाकगुणाः—

पौनर्नवी पत्रशाका चातिरूक्षा कफापहा ।

वाताग्निमान्द्यगुल्मघ्नी प्लोहाशूलविनाशिका ॥ (नि० २०) ।

१०० रक्तपुनर्नवा (गदहपुर्न) पृ० २०९

हि०-लालपुनर्नवा, लालविषखपरा, लालसांठ, गदहपुर्न । बं०-रक्त-गांदावन्ने । म०-तांबडीघेदुली, रक्तवसु । गु०-रांतां फुल । साटोडी, रानीसाटोडी । क०-केम्प वेल्लड किलु, कडियगणजिरे । ते०-तेक्ला अटा-ता मामिडि, अतिमुदी । प०-खट्टन । ता०-मुक्कीराटे, मलायलभ, ताभि-लाभा । फा०-इरिपस्त सहराई । अ०-रतेवा ।

ले०-Boerhaavia Diffusa (बोरहावीया डिफ्यूसा)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—६ माशे से १॥ तोले ।

एक प्रकारकी नीले फूलकी भी पुनर्नवा होती है ।

जिसके गुण—

नोला पुनर्नवा तिका कटूष्णा च रसायनी ।

हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातकफापहा ॥ रा० नि० ॥

१०१ गन्धप्रसारिणी (पसरन) पृ० २०९

हि०-प्रसारणी, प्रसारनी, पसरन, गन्धप्रसारणी गन्धप्रसारनी, गन्धाली, गन्धाली, खीप । बं०-गन्धभादुले, गन्धमादुलिया, गन्धाली, गन्धमादला, गन्धभादुली । म०-चान्दवेल, चान्दबेलि, हिरनबेल, नित्तणबेलि । गु०-प्रसारणवेल, नारी । क०-हेसरणे, सोरेणेगिड । तै०-गोन्तेमगोरुचेट्टु, सविरलेचेट्टु । प०-खीप । मु०-प्रसारन, प्रसारम । आसाम०-बेडोली सुट्टा । लिपचा०-तकपोडिक । सिकम०-पदेबिरी ।

ले०-Paederia Foetida (पाडेरीया फूटीडा) ।

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा १-२ तोले ।

१०२ कृष्णशारिवा (काली अनन्त मूल या करिया सांबां) पृ० २०९

हि०-कालीसर, करियांसाऊ, सालसा, कालीसांबा । बं०-कृष्णअनन्त-मूल, श्यामालता । म०-काली उपलसरी । गु०-कालाफूलवाली उपलसरी, कांडडियाकुठेर । क०-सारिवा, नीलतिगा । तै०-नीलतिग । यू०-काली-सुर । को०-उपरमुली । मरा०-कालीउपरसरी, काली कावली । मा०-कालीसर, कृष्णसरवा । प०-कारिप्या साउ । खा०-गौरब्बो बल्ली । ते०-नल-तिग । ले०-Ichnocarpus Frutescens (इचनोकार्पस फ्रूटेस्सेन्स)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३ माशे से १ तोला ।

कृष्णा तु शारिवा शीता वृष्या च मधुरा मता ।

नी चैव संप्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्ववत् ॥ नि० २० ॥

१०३ श्वेतशारिवा (श्वेत अनन्त मूल) पृ० २०९

हि०-गौरीसर, गौड़ीया साउ, गौड़ीसांब, कपुरी, सालसा । बं०-अनन्तमूल । म०-श्वेतउपलसरी । गु०-श्वेतउपलसरी, डोली उपलसरी । ते०-पलासगन्धी, पालचुक्कनीडेरु, पालसुगन्धी । ता०-नन्नारी । क०-करिवंट । मु०-उपलसार ।

अं०-Indian Sarsa parilla (इण्डियन सारसा पारिला) ।

ले०-Hemidesmus Indicus (हेमीडीसमस इण्डिकस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—३ माशे से १ तोला ।

श्वेता तु सारिवा शीता मधुरा शुक्ला गुरुः ।

स्निग्धा तिक्ता सुगन्धिश्च कुष्ठकण्डूज्वरपहा ॥

देहदौर्गन्ध्याग्निमान्द्यश्वासकासारुचीहरा ।

आमत्रिदोषविषहृद्दूरक्तकूपप्रदरापहा ॥

कफातिसारतृड्दाहरक्तपित्तहरा परा ।

वातनाशकरी प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ रा० नि० ॥

१०४ शृङ्गाजः (भांगरा) पृ० २१०

हि०-भांगरा, भंगरा, भेंगरिया, भंगरैया, घमिरा । बं०-भीमराज ।

म०-माका, मांका । गु०-भांगरो । क०-गरुग, गरुग मुरु । ते०-गुंटकल

गरुचेट्टु, भृंगराजपुचेट्टु । मु०-पिवलभांरा । उ०-कालाकेशदुरा ।

फा०-जमर्जर । अ०-हजीज । ले०-Eclipta Alba (इकलिप्ता एलवा)

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

भांगरा-सफेद, काले, पीले, फूलों के भेद से तीन प्रकार का होता है ।

उनमें पीलेफूल भांगरे का लैटिन नाम-Wedelia Calendulacea (वेडिलिया कालेगडुलेसिया) है काले फूल का भांगरा प्रायः नहीं मिलता है ।

१०५ शणपुष्पी (पटसन) पृ० २१०

हि०-शनपुष्पी, शणहुली, सनई, बनसन, पटसन, घागही, झुनझुनि-

या । बं०-वनशणई । म०-शणताग, शनताग, खुलखुला । गु०-शणपुष्पी ।

क०-गिलुगिचि, चिक्कगिलु, कुलकुला । ते०-शणमनुवेडु, तेन पनर ।

ता०-जेनष्पनर । फा०-लादना । मा०-वनशण । प०-छोटो ।

ले०-Crotalaria Verrucosa (क्रोटेलेरिया वेरुक्सा)

इसके दो और भेद होते हैं उनके संस्कृत नाम क्रमसे ये—

द्वितीयाऽन्या सूक्ष्मपुष्पा स्यात् क्षुद्रशणपुष्पिका ।

विष्टिका सूक्ष्मपर्णी च वाणाह्वा सूक्ष्मवर्षिका ॥

तृतीयाऽन्या वृत्तपर्णी श्वेतपुष्पा महासिता ।

सा महाश्वेतघण्टी च सा महाशणपुष्पिका ॥

पुतथोर्गुणाश्च—

शणपुष्पी क्षुद्रतिक्ता वम्या रसनियामिका (रा० नि०)

महाश्वेता तु तुवरा चोष्णा सूतनियामिका ।

मोहने स्तम्भने चैव प्रशस्ता ऋषिभिः स्मृता ॥ नि० २० ॥

शणस्य नामानि गुणाश्च—

शणस्तु माल्यपुष्पः स्याद्ब्रामकः कटुतिक्तकः ।

निशादनो दीर्घशाखस्त्वक्सरोर्दीघपल्लवः ॥

शणस्त्वम्लः कषायश्च मलपातकरो मतः ।

गर्भपातं रक्तपातं वान्तिकृच्चामपातकृत् ॥

उष्णो वातकफघ्नश्च अङ्गमर्दरुजापहः ।

अस्य प्रसूनं प्रदररक्तदोषहरं स्मृतम् ॥ नि० १० ॥

तद्बीजगुणाः—

शीतलं शणबीजं स्याद् ब्राह्मकं च गुरु स्मृतम् ।

इतरे तु गुणाः सर्वे शणवत् परिकीर्त्तिताः ॥ (नि० १०)

१०६ त्रायमाणा (त्रायमान) पृ० २१०

हि०—त्रायमाण, त्रायमान, परतुर । बं०—बलाडुमुर, बालाडुमुर, वन-
भादुलिया, बलालता, गौरीशिवर । म०—त्रायमाण । गु०—त्राहिमान । क०—
त्रायमाणा, हिमवती, निरामेवलि । फा०—अस्पृका, असफाक । गु०—त्राय-
माण । मा०—दत्री । तै०—कलुगानमु, बुरोनी । प०—देवबला । मालवा०—
वल्लितेरगमा । लै०—(१) Ficus Heterophylla (फिकस हेट्रोफीला)
लै०—(२) Thalictrum Foliolosum (थालिकट्रम फेलिओलोसम)

व्यवहारः—सूत्रा—२-६ मात्रे ।

१०७ मूर्वा (चूरनहार) पृ० २१०

हि०—मूर्वा, मुरमहार, मुरहरी, मडोर फली, चूरनिहार, मुहरी । बं०—
मूर्वा, मुरहर, चमुखो, वेडावक्र । क०—मुहुरसि, मोरहरी, हंगोरीटेग ।
म०—मोरवेल, मुहुरसी, गोतस पत्रा । गु०—मोरबेल, मुई पीलुडी । तै०—
सांगा, चागचेट्टु, सग, सांग, बागचेट्टु । त०—मरुल । मु०—मोरवेल ।
प०—चूरनहार । मा०—मुरायली । द्रा०—वेल्लिपरिति ।

अं०—(१) Bow String Hemp (बो स्ट्रिङ्ग हेम्प) ।

,, —(२) Sweet Marjoran (स्वीट मारजोरन) ।

लै०—(१) Cleinates Triloba (क्लेईनेटीस ट्रीलोबा)

,, —(२) Sansevieria Roxburghiana सैन्सेवीक्रिया रौक्स-
बरघाइना ।

,, -(३) Sansevieria Zeylanica (सैन्सेवीक्रिया जेलनीका) ।
बंगाल के कविराज सैन्सेवीक्रिया रौक्सबर्घाइन को ही
मूर्वा मानते हैं ।

व्यवहार—पंचांग । मात्रा—६-७ माशे ।

अस्याः कन्दगुणाः—

कन्दोऽस्याः कृमिनाशकः । कृमिकीलकरोगं च विषदोषं च नाशयेत् ॥

१०८ काकमाची (मकोय) पृ० २१०

हि०—मकोय, कवैयानी, कवैया, भटकोआं, भटकोइयां । गं०—काक-
माची, गुडकामाई, मदनमधुनी । म०—कागोणी, लघुकावली, कामोनी,
कांगोरणी । गु०—पीलुडी नो जात । क०—कवईकाके, काके, कपाया । फा०—
रेवा तरीख, रोवाहतरीख । अ०—एनवुस्सालन, अम्बुसअलव, अनवुस्साल ।
ले०—Solanum Nigrum (सोलेनम निग्रम) ।

व्यवहार—फल । मात्रा—६-९ माशे ।

१०९ काकनासा (कौआठोदी) पृ० २११

हि०—कौआठोदी । गं०—केउयाठटी, काकठटी । म०—थारकावली,
श्वेतकावली । क०—हिरिय कागे दौठे, बिडिली कदूगुरली । तै०—वेलुम
सन्दिचेट्टु, काकि बांड चेट्टु, पुसगुलि बिन्द चेट्ट । गु०—काकनासा ।

लै०—(१) Solanum Indicum (सोलेनम इण्डिकम)

,, -(२) Gymurdma Sylvestre (जीमोर्दुमा लभेस्टरी)

,, -(३) Aselepias Curassavica (एसेलेपीस कुरेसावीका)

११० काकजङ्घा (मसी) पृ० २११

हि०—काकजङ्घा, मसी, कौआढेंगा, कौआजंघा । गं०—केउआढेंगा,
केउभेका, काटागुडकाउली, काटो गुडकाउली । म०—कांगाचे भाड, जीरो
काग घाव काडी । गु०—अघोडी, हघडी, काली अघेडी कांग । क०—चि-
लेच, जिरी चिलेच । तै०—नाला दुच्ची णीके । को०—घावकांडो । पो०—रान
किरायता । प०—खतेल खव्वल । यू०—इतरेलाळ । म०—धाउसेको । कारा-
लहर । ते०—वेलम सन्धि । क०—येलुवा संधि ।

लै०—Peristrophe Bicalyculata (पेरिसट्रोफी बिकेलोव्युलेटा)

व्यवहार—पञ्चांग, पचे । मात्रा—८-९ माशे ।

१११ नागपुष्पी पृ० २११

हि०—नागपुष्पी । म०—नागाली ।

११२ मेढाशिङ्गी (मेढाशिङ्गी) पृ० २११

हि०—मेढाशिङ्गी, मेढासिङ्गी । गं०—मेढाशिङ्गी, मेढाशिङ्गी, छागलबेटे, गाडलशिङ्गी । म०—मेढाशिङ्गी । गु०—मरडाशीङ्गी, आर्टिडिनो शींग । क०—उरियमारा, कुरुटगे । ता०—शिरुकुरञ्ज । ते०—चिटिमुटो, पुल्लपोडा । द्रा०—बट्ट तिरुपि । द्र०—परपटरा । फा०—किस्त । अ०—वर्किस्त ।

ले०—Gymnema Sylvestre (जिमनेमा सिल्वेस्टरी)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—३-६ माशे ।

अस्याः फलगुणाः—

फलमस्यास्तु तिक्तकम् ।

कटूष्णं दीपनं हृद्यं रुच्यं चाम्लं पटु स्मृतम् ॥

स्वसनं कुष्ठमेहघ्नं कासक्रिमिकफप्रणुत् ।

विषदोषं व्रणं वातं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥ (रा० नि०)

११३ हंसपदी (हंसराज) पृ० २११

हि०—हंसपदी, हंसपगी, हंसराज, गोधापदी, हंसपादी, लालरङ्गका लजालु । गं०—गोयाले लता । गु०—हंसराजा । म०—लाललजालु, बारी-कलजालुभेद, लाललजालुभेद । क०—नविलडि, हंसपादि । ते०—हंसपादमु, हंसपादी, हंसपादिचेट्टु । फा०—परस्याशान, परस्याउशान, परसाउशां परस्यां वशां । शा०—शारूलजीन, वरस्यां वशां, शारूलअर्द । मा०—हंसराज । पं०—टिमारिका । य०—हंसराज । अं०—Maiden Hair (मेडेन हेयर)

ले०—Adiantum Venustum (एडीएण्टम वेन्सेटम)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—३-६ माशे ।

११४ सोमलता पृ० २१२

हि०—सोमलता, सोमवल्ली । गं०—सोमलता । म०—थोरसोमवल्ली, सोमवल्ली । क०—गु०—सोमलता, सोमवल्ली । तै०—पल्लीटीजी, पुल्लतोगे, टिगटसुम्मुडु ।

अं०—Moon Plant (मून प्लैण्ट)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा—२-६ माशे ।

यह दुष्प्राप्य ओषधि है अतः इसके अभाव में जो ली जाती है उसका लैटिन नाम—

(सारकौस्टिमा ब्रेविस्टिगमा) *Sarcostemma Brevistigma* है ।

११५ आकाशवल्ली (अमर वेल) पृ० २१२

हि०—आकाशवेल, अमर वेल, अमरवल्ली, अमरलता । बं०—आलकलता, आकाशवेल, आलकलता । म०—आकाशवेल, अन्तरवेल । गु०—अमरवेल, । ते०—इन्द्रजाल । अ०—अफतिमून, कसूस । मरा०—सेनवेल । क०—नेदमुदवल्ली, वलुवल्ली, अमरवल्लि । ते०—इन्द्रजाल, पौंचर्षिगा । को०—अन्तरवेल, अन्तर्वेल । द्रा०—कोहन । पं०—निराधार । फा०—वरिश, अफ्ती मून ।

अं०—The Dader (दी डाडर) ।

ले०—*Cuscuta Reflexa* (कसकुटा रेफ्लेक्सा)

„—*Cassytha Filiformis* (कैसीथा फीलीफारमीस) ।

व्यवहार—लता । मात्रा—६ मासे से १ तोला ।

यह बड़ी और छोटो के भेद से दो प्रकार की होती है ।

११६ पाताल गरुडी पृ० २१२

हि०—पाताल गरुडी, छिरेटा, छिरिहटा, छिरहटा, जलजमनी । बं०—शिलिन्दा, शलन्दा । म०—गरुडवेल, भूयमाडल, तानीचाबेल । गु०—पाताल गरुडी, बेवडी ओलप, गरणी । ते०—इसरतोगे । दे०—वासनबेल, वासनी, वासन सड़ा । का०—निवलीचाबेल, भुइपाडर । क०—दागुडि, दागुडी बल्लि । ता०—कात्तुक कोदी । प०—रतक, पतालगरुणी । फा०—फरीद वूटो । ल०—*Coculus Villosus* (कोक्युलस विलोसस)

व्यवहार—जड़ । मात्रा—६—९ मासे ।

११७ बन्दा पृ० २१२

हि०—बन्दा, बन्दाल, वांदा, वदाक, बदाल । ब०—परगांछा, वान्दडा, मान्दरा, परगांछा, वांदरा, वांदु । म०—वादांगुल, कामरुख, वांदे । गु०—गुन्दी, वांदे । क०—वदणिके । तै०—वाजनीके । दे०—वधक वांद गुड । अ०—खरकता । ले०—*Viscum Album* (विसकम एलवम) ।

११८ बटपत्री (बडपत्री) पृ० २१२

हि०-बटपत्री, वडपत्री, वडपत्री, पाषाणभेदी । म०-बटपत्री, वड-
पती । बं०-वड पतार कुचा, वडपाथर कुचि, पातरकुचा । तै०-पिण्ड ।
गु०-वडपती । ते०-पिण्ड वंड चेट्टु । पं०-बटपत्री ।

ले०-Saxifrag Aligutata (सैक्सोफ्रैग एलीगुटाटा) ।

११९ हिङ्गुपत्री (हीङ्गपत्री) पृ० २१२

हि०-हींगपत्री, बहुफली । बं०-रान्दुनो, रान्धुनी । म०-वाफली,
फलहिङ्गु । ते०-कोप्पू । प०-बहुफली ।

ले०-Corchorus Antichorus (कोर्कोरस एण्टीकोरस)

१२० वंशपत्री पृ० २१२

हि०-वंसपत्री, वासपाता घास । बं०-वासपाताघास । म०-वेणु-
पत्री गवत । क०-विदुरपेले, पथाहुल्लु ।

१२१ मत्स्याक्षी (मछेछी) पृ० २१३

हि०-मत्सी, मछेछी, मछरिया, मछैछी । गु०-मत्स्याक्षी, रंतबेलियो ।
म०-मत्स्याक्षी, जलब्राह्मी, जलपिंपली । बं०-मत्स्याक्षी, हिचेशाक ।
प०-इन्द्रानी, भटकूण्डी, भटकुण्डी ।

व्यवहार—पञ्चाङ्ग । मात्रा-१-१॥ तोले ।

१२२ सर्पाक्षी (सरहटी) पृ० २१३

हि०-सरहटी, सरहण्टी, गण्डनी, सरहंची । म०-सर्पाक्षी । बं०-ग-
न्धनाकुली, पानकुली । प०-सरहटी । म०-मगुस कांदा । गु०-नकुल-
कन्द । यु०-सिरची ।

अं०-Mongoose Plant (मङ्गूज प्लेण्ट)

ले०-Ophiorrhiza Mungos (ओफिओरहीज मङ्गोज) ।

कोई २ इसीको वह बूटी मानते हैं जिसे खाकर नेवला सांपसे बराबर
युद्ध करता है । किसीके मत से यह “धवरबरुआ” है ।

१२३ शंखपुष्पी पृ० २१३

हि०-शङ्खाहुली, शंखपुष्पी, कोडिल्ला, संखावली । बं०-शंखाहुली,
डानकुनी, चोरकांचकी, शंखाहुल्डर । म०-शंखोली, शंखली, शंखोना,

८ नि० भा०

शंखाहुली । गु०-शंखावली, संखावली । क०-शंखपुष्पी, गुन्वचि । प०-गोरी, कौरियाली, कौड़ियाली । तै०-शंखपुष्पी ।

लै०-Canscora Decussata (कैन्सकोरा डीक्यूस्सटा)

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—६ माशे से १॥ तो० ।

नीले लाल और सफेद फूलोंके भेद से यह ३ प्रकार की होता है किन्तु गुण में सब समान हैं ।

१२४ अर्कपुष्पी पृ० २१३

हि०-अर्कपुष्पी, अन्धाहुली, औंधाहुली, अर्कहुली, दधियार, हधियार । बं०-वडचीरुई, श्वेतहडहुडिया । म०-सूर्यफूलबल्लो, सिरडोडी । गु०-सुरजमुखी । तै०-पलकुरा, तापाले किरई ।

लै०-Holostemma Rheedii (होलोस्टेम्मा रीडियाइ)

१२५ लज्जालुः (लजारू) पृ० २१३

हि०-लज्जावन्ती, शर्मानी, छईमुई, लजारू, लाजवती, लजउनी । बं०-लज्जावती, लाजुक । म०-लाजालु, लाजरी, संकोरणी, संकोरनी । गु०-रिसामणी, रिशामणी, लजामणी । क०-मुदीदरे मुरुटव, मुटिटदरे मडुडवटु, मुटिटद मुनिय । मा०-लजालू ॥ प०-छुईमुई । द्रा०-तोटा वाडि । तै०-मणगुदामर । लै०-Mimosa Pudica (माईमोसा पुडीका)

यह दो प्रकार की होती है । १ कांटेवाली २ बिना कांटेवाली ।

व्यवहार—जड़, पत्ते । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

विपरीतलज्जालुनामगुणाः—

लज्जालुविपरीताऽन्या अल्पक्षपवृहदला ।

वैपरीत्या च लज्जालुर्हभिधाने प्रयोजयेत् ॥

लज्जालुर्वैपरीत्याहुः कटुरुष्णः कफप्रणुत् ।

रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥ रा० नि० ॥

१२६ अलम्बुषा (लज्जालुभेद) पृ० २१३

हि०-फूलसोला, अलम्बुषा, लजालुभेद, लजौनी बं०-पानीलाजकू । ता०-संदेकिरय । तै०-नीरुतलवप्पु

लै०-Neptunia oleracea (नेपटुनिया ओलरेशा) ।

१२७ दुग्धिका (दुद्धी) पृ० २१४

हि०-दुद्धी, दूधिया, दुद्धि, दूधि । बं०-दुधि, दुध्या, चीरुई, दुदूले, खिरुई । म०-लघुदुध्नी, थोरदुध्नी, दुध्नी, खिलकुल । गु०-नागार्जुनी, दुधेली, दुधेलीमोटी, थोरदुधेली । क०-मरिजवणीगे, दुधले । तै०-पिल-पालचेट्टु, पिन्नपालचेट्टु । फा०-निशाशत । को०-दुधनी, दुधुली, दादु-डी । प०-दूधकबुटी ।

ले०-Euphorbia Pileliufere (युफोर्बिया पिलीत्युफेरा) ।

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—३ माशे से १ तो० ।

दुग्धफेनीनामगुणाः—

दुग्धफेनी पयःफेनी फेनी दुग्धा पयस्विनी ।

लूताऽरिर्ब्रणकेतुश्च गोजापणी च सप्तधा ॥

दुग्धफेनी कटुस्तिक्ता शिशिरा विषनाशिनी ।

व्रणापसारणी रुच्या युक्त्या चैव रसायनी ॥ (रा० नि०)

ले०-Euphorbia Thymiufolia (युफोर्बिया थैमीफोलिया)

नागार्जुनीनामगुणाः—

नागार्जुनी पयोवर्षा योगिनी लघुदुग्धिका ।

नागार्जुनी तु मधुरा वृष्या रुक्षा च ग्राहिणी ॥

तिक्ता च वातला गर्भस्थापनी कटुका पटुः ।

धातुबृद्धिकरो हृद्या चोष्णा पारदवन्धिनी ।

मलस्वग्भकरी महकफकुष्ठकृमान् हरत् ॥

ले०-Euphorbia Hypericifolia (युफोर्बिया हाईपेरीसिफोलिया)

दुग्धिका ३ प्रकार की होती है । १ नोकदार लालपत्तों की, २ गोलपत्तों की, ३ मूंगों के दानों के समान छोटे २ पत्तों की ।

१२८ भूम्यामलकी (भू आमला) पृ० २१४

हि०-भुईआमला, भूमिआंवरा, भोमिआवरा, भद्रआवला, जरआंव-ला । बं०-भुईआंवली । क०-आरुनेल्लि, आरुनेलीचेट्टु, करिनेल्लि । तै०-नेलाउसीरीके, नेल वुसरिक । गु०-भो आमली, भोआवली । म०-भूयआंवली, भूयांवली । यू०-फूलआंवला । प०-पाताल आंवला । द्रा०-कीडाम् नेल्लि ।

ले०—*Phyllanthus Niruri* (फीलैन्थस् नीरुरी) ।

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—३-५ माशे ।

नेपालवाले उसे “मुईआंमला” मानते हैं कि जिसके फल छोटे आमले के बराबर “हरफरेउरी” के समान चिपटे और भूमिके अन्दर फलने वाले हों ।

१२९ ब्राह्मी पृ० २१४

हि०—वरंभी, ब्रह्मी, वरमी शाक, वरमी घास, विरमी वूटी, वृह्मी ।
बं०—ब्राह्मी शाक, श्वेत चमनी । म०—ब्रह्म मण्डूकी । क०—ओंदेलग, औ-
देलग । ते०—शम्भ्रनी चेष्टु, अधविर्णी । ता०—बीमी । मु०—वाम । गु०—
विद्याब्रह्मी । फा०—जरनव ।

अं०—*Assiatic Penny Wort* (एस्सीयेटिक पेनी वर्ट)

ले०—*Hydrocotyle Asiatica* (हाईड्रोकोटाईल एसीएटिका)

व्यवहार—पञ्चाङ्ग, पत्ते । मात्रा—६ माशे से एक तोला ।

१३० मण्डूकपर्णी पृ० २१४

हि०—मंडुक पानी, वरंभीभेद, श्वेतचमनी, मांडूकी, ब्रह्म मांडूकी ।
बं०—थुलकुंडी, थालकुनी, थुलकुडि, अधविर्णी । गु०—विद्या ब्रह्मी, खडभ-
रामी । क०—वदलगा । ते०—मण्डूकब्रह्मी, मण्डूक ब्रम्भी, मण्डूक ब्रह्म-
कुण्कु । ता०—वल्लरी केरी । मु०—ब्रह्मी । म०—ब्राह्मी । पं०—मीडकी ।
द्रा०—वल्लरई । मा०—ब्रह्मीभेद । उ०—थालकुडि ।

अं०—*Asiatic Penny Wort* (एसीयेटिक पेनी वर्ट)

ले०—*Hydrocotyle Asiatica* (हाईड्रोकोटाईल एसीएटिका) ।

व्यवहार—पंचांग, पत्ते । मात्रा—६ माशे से १ तोला ।

ब्रह्मी से मण्डूकपर्णी के पत्ते बड़े होते हैं, गुण में ब्राह्मीही अधिक है, बंगालवाले सिर्फ “जलनीम” को ब्रह्मी मानते हैं, अन्य देशवाले नहीं ।

१३१ द्रोणा (गूमा) पृ० २१४

हि०—गूमा, गोम, गोमा, गुम्मा, दडघल, दणहली, मेढापाती । बं०—
घल घसिया, घलघसे, घलघसा, हलकषा, दण्डकलस, घसघस । म०—
तुंवा, कुंभा, कुवा, मुढापाती । गु०—कुवा, कुवो, कुबी, कुवो । क०—तुम्ब, ।

तुम्बे, हेतुम्बे । प०-घटवानी, गुमा । गो०-हलकसा । मला०-तुंपा । ते०-
लतुगतुम्भि, एनुगतुम्भि ।

ले०-Leucas Linifolia (ल्यूकस लीनीफोलिया) ।

व्यवहार—पञ्चांग । मात्रा—३ माशे से १ तोले ।

अस्याः पत्रगुणाः—

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रुचं गुरु च पित्तकृत् ।

भेदनं कामलाशोथंमेहज्वरहरं कटु ॥

१३२ सुवर्चला (हुल हुल) पृ० २१५

हि०-हुलहुल, हुरहुर, हुलहुज, कानफुटी । ब०-हुडहुरे, बनशलते,
हुरहुरिया । प०-हुलहुल, सोंचल, सोंचली, बूगरा । सिन्ध०-कठोरो ।
म०-सूर्यफूल, सूर्यफूलबल्ली, सूर्यमुखी । गु०-तलवणी, सूरजमुखी, सूर-
जफूल, तिनमनी, तिलवन, पुवारया । क०-आदित्यभक्ति, नायिसासवे,
सूर्यकान्ति । तै०-सूर्यकान्तिपु, कुक्कआवाल, कुकवोमिराट । मा०-भूरज-
मुखी । मु०-कानफुटी । ता०-सूर्यकान्ति, नयवयहे, नाहिकुडघू । द्रा०-
नायकहुह । मला०-कटकडुघो । द०-जंगली हुलबुल, चूरई अजवानी ।
सिंहली०-वलअवा, रनमनिस्सा ।

अ०-Wild Mustard (वाइल्ड मस्टर्ड) ।

ले०-Cleome Viscosa (क्लिओम विस्कोसा) ।

व्यवहार—पत्ते, बीज । मात्रा—२-४ माशे ।

१३३ ब्रह्मसुवर्चला (सफेद फूलकी हुरहुर) पृ० २१५

सं०-ब्रह्मसुवर्चला, ब्रह्मसुदुर्लभा, सूर्यावर्त, अर्कपुष्पिका । हि०-ब्रह्म-
सोंचली, ब्रह्मसोंचली, सोंचली, हुरहुर, हुलहुल, हुलहुलभेद, करैला,
चुरोता । ब०-बनशलते, हुरहुरिया, कानाला, बंसरिसा, अर्कहुली, सादा-
दुरहुडिया, हुडहुडिया । मा०-हुलहुल । सन्ताल०-सेतकटअरक, गुमा ।
म०-तिलवण, मावली । संयु०-प्रा०-कठलपरहर । गु०-सूर्यमुखीफूल ।
सि०-किनरो । ता०-बेलर, नेरवेला फडुघु । तै०-त्रामित, वेलकुरा ।
मला०-तैवेला, करवेला बेला ।

ले०-Gynandropsis Pentaphylla (जाइनेगड्रोप्सिस पेण्टे-
फिला) ।

व्यवहार—पत्ते, बीज । मात्रा—२-४ माशे ।

१३४ बन्ध्याकर्कोटकी (बनककोड़ा) पृ० २१५

हि०—बांभककोड़ा, वनककोड़ा, बांभ खखसा, बांभकांकरोल, अफल
ककोड़ा । बं०—तित्कांकरोल, तित्कांकडी । म०—बांभकटोली, बांभकंटोली ।
गु०—बांभकंटोली, फलबगरना । क०—बंजेमडवागुलु । मा०—बांभककोड़ी ।
प०—बांभ खाखसा । मु०—बांभकंटोली । ते०—इश्वरी ।

ले०-Momordica Dioica (मोमोर्डिका डिओइका) ।

१३५ मार्कण्डिका (भूइं खखसा) पृ० २१५

हि०—भुइं खखसा, भुइंखेकसा, भुइंखखसा बली, देशी सनाय । बं०—
कांकरोलभेद, कांकरोल । म०—भुईंतरबड । गु०—धोली मीढी आवर,
मीठी आवर । क०—तलाड वल्ली, तलड वल्ली । ते०—नेलतांघेडी, नेलतं
घडी । म०—द०—सोनामुखी । दे०—आहुली, तगडवल्ली । मु०—भुइं तरबड,
अ०—सना ।

अं०—Country Senna (कण्ट्री सेना) ।

ले०—Cassia Obovata (केसिया ओबोवेटा) ।

१३६ देवदाली पीतदेवदाली च पृ० २१५

हि०—देवदाली, सनैया, सौनैया, वन्दाळ, विदाली, घघरवेल, घुस-
रान, देवदाल । बं०—घोषक, घोषकलता, घोषा, देवताडा, पीतघोषा, देया-
ताड । म०—देवडंगरी, देवडंगरीफल, देवदाली, देवदागरी, काटेइन्द्रावन,
घुले इन्द्रावण । गु०—कुकडवेल, कुकडवेल्य, वाउपल । ते०—डालरगंडी,
डातरगंडी, देवली, डातरडंगि, लता विशेषमु, डानरगंडि । क०—देवडंगर,
देवताल । को०—डंगर, डंगरी । मु०—कुकरवेल । प०—सोनैया मा०—बिन्दाळ ।
सिन्ध०—जंगथोरी, जुंगथोरी ।

अं०—Bristly Luffa (ब्रिस्टलि ल्युफा) ।

ले०—Luffa Echivata (ल्युफा एक्विवेटा) ।

व्यवहार—फल । मात्रा—१-३ माशे ।

यह सफेद, पीले और लाल फूलों से ३ प्रकार की होती है ।

देवदालीत्रयं श्वासज्वरकासकफापहम् ।

आखोर्विषं निहन्त्याशु वामकञ्च विरेचकम् ॥

श्वेता रक्ता च पीता च देवदाली गुणैः समा ॥ शो० नि० ॥

देवदालीकषायेण शौचमाचरतां नृणाम् ।

किंवा तद्धूमसेकाद्भिः कुतः स्युर्गुदजाङ्कुराः ॥

१३७ जलपिप्पली (जलपीपल) पृ० २१६

हि०—जलपीपल, पनिसिगा, गंगतिरिया, बुकन, मोकना । बं०—कांचड़ा-
घास, काचड़ा, श्वेतकाचड़ा । म०—जलपिपली, जलपीपल । गु०—रतबेलियो,
रतबेलिया । क०—होमुगुलु । फा०—पीपल आबी । अ०—फिलफिलमाय,
फिलफिलुत्माय ।

अं०—Purple Lippa (पर्पल लिप्पा) ।

ले०—Lippa Nodiflora (लिप्पा नोडिफ्लोरा) ।

१३८ गोजिह्वा (गोभी) पृ० २१६

हि०—गोभी, गोजिया, गोभी जंगली, भातज्ञ, भत्कल, वनगोभी ।
बं०—दाड़िशाक, गोजिया, दाड़िशाक । म०—पाथरी, मुइपथरी । तै०—येदुना-
लुकचेट्टु, भरिलिकचेट्टु । गु०—भोपाथरी, गलजिभी, मुइपात्रा । क०—य-
लुनागले । फा०—कलमरुभी । को०—घाउन । प०—थब्बल, अलमिरो ।
विहार०—तेतार, तितली ।

ले०—Elephantopus Scaber (एलीफैण्टोप्सस स्केबर)

१३९ नागदमनी (नागदवन) पृ० २१६

हि०—नागदवन, नागदेन, नागदौन, नागदवना, मटजरी, मस्तरुदेना,
बरियारा । बं०—नागदना, नागदेना । म०—नागदवण । गु०—नागदमनी,
नागडमण, नागदोणभीपटो । क०—नागदमनी । प०—नागदौन, ततउर, त-
तौर, पुंजन, वनजीरु चम्बरा, ऊवुशा, तर्खा । तै०—ईश्वरीचेट्टु, दरणम,
दरणमु, दवनमु । ता०—माचिपत्री, माचीपत्री, मरइकरोंदु । नै०—तितापा-
त । फा०—मारचोबह, नारचोबह । अ०—हलियून, उदुल हय्यतो ।

अं०—Indian Worm Wood (इण्डियन वर्म वुड)

ले०-Artemesia Vulgaris (आर्टीमेसिया वलगरीस) ।

व्यवहार—पंचांग । मात्रा—२-६ माशे ।

१४० वीरतरुः (बरबेल) पृ० २१६

हि०-बेलन्तर, बिल्वान्तर, वारतरु, बरबेल, बरतुली । बं०-आंडड
तै०-बेणुतुरुचेट्टु । मा०-खडी, कंलई, कुंरात, खेरी । अजमेर०-खेडो ।
राजपूताना०-खेन । गोंड०-सेगुमकाटी । ता०-बडतल्ल, बडतर ।
तेलगू०-बेतूरु, येलतु ।

ले०-Dichrostachys Cinerea (डिकासटेचीस सिनेरीया) ।

१४१ छिकनी (नकछिकनी) पृ० २१७

हि०-नकछिकनी, छिकनी । बं०-हांचुटी, छिकनी, हेंचेता गाछ, हां-
चेटी । म०-नाकशिकणी । गु०-नाकछीकणा, नाकछिकनी । प०-नस-
वार । मु०-नाकशिकनी, हरन्दोरी । फा०-बेरगाउजवां, बेखगाउजुवां ।
अ०-उफरककुदुश, कुंदश, उदुल अत्तास ।

ले०-Centipeda Orbicularis (सेण्टिपेडा ऑर्बिक्युलरिस)

वर्वरी—

वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ।

वर्वरी तु लघू रुच्या ह्रया च कफवातहृत् ॥

कस्मिंश्चित् पुस्तकेऽस्या उल्लेखो लभ्यते, तदनुरोधादत्र लिखितः ।

१४२ कुकुन्दरः (कुकुर्वंदा) पृ० २१७

हि०-कुकरोदा, कुकुरवंदा, कुकुरौधा । बं०-कुकुरमुता, कुकुरशौका,
कुकूसिमा । म०-कुकुरवन्दा । गु०-बोडियाकेलार, कोकरुंदा । प०-भकु-
मर, कुकरछिही । फा०-किमाकिसूस, कमाकोतूस । अ०-सनौबरुल् अर्द ।
ता०-नारककरंदइ ।

ले०-Blumea Lacera (ब्लुमिया लासेरा) ।

व्यवहार—पत्ते, जड़ । मात्रा—६-९ माशे ।

अस्याद्रूमूलं च मुखे धारितं मुखदोषनुत् । (नि० २०)

१४३ सुदर्शना (सुदर्शन) पृ० २१७

हि०-सुदर्शन, मदनमस्त, मदनमस्तु । बं०-सुदर्शन गुलंच, पद्म गु-
लंच । गु०-सुदर्शना ।

ले०—*Tinospora Tomentosa* (टिनोसपोरा टोमेंटोसा)

१४४ आखुकर्णी (मूसाकर्णी) पृ० २१७

हि०—मूसाकानी, मूषाकरनी, चूहाकत्री, चूहाकानी, मूसाकर्णी । बं०—
इन्दुरकानी, इन्दुरकाणी, पाना, मूषकानी । म०—उन्दिरकानी । गु०—उन्दु-
रकानी, उदरकानी, उन्दरी, उन्दरडी, उन्दरकनी । क०—वलिहरूहे, वलि-
हहै । ते०—एलुक चेबिचेट्टु, एलुक चवि चेट्टु, तोइनवतली । ता०—पोरि-
तोय विरेअ । प०—मूसाकत्री । मु०—उन्दिरकानी । फा०—गोरोमुषर शर्तर,
गोशमूष । अ०—अजानुलफार, आनुलफार । यू०—शरदम ।

ले०—*Ipomea Reniformis* (आईपोमिया रेनीफारमोस)

व्यवहार—सर्वाङ्ग । मात्रा—२—३ माशे ।

एषा द्विधा—लघ्वी बृहती च ।

बृहत्याखुकर्णीगुणाः—

आखुकर्णी बृहत्युक्ता शीतला मधुरा स्मृता ।

रसबन्धकरी नेत्र्या रसायन्यथ शूलनुत् ।

ज्वरं कृमीन् व्रणं चाखुविषं चैव विनाशयेत् ॥ नि० २० ॥

१४५ मयूरशिखा (मोरशिखा) पृ० २१७

हि०—मोरशिखा, मोरशखा, लालमुगी, सफेदमुगी । बं—मयूरशिखा,
लालमोरगफुल । म०—मयूरशिखा, मोराचीशेंडी । गु०—मोरशिखा । क०—
होरये सुवुव । ते०—मयूरशिखिने, मयूरशिखियने । मा०—प०—मोरशिखा ।
फा०—असनाने, असनान, हबक ।

ले०—*Celosia cristata* (सिलोसिया क्रिस्टाटा) ।

इति गुडूच्यादिवर्गः ॥ ४ ॥

अथ पुष्पवर्गः ५ ।

१ कमलम् (कमलं) पृ० २१८

हि०—कमल, पुरइन । बं०—पद्म । म०—गु०—कमल । क०—विलिया ता-
बरे । ते०—कलावा, तम्मिपुळु । ता०—तामरै, अम्बल । अ०—करंबुलमा ।

उडि०-पद्म । प०-पद्मन । सिन्ध०-निलोफर । मु०-कमलकंकड़ी । मला०-
नमर । सिलोन०-तमरई । अ०-Lotus (लोटस)

ले०-Nelumbium Speciosum (नीलंबियम स्पेसिओजम)

,,—Nelumbium Carruleum (नीलंबियम केरुलियम्)

,,—Nelumbium Pubeseins (नीलंबियम प्युबेसिन्स)

सफेद, लाल, और नीले फलों के भेद से कमल तीन प्रकार का होता है-इन्हीं के नाम संस्कृतादि में ये हैं-

सं०-पुण्डरीक, रक्तपद्म, नीलपद्म, नीलोत्पल । हि०-सफेदकमल, लालकमल, नीलकमल, नीलकमोदिनी । ब०-श्वेतपद्म, रक्तपद्म, नीलपद्म, नीलसुन्दि । म०-पांढरेकमल, तांबड़ेकमल, नीलेकमल । गु०-धोलाकमल, रांतना ऊधेडे ते रातां कमल जेना नालमां कांटा होय, नीलककमल, सुगन्धि ने ताना । क०-केदावरे, करियतावरे, नेइदिलु । तै०-नालो-कालावा, एराकालावा, नेल्लनामर, नल्लकुलवु । फा०-नीलुफर, गुलनीलो-फर । अ०-बर्दनीलोफर ।

श्वतेकमलनामानि—

पुण्डरीकं महापद्मं श्वेतपद्मं सिताम्बुजम् ।

दृशोपमं हरिनेत्रं शारदं शम्भुवल्लभम् ॥

रक्तकमलस्य नामानि गुणाश्च—

रक्तोत्पलं कोकनदं रक्तवर्णं रविप्रियम् ।

कोकनदं कटु तिक्तं मधुरं शिशिरं च रक्तदोषहरम् ।

पित्तकफवातशमनं सन्तर्पणकारणं वृष्यम् ॥ रा० नि० ॥

नीलकमलस्य नामानि गुणाश्च—

नीलाम्बुजन्म नीलाब्जं नीलपद्मं मृदूत्पलम् ।

नीलाब्जं शीतलं स्वादु सुगन्धि पित्तनाशकम् ।

रुच्यं रसायने श्रेष्ठं केश्यं च देहदाढ्यकृत् ॥ रा० नि० ॥

नीलोत्पलस्य नामानि गुणाश्च—

इन्दीवरं कुवलयं कन्दोटं नीलपत्रकम् ।

नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुरभि सौख्यकृत् ।

पाके तु तिक्तमत्यन्तं रक्तपित्तापहारकम् ॥ रा० नि० ॥

पञ्चबीजस्य नामानि गुणाश्च—

फलवर्गेऽग्रे द्रष्टव्यानि ।

कमलका व्यवहार-बीज, फूल, जड़ । मात्रा—३—९ मासे ।

२।पद्मिनी—(कमलिनी) पृ० २१८

पद्मिनीपत्रगुणाः—

कमलिन्याश्छदः शीतस्तुवरो मधुरो मतः ।

तिक्तः पाकेऽतिकटुको लघुर्वै ग्राहको मतः ।

वातकृत्कफपित्तानां नाशको मुनिभिः स्मृतः ॥ नि० २० ॥

३ नवपत्रादि पृ० २१८

मकरन्द-पद्ममधु-गुणाः—

अरविन्दहृतः शीतो मकरन्दोऽतिबृंहणः ।

त्रिदोषशमनः सर्वनेत्रामयनिषूदनः ॥ आ० सं० ॥

४—५—मृणालं, शालूकञ्च (कमलकी नाल, कमलन्द) पृ० २१९

मृणालस्य नामानि—

सं०—मृणालं पद्मनालं च कोमलं विसिनी विसम् ।

हि०—कमल की नाल, कमल की दण्डी । गं०—पद्मेर डांटा । म०—
कमलां चा देंठ । क०—कमलदनूलु । तै०—तामरतुण्ड, तामरतोंगे ।

शालूकस्य नामानि गुणाश्च—

पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।

मृणालमूलं भिस्साण्डं जालालूकं च कथ्यते ॥

सं०—पद्मकन्द, भिस्साण्ड । हि०—कमलकन्द, भसीडा । गं०—पद्मेर-
गेंडो, शालुक । तै०—जाजिकाय ।

शालूकं कटु विष्टम्भि रुच्यं रुच्यं कफापहम् ।

कषायं कासपित्तघ्नं तृष्णादाहनिवारणम् ॥ रा० नि० ॥

६ पद्मचारिणी (स्थलकमल) पृ० २१९

हि०—स्थलकमल, स्थलपद्म, वेंटतामर । ब०—स्थलपद्म । म०—
स्थलकमलिनी । क०—कलुदावरे । तै०—स्थलपद्म मने पुष्पमु । मु०—रत्त-
नपरास । ता०—ओरीलै हमरय ।

ले०-Ionidium suffruticosum (आइयोनिडियम सफफरु-
टिकोज़म)

७-८ कुमुदं कुमुदिनी च (कुमुद, कुमुदिनी) पृ० २१९

हि०-कुमुद, बबुला, कमोदनी, कोई, घंघोल, कुइ । गं०-हेलाफल,
नालिफल, सुंदी । म०-पांढरे कमल, पाढरे उत्पल । क०-विलियनेइदिलु,
विलियनेइदिरु । गु०-पोयना । फा०-नीलोफर, नीलोफल । अ०-करन-
बुलमाय । ते०-कोदिगायर गाबुंडी ।

ले०-Nymphaea Lotus (निम्फेइया लोटस) ।

व्यवहार— मात्रा ।

फूल— ६-१० मासे ।

बीज— ९-६ मासे ।

यह—नीले, लाल, सफेद फूलों के भेद से ३ प्रकारका होता है ।

अस्य बीजगुणाः फलवर्गे द्रष्टव्याः ।

उत्पलस्य नामानि गुणाश्च—

अनुष्णं चोत्पलं चैव रात्रिपुष्पं जलाह्वयम् ।

हिमाब्जं शीतजलजं निशाफुल्लं च सप्तधा ॥

उत्पलं शिशिरं स्वादु पित्तरक्तात्तिदोषनुत् ।

दाहश्रमवमिश्रान्तिकृमिज्वरहरं परम् ॥

कुमुदिनीनामगुणाः—

उत्पलिनी कैरविणी कुमुद्वती कुमुदिनी च चन्द्रेष्टा ।

कुवलयिनीन्दीवरिणी नीलोत्पलिनी च विज्ञेया ॥

उत्पलिनी हिमा तित्ता रक्तामयहारिणी च पित्तघ्नी ।

तापकफकासतृष्णाश्रमवमिशमनी च विज्ञेया ॥ रा० नि० ॥

९ वारिपर्णी (जलकुम्भी) पृ० २२०

हि०-कुम्भी, जलकुम्भी, काई । गं०-पानीटोका, पाना । म०-जलम-
गडवी । गु०-जलऊपरना वेलां । क०-हांवला । तै०-तुटिकूर ।

अ०-The Wester Lettuce (दी वेस्टर लेट्यूज)

ले०-Pistia Stratiotes (पोस्टीया एस्ट्रेटीयोटीस)

यह दो प्रकार की होती है । बड़ी और छोटी, बड़ी को-जलकुम्भा । छोटी को-जलकुम्भी कहते हैं ।

१० शैवालम् (सिवार) पृ० २२०

हि०-सिवार, सेवार, काइ । बं०-शेहला, शेओयाला । म०-शेवाल, शेवाले । गु०-शेवाल, लील, शावाल । पं०-काई । ते०-नासु । मा०-काई, कांजी । फा०-तुहिल, जंवाल, चश्मदुजग । अ०-तुहलब ।

सं०-शैवालं जलनीलो स्याच्छैवलं जलजं च तत् ।

ले०-Serratophyllum Submersum (सिरेंटोफिलम सबमर्सम)

११ शतपत्री (सेवती गुलाब) पृ० २२०

गुलाब

हि०-गुलाब, गुलाबफूल-वृक्ष, गूलाब । बं०-गोलाप । म०-गुलाबाचें फूल । गु०-मोशमी गुलाब । क०-चेवड़े, गुलाबि । ते०-गुलाबीपुवु, चेम-डिचेटटु, रोजा पुष्पमु । फा०-गुले सुख, गुलगुले सुख । अ०-जरंजबीन, बिर्द एहमर, बर्द अहमर, नसरीन, मउलमर्द । द्रा०-रोजापुष्पं ।

ले०-Rosa Damascena (रोजा डमस्सिना)

सेवती ।

हि०-सेवती, सदागुलाब, सफेदगुलाब, गुलचीनि । बं०-श्वेतगोलाप, सेउती, सेउती गुलाब । म०-शेवती, शेवन्ती । गु०-शेवती, कांटेसेवती । क०-शेवतिंगे, चेवड़े, शामन्ती हुब्बु । तै०-चामन्ती, चामन्तिपुवु । ता०-सामन्तिपु । द्रा०-शामन्तिपु । बु०-गुलदन्ती । फा०-गुल मुस्की । अ०-दर्बसीनी, नसरी, नसरीन ।

ले०-Rosa Alba (रोजा एलबा)

व्यवहार—फूल । मात्रा—६ मासे से १॥ तो० ।

यह प्राचीन तथा प्रसिद्ध फल है, इसके पत्ते और फूलों के दल गुलाब से बहुत मिलते जुलते हैं । इसके भी डालों पर कांटे होते हैं । फूल-सफेद रङ्ग के प्रायः होते हैं, गन्ध-गुलाब सा होता है । छोटे, बड़े, सफेद, पीले तथा नारङ्गी रङ्ग इत्यादि भेदों से यह कई प्रकार का होता है ।

१२ वासन्ती (नेवारी) पृ० २२०

हि०-नेवारी, वासन्ती, बसन्ती नेवारी, निवाड़ी । बं०-नेपाली, नेओ-

यार, नवमल्लिका । म०-नेवाली, रायनेवाली, रोमाली, वीखन्ती । गु०-वट-
मोगरा । क०-विरवंतिगे, विरवन्ति भेद । मु०-मोगरा । फा०-गुलनिवारी ।
ले०-Jasminum Arberescens (जासमिनम आरबेरेस्सिना) ।

१३ वार्षिकी (वेला) पृ० २२०

हि०-वेलवार्षिकी, वेला, रायवेल । म०-साटई मोगरी, रांग मोगरी ।
मु०-लवारो, चिखलियो, जंगली वेल्य, लवारा । क०-काड मल्लिगे ।
ता०-काट्टुमल्लि । गं०-वेलफुल, मल्लिकाफुल । तै०-कुलकान्ता चेट्टु,
कुलवकान्त चेट्टु ।

ले०-Jasminum Sambac (जासमिनम समबक्) ।

वार्षिकी-मल्लिका-मुद्गर-नामानि ।

वार्षिकी शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी ।

भद्रवल्ली प्रिया सौम्या मल्लिका वनचन्द्रिका ।

मुद्गरको गन्धराजः सप्तपत्रश्च विट्प्रियः ॥

मुद्गरगुणाः—

मुद्गरो मधुरः शीतः सुरभिः सौख्यदायकः ।

मनोजमधुपानन्दकारी पित्तप्रकोपहृत् ॥ रा० नि० ॥

१४-१५ मालती स्वर्णजाती च (जाई-पीलीजाई) पृ० २२०

हि०-चमेली, चंबेली । वं०-चामिली, जाति । म०-मोगर्याचा भेद,
चम्बेली, जाई । क०-मोगराचा भेद, जाजी । फा०-जाई । तै०-जाजि ।
क०-जातिपुष्पम् । फा०-यासमोन, यासमी, गुले हास्यम । अ०-यासमन ।

ले०-Jasminum Grandiflorum (जासमिनम ग्रेण्डोफ्लोरम)

अं०-Spanish Jasmine (स्पनिश जास्मीन) ।

जाइ-पीलीजाई ।

सं०-जाती, स्वर्णजाती । हि०-जाई (चमेली), पीली जाई । गं०-
जाती (चामिली), स्वर्णजाती । म०-पांढरी जाई, पिंबलीजाई । क०-
जाजी । तै०-जाई पुष्पालु । तु०-जाजिपु ।

अं०-Jasmine (जैस्मीन) ।

ले०-Jasminum Flexylis (जैस्मिनम फ्लेक्साइलिस) ।

जात्याः कलिकापुष्पयोगुणाः—

कलिकाऽस्या त्रणापहा ।

विस्फोटनेत्ररुक्कुष्ठनाशिनीति बुधा जगुः ।

पुष्पं सुगन्धि संप्रोक्तं मनोज्ञं कफपित्तनुत् ॥ नि० २० ॥

स्वर्णजातीगुणाः—

स्वर्णजातो च संप्रोक्ता दन्तशूलरुजाऽपहा ।

रक्तदोषं च पूयं च कर्णशूलं च नाशयेत् ।

गुणास्त्वन्ये तु जातीवत् प्रोक्ताः पूर्वमनीषिभिः ॥

उपजाति (चम्बेली) नामानि—

उपजातिः सुवर्षा च सुरूपा श्रीमती तथा ।

वर्षापुष्पा च चम्बेली बलिहासा च वैशिका ॥

अस्या गुणाः—

चम्बेली तुवरा तिक्ता त्रणकुष्ठविषास्रजित् ।

शिरोऽक्षिमुखदन्तात्तिहरा त्वग्दोषनाशिनी ॥

१६-१७ यूथिका पीतयूथिका च पृ० २२१

हि०—जूही, पीलीजूही । ब०—जुई, स्वर्णजुई । म०—पादढी लहान जूयी, पादढी जूयी, पिबलीजुई । गु०—जुई जिगरी, पीली जुई । क०—बिलिश्च मल्ले, यरदध मल्ले । ते०—जुई पुष्पालु, नन्दी वट्टा । ता०—रट्टई मुल्लई । म०—श्वेत जुई, पीत जुई ।

ले०—*Jasminum Auriculatum* (जैस्मिनम औरीक्युलेटम) ।

सर्वासां यूथिकानां तु रसवीर्यादिसाम्यता ।

सुरूपश्च सुगन्धाढ्यं स्वर्णयूथ्यां विशेषतः ॥ रा० नि० ॥

१८ चाम्पेयः (चम्पा) पृ० २२१

हि०—चम्पा । ब०—चांपा, चाम्पा, चाम्पा फुलेर गाछ । म०—सोन चाफा, चांफा, पिबला चाफा । गु०—चंपो, रायचंपो, पीलोचंपो । क०—संपगे, चंपगे । तै०—चम्पागी पुवुल, सम्पंगि । ता०—शेण बकम । फा०—फा-खरह । अ०—फागरइ । मा०—चंपो । द्रा०—शम्बा ।

ले०—*Michelia Champaca* (मिचेलिया चम्पका) ।

अस्य/पुष्पगुणाः—

चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ॥ सु० सं० ॥

चम्पकभेदाः—

श्वेतस्तु चम्पकः प्रोक्तो नागादिश्चम्पकस्तथा ।

सुस्तानचम्पकश्चान्यो नीलश्च भूमिचम्पकः ॥

सं०-१ श्वेतचम्पक (क्षुद्रचम्पक, चीरवृत्त) । २ नागचम्पक (नाग-
पुष्प, नागकेशरक) । ३ सुस्तानचम्पक । ४ नीलचम्पक (मधुगन्धि, मनो-
हर) । ५ भूमिचम्पक । हि०-१ सफेदचम्पा । २ नागचम्पा । ३ सुलतान-
चंपा । ४ नीलचम्पा । ५ मुँईचम्पा । म०-१ सुरचांफ । २ नाग चांफ ।
३ सुलतान चांफ । ४ नीलाचांफा । ५ मुई चांफा । गु०-१ धोलो चंपो । २
नागचंपो । ३ सुलतानचंपो । ४ लीलो चंपो । ५ भूचम्पो ।

क०-नागचम्पगे । तै०-गणेर चेट्टु ।

लै०-(१) *Plumieria Acutifolia* (प्लुमेरिया एक्युटिफोलि या)

„-(२) *Mesuaferrea* (मेसुआफेरिया)

„-(३) *Calophyllum Inophyllum* (केलोफैलम् इनोफैलम्)

अं०-(१) *Sweet Cented Colophyllum* (स्वीट सेण्टेड
केलोफिलम्)

„-(२) *Artabotys Odoratissima* (आर्टेबोटिस ओडारेटिस्सिमा)

„-(३) *Kaempheria Rotunda* (कैम्फेरिया रोटाण्डा)

श्वेतादिचंपकगुणाः—

श्वेतस्तु चम्पकः प्रोक्तः सरस्तिकः कटुः स्मृतः ।

तुबरोष्णः कुष्ठकण्डूव्रणशूलकफापहः ॥

वातं चोदररोगञ्च आध्मानं चैव नाशयेत् ।

नागनामा चम्पकस्तु वर्यश्चोष्णः कटुः स्मृतः ॥

व्रणरोपणकारी च चक्षुष्यः कफवातहा ।

वस्त्वन्तरस्य संयोगादग्निस्तम्भकरो मतः ॥

भूमिजश्चम्पकश्चोष्णः कटुः शोथरुजाऽपहः ।

गलगण्डं व्रणं चैव नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

१९ बकुलः (मौलसिरी) पृ० २२१

हि०-मौलसिरी, मौलेसरी, मोरसरी, मोलछरि, मौलछरि । बं०-बकुल
गाछ । मा०-बकुल, बकुली, बगवलेह, बरशोली । गु०-बोलसिरी, बोलसरी ।
क०-बकुल, करक, पगड़ेमर, बक्कल, रंजल । ते०-पामरा, पाधरा, पोगर
चेट्टु । ता०-मोगदम, मोगल मरम पाघडा, पोगड़ चेट्टु, पोगड़-
मानु । उ०-बौरकुरी । द्रा०-घोलसरी, धोलसरी, मट्टलं मरं । मु०-बकु-
ली । प०-मौलसिरी ।

ले०-Memusops Elengi (मिमुसोप्स एलेन्जी)

अं०-Surinam Medlar (सुरीनम मेडलार)

व्यवहार- छाल, फूल, फल । मात्रा-३ माघे से १ तो ।

बकुलपुष्पगुणाः-

बकुलजकुसुमं रुच्यं क्षीराढ्यं सुरभि शीतलं मधुरम् ।

स्निग्धं कषायं कथितं मलसंप्रहकारकं चैव ॥ रा० नि० ॥

बकुलस्य फलबीजयोगुणाः-

बकुलस्य फलं रुच्यं विशदं स्तम्भनं गुरु ।

कषायं मधुरं शीतं लेखनं कफपित्तहृत् ॥

दन्तदाढ्यकरं प्राहि विबन्धाभमानवातकृत् ।

तद्बीजं दन्तचालघ्नं नस्याच्छीर्षरुजाऽपहम् ॥ शो० नि० ॥

२० बृहद्वकुलः (बड़ी मौलसिरी) पृ० २२१

हि०-मौलसिरी बड़ी, वनहुला, बृहन्मौलसिरी । बं०-पद्मावक ।
म०-थोर बकुल । गु०-मोटी बालसिरी, मोटी बोलसिरी, (वरशोली) ।
तै०-आविसी ।

मौलसिरी के वृक्ष-स्त्री पुरुष जाति भेद से दो प्रकार के होते हैं, जिनमें
फल, फूल दोनों हों वे स्त्रीजाति के और जिनमें केवल फूल ही होते हों वे
पुरुष जाति के समझने चाहिये ।

२१ कदम्बः (कदम) पृ० २२१

हि०-कदम, कदम्ब । धाराकदम्ब । बं०-कदमगाछ, केलिकदम ।
म०-राजकदम्ब, कलम्ब, धूलिकदम्ब, कलांबु, भूमिकदम्ब । गु०-कदम्ब, कलम ।

६ नि० भा०

ते०-कडमिचेट्टु, कदम्बचेट्टु, मोगुलुकडिमि । क०-कडउ, धूलिकडउ, धारेयकडउ, भूमिकडउ, कडवे । को०-संको । ता०-वेल्लइ कदम्ब ।

ले०-Anthocephalus Cadamba (एन्थोसिफालस कडम्बा)

"—Nouclea parviflora (नोक्लिया पाविफ्लोरा) । अ०-कदम्ब ।

अस्याङ्कुरापक्कफलपुष्पाणां गुणाः—

हङ्कुराश्चास्य त्वराः । शीतवीर्या दीपकाश्च लघवोऽरोचकापहाः । रक्त-
पित्तातिसारघ्नाः फलं रुच्यं गुरु स्मृतम् । उष्णवीर्यं कफकरं तत् पक्वं कफ-
पित्तजित् । वातनाशकरं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ पुष्पं कषायं मधुरं-
शीतं पित्तकफास्रजित् ॥

राजकदम्बगुणाः—

नीपस्तु चाम्लस्तुवरो मधुरः शीतलः स्मृतः । विषं रक्तजं पित्तं कफं चैव
विनाशयेत् ॥ फलं तु मधुरं चास्य शीतलं गुरु पित्तहृत् । रक्तदोषहरं प्रोक्त-
मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

धाराकदम्बस्य नामानि गुणाश्च—

नीपो महाकदम्बः स्याद्धारकदम्ब इत्यपि । धाराकदम्बकस्तित्तो वर्यः-
शीतः कषायकः । कटुको वीर्यकृच्छ्रोथविषपित्तकफत्रणान् । वातं नाशयती-
त्येवमुक्तश्च ऋषिभिः किल ॥

भूमिकदम्बस्य नामानि गुणाश्च—

भूमिकदम्बो भूनीपो भूमिजो भृङ्गवल्लभः । लघुपुष्पो वृत्तपुष्पो विषघ्नो-
त्रणहारकः । भूमेः कदम्बकस्तित्तो वर्यः शीतः कटुः स्मृतः । वीर्यवृद्धिक-
रश्चैव तुवरो विषशोथहा । पित्तं कूर्मींश्च सर्वांश्च मेहान्नाशयतीरितः ॥ नि० र० ॥

धूलिकदम्बगुणाः—

धूलिकदम्बकस्तित्तस्तुवरः कटुको हिमः ।
वीर्यवृद्धिकरो वर्यो विषशोथविनाशकः ।
वातं पित्तं कफं रक्तदोषं चैव विनाशयेत् ॥

कदम्बिकागुणाः—

कदम्बिका तु मधुरा शीतला तुवरा गुरुः ।
मलस्तम्भकरी चारा रूक्षा स्तन्यकफप्रदा ॥

वातला मुनिभिः प्रोक्ता फलं त्वस्यास्तु शीतलम् ।

तुवरं मधुरं पित्तरक्तदोषहरं मतम् ॥

द्विविधकदम्बस्य (कदम्ब-बड़ीकदम्ब) गुणाः—

कदम्बयुगलं वण्यं विषशोथहरं हिमम् ॥

२२ कुब्जकः (कूजा) पृ० २२२

हि०—कूजा, सदागुलाव । ब०—श्वेतगोलाप । म०—कांटे सेवती । गु०—
कुजडो, कुंजडा । अ०—वर्दवरी ।

अस्य पुष्पगुणाः—

पुष्पं तु शीतलं वण्यं दाहघ्नं वातपित्तजित् ॥ रा० नि० ॥

रक्तकुब्जकगुणाः—

रक्तस्तु कुब्जको रक्तविकृतेर्नाशको मतः ।

वृश्चिकाणां विषं चैव त्रिदोषं चैव नाशयेत् ।

अन्ये गुणाः समुद्दिष्टाः श्वेतकुब्जकवद् बुधैः ॥ नि० २० ॥

२३ मल्लिका (मोतियाभेद) पृ० २२२

हि०—मल्लिका, मोतियाभेद, धुधुरमोतिया, बेलमोगरा, बेलमोतिया,
बेली । ब०—मल्लिकाफुल । म०—बेलमोगरा, मोगरी, बेलि मोगरा । क०—
बलि मल्लिगे । ते०—मल्ले चेट्टु, मल्लि पुष्पालु ।

मल्लिकासम्भवं पुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् ॥ शो० नि० ॥

२४ माधवी पृ० २२२

हि०—माधवी, वसन्ती । ब०—माधवी लता, माधवी फुलैर गाछ ।
म०—पीतवेल, मधु माधवी, हलदवेल । गु०—मधुमाधवी, रक्तपित्ति, मा-
धवीलता । क०—इन्द्रगोच्चि, विरवंतिगे, गुरुविन्द । ते०—माधवतोगे,
पुप्पुल गुरिबिन्द, पुब्बुल गुरिबिन्द । प०—माधवी ।

अ०—Clustered Hiptage (क्लष्टर्ड हिप्टेज) ।

ले०—Hiptage Madablota (हिप्टेज मेडब्लोटा) ।

२५ केतकः (केवडा) पृ० २२२

हि०—केवडा, गगनधूल । ब०—केयागाछ । म०—पांढरा केवडा ।
गु०—केवडो । ते०—मुगलीपुबु, मोगलि चेट्टु । ता०—तालंपु । क०—केदगे,

ताल । प०-केवड़ा । द्रा०-ताल, तालई । मु०-केंडा । फा०-करज । अ०-कादी ।

ले०-Pandanus Fascicularis (पेण्डनस फास्सिकटेरिस) ।

२६ स्वर्णकेतकी (पीलाकेवड़ा) पृ० २२२

हि०-पीलाकेवड़ा, पीलीकेतकी । वं०-सोना केया । म०-केतकी ।

केतकीद्वयस्य पुष्पादीनां गुणाः—

श्वेता तु केतकी कट्वी स्वाद्वी तिक्ता लघुः स्मृता ।

विषं कफं नाशयति, पुष्पमस्या लघु स्मृतम् ॥

कटु तिक्तं कान्तिकरमुष्णवातकफापहम् ।

केशदुर्गन्धतापघ्नं, केसरः सिध्मकण्डुहा ॥

किञ्चिदुष्णं फलं स्वादु वातमेहकफापहम् ।

सुवर्णकेतकी तिक्ता नेत्र्या चोष्णा लघुः स्मृता ॥

कटुका मधुरा चैव विषरुक्कफनाशिनी ।

अस्याः पुष्पं सुखकरं कामोद्दीपनकारकम् ॥

किञ्चिदुष्णं च कटुकं तिक्तं नेत्र्यं सुगन्धिकम् ।

स्तनश्चास्यातिशिशिरो देहदाढ्यकरः पटुः ॥

बल्यो रसायनः पित्तकफस्य च विनाशकः ।

फलकेशरयोश्चैव गुणाः पूर्वोक्तवन्मताः ॥ नि० २० ॥

२७ किंकिरातः (रामबबूर) पृ० २२२

हि०-किंकिरात, रामबबूर । म०-देव बाभूल, पीवला गोरटा । क०-होवणद गोरटे । तै०-कोंडगौगु । गु०-रामबाबल । फा०-मधिलान । गौर०-बाणपुष्प ।

२८ कर्णिकारः पृ० २२३

हि०-कर्णिकार, कनियार । म०-पांगारा ।

यह भ्रमात्मक पुष्पवृक्ष है कोई इसे अमलतास का भेद (छोटा अमलतास) मानते हैं । कोई “उलटकमल” (द्रुमात्पल) को ही “कर्णिकार” मानते हैं । कोई “कनेर” मानते हैं । अधिकांश लोग “कनकचंपे” को “कर्णिकार” कहते हैं ।

२९ अशोकः (अशोगि) पृ० २२३

हि०-अशोक, अशोग, अशोगि, असोक, आसापाला । बं०-अशोक, असापाल । म०-अशोक । गु०-अशुपालो । क०-अशोक, अशुङ्कर । कटक०-असेक । मु०-जासून्दी, असेक ।

ले०-Saraca Indica (सराका इण्डिका) ।

Syn.—Jonesia Asoka (जोनेसिया अशोका) ।

व्यवहार—छाल । मात्रा—१—३ तोले ।

अशोकस्य त्वचा रक्तप्रदरस्य विनाशिनी ॥ शो० नि० ॥

इसके फूल नारङ्गी रङ्ग से अत्यन्त रक्तवर्ण तक होते हैं ।

दूसरे जाति का अशोक

हि०-अशोक, असोक, देवदारी, देवदारु, देवदार । बं०-देवदारु, देवद । उडि०-देवदारु । मु०-असोक, असोका, असोपुल, असुपाल, आसुपाल । गु०-आसोपुलो, अशोपुलो । ते०-देवदारु, असोक, असेकम् । ता०-अस्सोथि । सिलोन०-मरइल्लु पइ । क०-अशोक पुत्रजीव ।

ले०-polyalthia Longifolia (पोलीपलथिया लौङ्गिफोलिया) ।

इसके फूल-हरापन युक्त पीले रंग अथवा पीलापन युक्त सफेद रंग के आते हैं ।

३० अम्लाटनः (बाणपुष्प) पृ० २२३

बाणपुष्प के दूसरे नाम नहीं मिलते, इसके संस्कृत नाम-अम्लात, कुरण्टक आदि “कटसरैया” के बोधक हैं, अतः “बाणपुष्प” कटसरैया का भेद जान पड़ता है ।

३१ सैरेयकः (कटसरैया) पृ० २२३

हि०-कटसरैया, सैरेयक, झांटी, पियाबांसा । बं०-फिटी, फांटी, वांटी, कुलफांटी । म०-कोरांटा । गु०-अशेलियो, कांटा अशेलियो । क०-गोरंटे, गारटेगल्लु । ते०-गोरेंड । सं०-अम्लाटन ।

ले०-Barleria Prionitis (बारलेरिया प्रायोनीटिस) ।

व्यवहार—पञ्चांग, पत्ते । मात्रा—३—८ मासे ।

रक्तपुष्पः कुरबकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ।

नीलपुष्पश्चार्त्तगलः सैरेयः श्वेतपुष्पकः ॥

सैवैयः (यकः) (सफेद कटसरैया)

हि०-सफेद फूलकी कटसरैया । ब०-कुलम्मांटी । म०-पांढरा कोरंटा ।
गु०-धोला फुलनो (धोले) कांटा अशेलियो । क०-सरसुल्लगोरंटे, बिली-
गोरंटे, बिलेगोरंटे ।

३२ कुरण्टकः (पीलीकटसरैया) पृ० २२३

हि०-पीली कटसरैया । ब०-पीलीमिटी, पीतम्मांटी । म०-पिबला
कोरंटा । गु०-पीलाफुलनो कांटा अशेलियो । क०-होबणद गोरंटे ।

ले०-Barleria Prionitis (बारलेरिया प्रायोनिटिस) ।

कुरण्टकस्य नामगुणाः—

किङ्किरातः कुरुण्टश्च कनकः पीतपुष्पकः ।

पीताम्लानः सहचरः पीतसैरेयकश्च सः ॥

पीतः कुरण्टकश्चोष्णस्तिक्तश्च तुवरः स्मृतः ।

अग्निदीप्तिकरो वातकफकण्डूहरः स्मृतः ॥

शोथं रक्तविकारं च त्वग्दोषं चैव नाशयेत् ।

३३ कुरवकः (लाल कटसरैया) पृ० २२३

हि०-लाल कटसरैया । ब०-रक्तम्मांटी, लालमिटी । म०-तांबडा-
कोरंटा । गु०-रांताफुलनो कांटा अशेलियो । क०-वणदगिंडु ।

ले०-Barleria Cristata (बारलेरिया क्रिस्टाटा) ।

कुरवकस्य नामानि गुणाश्च—

रक्ताभ्रानो रक्तपुष्पो रामालिङ्गनकामुकः ।

रागप्रसवकश्चैव सुभगः शोणमिष्टिका ॥

रक्तः कुरुण्टकस्तिक्तो वर्ण्यश्चोष्णः कटुः स्मृतः ।

शोथं ज्वरं वातरोगं कफं रक्तरुजं तथा ।

पित्तमाध्मानकं शूलं श्वासं कासं च नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

३४ नीलीकटसरैया (नीलीकटसरैया) पृ० २२३

हि०-नीली कटसरैया, नीली पायावांसा । ब०-नीलम्मांटी । म०-नी-
लाकोरंटा । गु०-कालाफुलनो कांटा अशेलियो । क०-करिय गोरंटे ।

ले०-Barleria Noctiflora (बारलेरिया नोक्टीफ्लोरा) ।

आर्चगलनामगुणाः—

नीलपुष्पी नीलफिण्टी दासी चार्त्तगलश्च सः ।

नीलफिण्टी तु कटुका तिक्ता त्वग्दोषनाशिनी ।

दन्तरोगं कफं शूलं वातं शोथं च नाशयेत् ।

३५ कुन्दम् (कुन्द) पृ० २२३

हि०—कुन्द, कुन्देका वृत्त, कुन्दपुष्पवृत्त, कुन्द फूल, कुन्देका फूल । बं०—
कुन्द । म०—कुन्द । क०—सुरागि, सुरगि । तै०—मोह । गु०—डोलर, कुन्द
कागडो । ले०—*Jasminum Pubescens* (जैसमिनम् प्युबेस्सेन्स) ।

३६ मुचुकुन्दः पृ० २२४

हि०—मुचुकुन्द, मचकन, मेकचन्द । बं०—गु०—म०—क०—मुचुकुन्द,
मुचुकुन्द फुलेर गाछ, कनकचम्पा । ते०—लोलगु । ता०—तडै, टड्डी,
टड्डो । उ०—बड्लो ।

ले०—*Pterospermum Suberfolium* (पटेरोस्परमम् सुबेरफोलियम्)

३७ तिलकः (तिलक) पृ० २२४

हि०—तिलकपुष्प, तिलक, तिलपुष्पी, तिलकनाम फूलका वृत्त । गु०—
तिलक, तिलकवृत्त । म०—तिलकवृत्त । क०—तिलकपुष्प ।

तिलको मधुरः स्निग्धः पौष्टिको बलभेदकृत् ।

हृद्यो लघू रसेऽत्युष्णः पाके चोष्णकरः स्मृतः ॥

रसायनस्तीक्ष्णरूक्षो दन्तरुक्कृमिकुष्ठहा ।

वातपित्तकफघ्नश्च विषकण्डूव्रणापहः ॥

रक्तरुग्दुग्धरुग्वस्तिरुजां नाशकरः स्मृतः ।

तिलकः क्षारयोगेन गुंरुमशूलोदरापहः ॥

त्वगस्य तुबरा चोष्णा पुंस्त्वघ्नी दन्तदोषहा ।

रक्तदोषक्रिमिव्रणशोफानां च विनाशिनी ॥ नि० २० ॥

३८ बन्धुजीवः (दुपहरिया) पृ० २२४

हि०—दुपहरिया, गेजुत्तिया । बं०—बान्धुली फुलेर गाछ । म०—दुपा-
रीचे फूल, बांदुजा । गु०—बपोरियो, बपोरिया । क०—बन्दुरे । ते०—निति-
मल्ली, मकिनचेट्टु, वेगसिनचेट्टु । यू०—प०—शुल दुपहरिया ।

ले०—*Pentapetes phaenicea* (पेन्टापिटेस् फीनीसिया) ।

यह फूलों के भेद से ४ प्रकार की होती है—१ लाल फूलकी, २ सिन्दूरी फूलकी, ३ सफेद फूलकी, ४ पीला पीले रङ्ग फूल की (दुपहरिया) ।

३९ जपापुष्पम् (गुड़हर, अदौल) पृ० २२४

हि०—ओड़हुल, ओड़हुल, गुड़हल, झांसी, जवाकुसुम । बं०—जवा-
फुलेर गाछ, जवाफल । म०—जासबन्द, जासबिन्द । गु०—जासुद, जासु-
स । ते०—मन्दारपु । क०—दासनल । ता०—शष्प शुष्प । फा०—अंधरी हिन्द ।

अं०—Shoe Flower (शू फ्लावर) ।

ले०—Hibiscus Rosa Sinensis (हिविस्कस रोज साइनेन्सिस)

विविध प्रकार के फूलों के भेद से यह कई प्रकार का होता है । जैसे—
एकहरा, दुहरा, तिहरा, लाल, पीले, सफेद आदि अनेक प्रकार के फूल
वाले होते हैं ।

जपापुष्पं लघु ग्राहि तिकं केशविवर्द्धनम् ।

घृतेन भर्जितजपा स्नानार्त्तं कुरुते सुखम् ॥

जपा शीता च मधुरा स्निग्धा पुष्टिप्रदा मता ।

गर्भवृद्धिकरी ग्राही केश्या जन्तुप्रदा मता ॥

वान्तिजन्तुकरा दाहप्रेमहार्शोविनाशिनी ।

धातुरुक्प्रदं चेन्द्रलुप्तं चैव विनाशयेत् ॥ नि० २० ॥

४० सिन्दूरी (सिन्दूरिया) पृ० २२४

हि०—सेन्दूरिया, जाफर, सेनुरिया, लटकन, सदा सुहागन, सदा सु-
हागिन । बं०—सिन्दूरपुष्पी । म०—शेन्द्रो, शेंदरी । प०—लटवण, जाफर ।
ता०—जाफरामरम । गु०—सिन्दूरी, रातां फुलना जासुद । क०—सिन्दूरी ।

अं०—Arnotoe (आर्नोटो)

ले०—Bixa Orellana (बिक्सा ओरिल्लाना) ।

इसके फल—छोटे २ गोल होते हैं, और गूदा—लाल होता है, इसे
जल में डालने से जल लाल हो जाता है, सफेद, लाल, गुलाबी, प्याजीरंग
के फूलों के भेद से यह कई प्रकार का होता है ।

४१ अगस्त्यः (अगस्त) पृ० २२४

हि०—अगस्त, हथिया, अगथिया, अगस्तिया । बं०—बक, बक फुलेर

गाछ । म०—हृदगा, अगस्ता । क०—अगचे । प०—हृदगा, हथिया । ता०—
अगति । मा०—अगस्त्यो । गु०—अगथियो । ते०—अबिसी, अनिसे । द्रा०—
अहतो । ले०—Sesbania Grandiflore (सिसबेनिया ग्रेण्डीफ्लोरा) ।

व्यवहार—छाल, फूल । मात्रा—३-६ मासे छाल ।

अस्य पुष्प-पत्र-शिम्बीनां गुणाः—

अगास्तकुसुमं शीतं चातुर्थिकनिवारणम् ।
नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ॥
पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ।
पर्णं तु मुनिवृक्षस्य कटु तिक्तं गुरु स्मृतम् ॥
मधुरं किञ्चिदुष्णं च स्वच्छं कृमिकफापहम् ।
कण्डूं विषं रक्तपित्तं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥
मुनिशिम्बी सरा प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिदा लघुः ।
पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा ॥
त्रिदोषशूलकफहृत् पाण्डुरोगविषापनुत् ।
शोषगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्वा रूक्षपित्तला ॥ नि० २० ॥

सफेद और लाल फूलों के भेद से यह दो प्रकार का होता है ।

४२ तुलसी पृ० २२४

हि०—तुलसी, तुलस, तुलशी, बरगडा । बं०—तुलसी । गु०—तुलसी ।
म०—तुलसी चे झाड़, तुलस । क०—परेड तुलसी । द्रा०—तुल्सी । ते०—गगोर
चेट्टु, इ युलसी । ता०—तुलशी । फा०—रेहॉँ, रेहान्, शाहसिपरम ।
अ०—तुलसी बदरुत, शाह सफरम ।

अं०—Holy Basil (होली बेसील)

ले०—Ocimum Sanctum (ओसिनम सॅक्टम)

व्यवहार—स्वरस, पत्ते, बीज । मात्रा—३ मासे से १ तोले ।

जिसके पत्ते-हरे सफेदी मायल होते हैं उसे सफेद तुलसी-और
जिसके पत्ते तथा डंडियां कालापन युक्त हरे होते हैं उसे काली तुलसी
कहते हैं । तुलसी कई प्रकार की होती है ।

कृष्णतुलसीनामानि—

कृष्णा तु कृष्णतुलसी कृष्णपर्णी करालकः ॥

४३ मरुवकः (मरुआ) पृ० २२६

हि०—मरुआ, मरुवा, गेद रेत । बं०—मरुया, गन्ध तुलसी । म०—सब्जा मरवा । गु०—मरवे । तै०—रुद्रजरई, रुद्र जार, मरवमु । क०—मरुगो पत्री, मरुआ, मरवा । प०—मरुआ । फा०—मरजन गोस, मर्ज गुस । अ०—मर्जन जोश, मर्ज जुश । यू०—आफिस्ती ।

अं०—Sweet Marjoram (स्वीट मारजोरम)

ले०—Origanum Marjorana (ओरीगनम मारजोराना)

व्यवहार—पंचांग । मात्रा—३-७ माशे ।

सफेद और काले रंगों के भेद से यह दो प्रकार का होता है—सफेद ओषधि के काम में आता है और काला शिवजी के पूजन में आता है ।

४४ दमनकः (दवना) पृ० २२६

हि०—दौना, दवना, धारो । बं—दौना, दना । म०—दवणा, रान दवणा । क०—चित्तरटे, दवना । ले०—सावित्र चेट्टु । ता०—दवनम । प०—दोणा, मन । गु०—डमरो । फा०—अफसंतीन ।

ले०—Artemesia Vulgaris (आर्टिमेसिया वर्गारिस)

अं०—Worm Wood (वर्म वुड)

व्यवहार—पंचांग । मात्रा—३-७ माशे ।

यह जंगली भी होता है ।

वनदमनकगुणाः—

वनजो दमनः प्रोक्तो वीर्यस्तम्भककारकः ।

बलप्रदश्चामदोषनाशकः परिकीर्तितः ॥

अग्निदमनकगुणाः—

अग्नेर्दमनकश्चोष्णः कटू रूक्षाऽग्निदीपनः ।

रुच्यो हृष्यो वातकफगुल्मघ्नोऽहविनाशकः ॥

४५ बर्बरी (वन तुलसी) पृ० २२५

हि०-बर्बरी, बबरी, वन तुलसी, बावरी सब्जा । बं०-बाबुई तुलसी ।
विहा०-गठिवन, गेठिवन । म०- अजवला, आजवला, रान तुलसी ।
क०-गर्गेर, कगेरले, काम कस्तूरी, निरु तुलसी । गु०-रान तुलसी भेद,
रान तुलसी । ते०-तेलगेर चेट्टु, कारु चेट्टु, रुद्र जड़े । ता०-तिरु निकु,
तिरु नितरु । प०-बरुरि, बबुई तुलसी । फा०-फलङ्गु मुश्क, तुलसी
जंगली, रेहां दस्तो, दवान शाह । अ०-फरख मुश्क, रेहां नुस्वरी, रेहां ।

अं०-Common Sweet Basil (कॉमन स्वीट बेसील)

ले०-Ocinum Basilicum (ओसिनम बेसिलीकम)

व्यवहार—पंचांग, बीज । मात्रा—३-६ माशे ।

अर्जक—सितार्जक—कृष्णार्जकानां नामानि गुणाश्च—

अर्जकः क्षुद्रतुलसी क्षुद्रपर्णो मुखार्जकः ।

उग्रगन्धस्तु जम्बीरः कुठेरस्तु कठिञ्जरः ॥

सितार्जकस्तु वैकुण्ठो वटपत्रः कुठेरकः ।

जम्बीरो गन्धबहुलः सुमुखः कटुपत्रकः ॥

कृष्णार्जकः कालमालो मालुकः कृष्णमालुकः ।

स्यात्कृष्णा मल्लिका प्रोक्ता गरग्रो वनबवरः ॥

त्रयोऽर्जकाः कटूष्णाः स्युः कफवातामयापहाः ।

नेत्रामयहरा रुच्याः सुखप्रसवकारकाः ॥ रा० नि० ।

वनबर्बरीनामानि—

वनबर्बरिकाऽन्या तु सुगन्धिः सुप्रसन्नकः ।

दोषाकुशेशी विषघ्नश्च सुमुखः सूक्ष्मपत्रकः ।

निद्रालुः शोफहारी च सुवक्त्रश्च दशाह्वयः ॥

इति पुष्पवर्गः ॥ ५ ॥

अथ वटादिवर्गः द्विः ।

१ वटः (बड़) पृ० २२६

हि०-बड़, बड़गद, बर्गद । बं०-वट, वड़गाछ । क०-आल, आलद-
मारा । उ०-बोरु । गु०-मा०-बड़ । द्रा०-आलं, पालं । फा०-दरख्तरेशा,
बड़वाई । म०-वट, बड़ । ते०-मरिचेट्ट, मारि, पेड़िमरि । ता०-अल ।
प०-बरगद । क०-आलदमर, आल । अ०-जातु, जायब ।

अं०-Banyan Tree (बनियन टा)

ले०-Ficus Bengalensis (फिकस बेंगालेन्सिस)

व्यवहार—छाल, दूध । मात्रा—६—९ माशे

२ पिप्पलः (पीपल) पृ० २२६

हि०-पीपल वृक्ष । बं०-अश्वत्थ, अशोथा गाछ । म०-पिपल,
पिप्पले । क०-अरली । गु०-पीपलो, पीपुल, पीपुले । तै०-राई चेट्टु,
कुलुजुन्नि चेट्टु । ता०-अरश मरम, अरस, अस्वरथ । फा०-दरख्त
छरंजा । प०-पीपल, बोर । ते०-रैगा, रगी, रावि, कुल्लरावि, हस्पेथ
अस्वलता, अरली । नेपाल०-पिपली । सन्ताल०-हेवक । उडि०-जारी ।

अं०-Poplar Leaved Fig Tree (पोपलर लीव्ड फिग् ट्री)

ले०-Ficus Religiosa (फाइकस् रिलिजिओसा)

व्यवहार—फल । मात्रा—१—३ माशे

अस्य पक्वफलगुणाः—

फलं पक्वं च शीतलम् ।

हृद्यं रक्तरुजं पित्तं विषं दोषं च नाशयेत् ।

दाहं वान्ति च शोषं च ह्यरुचिं चैव नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

३ पारीषः (गजदण्डसहोरा) पृ० २२६

हि०-पारिस पीपल, गज दंड, गजहुंड, परास पीपल, पारस पीपर,
गजहंडुआ, गजदंडसिहारे, गजदंडसहोरा । बं०-गजशुण्डी, पलाशपिपुल,
पराश पिपुल । म०-पिपरी वृक्ष, पारस पिपल, भेंड, परोसा पीपल ।
गु०-पारश पीपलो । क०-बंगरली, बूरग, बूरगा । ते०-घेल माखी, गंगरय,

गंगरेय, घेन गाखी, गेघ्राणी । ता०-पोरिश, पूवरशु, मरम । फा०-बेलास
बेल्य । मु०-भेदि । को०-मणेर वृत्त । द्रा०-पूवरस ।

अं०-Hibixus (हिबिक्सस)

ले०-Thespasia Populnea (थेसपेसिया पोपुलनिया)

४ नन्दीवृक्षः (बेलिया पीपल) पृ० २२६

हि०-बेलिया पीपल (र) । वं०-गया अश्वत्थ । गु०-बेलियो पीप-
लो । ते०-वदि चेट्टु, वट्टि चेट्टु । म०-क०-नन्दी वृत्त ।

५ उदुम्बरः (गूलर) पृ० २२६

हि०-गूलर, गुल्लर, गूलड़ । वं०-यज्ञ डुमुर । म०-उम्बर, उम्बराचे
झाड़ । उ०-उदुम्बर । गु०-उम्बरो, ऊंमरो । क०-अत्ति । अ०-जमीज ।
ते०-अतिचेट्टु, मेड़िचेट्टु । ता०-अत्तिमरम, अट्टि । फा०-अंजीरे

आदम, समरपिस्ता । ने०-डुमरो । अं०-Fig Tree (फिग ट्री)

ले०-Ficus Glomerata (फाइकस ग्लोमेराटा)

व्यवहार—फल, छाल, पत्ते । मात्रा—१-२ तोले ।

अस्य गुणाः—

उदुम्बरः शीतलः स्याद् गर्भसन्धानकारकः ।

व्रणरोपणकृद् रुक्षो मधुरस्तुवरो गुरुः ॥

अस्थिसन्धानकृद्घृण्यः कफपित्तातिसारकान् ।

योनिरोगं नाशयति, वल्कं चैवास्य शीतलम् ॥

दुग्धदं तुवरं गर्भ्यं व्रणनाशकरं स्मृतम् ।

कोमलं चास्य च फलं स्तम्भकृत्तुवरं मतम् ॥

हितकारि तृषापित्तकफरक्तरुजाऽपहम् ।

मध्यमं कोमलं स्वादु शीतलं तुवरं मतम् ॥

पित्ततृषामोदकरं रक्तस्रुतिवमीहरम् ।

प्रहारघ्नं समुद्दिष्टमपक्वं तुवरं मतम् ॥

रुच्यं चाम्लं दीपनं स्यान्मांसवृद्धिकरं मतम् ।

रक्तरुक्कारकं चैव दोषकारि जडं मतम् ॥

तत्पक्वं च कषायं स्थान्मधुरं कृमिकारकम् ।

जडं रुचिप्रदं चातिशीतलं कफकारकम् ॥

रक्तरूपित्ताहधुस्तृषाश्रमप्रमेहहृम् ।

शोषमूर्च्छाहरं प्रोक्तं पूर्वंः स्वे स्वे निघण्टुके ॥ नि० २० ॥

नट्टुदुम्बरस्य नामानि गुणाश्च—

नट्टुदुम्बरिका चान्या लघुपत्रफला तथा ।

लघुह्रिमदुग्धा प्रोक्ता लघुपूर्वसदाफला ॥

नट्टुदुम्बरी गुणैः सर्वैः सदृशी तु मता बुधैः ।

रसवीर्यविपाकेषु किञ्चिन्न्यूना च पूर्वतः ॥

६ काकोदुम्बरिका (कठुमर) पृ० २२७

हि०—कठुमर, कठुम्बर, कोठाडुमर, तटमिला, कटगुलरिया, कठगूलर ।
बं०—काकडुमर, मुर, काकडुमर । म०—कालाउम्बर, टेडउम्बरो । क०—
काअति, काडित्ति । ते०—ब्रह्म मेडिचेट्टु, काकिवाडिचेट्टु । प०—फगवाडी
मा०—कठगूलर । को०—कोटङ्ग, सोसोकेरा, खर वा । ते०—पे अट्टिस ।
फा०—अंजीरे दस्ती । अ०—तीनबरी, तीने बरी ।

अं०—Keg Tree (किग् ट्री)

लै०—Ficus Hispida (फाइकस हिस्पिडा)

,, —Ficus Oppositifolia (फाइकस ओपोसिटिफोलिया) ।

व्यवहार—फल, छाल । मात्रा—३ माशे।से १ तोला ।

अस्याः फलगुणाः—

फलमस्याः स्वादु शीतं तुवरं तृप्तिकारकम् ।

गुरु धातोवृद्धिकरं पाके च मधुरं स्मृतम् ॥

स्निग्धं मलस्तम्भकरं पौष्टिकं ग्राहि वातलम् ॥ नि० २० ॥

७ प्लक्षः (पाकर) पृ० २२७

हि०—पाकर, पाखर, पिलखन, पकरिया, पकरी । बं०—पाकुड़ गाछ,
पांक्रुर । म०—पिपरीवृक्ष । गु०—पीपर्य, पीपर । क०—हसुरी, वसरोमारा,
वसुरी, वसरी । ते०—मंगरयजुब्बि, गंगरयजुब्बि । ता०—पोरिशरावि ।

प०-पिलखन । मा०-पाकड़ । द्रा०-कल्लालेमरं ।

ले०-Ficus Infectoria (फाइकस इन्फेक्टोरिया)

व्यवहार—छाल । मात्रा—९ माशे से १॥ तोला ।

८ शिरीषः (सिरस) पृ० २२७

हि०-सिरस, सेरसा, सिरिस, शिरीष । बं०-शिरीष गाछ चटका ।
म०-शिरसी, शिरषी, सिरसांचे झाड़ । गु०-सरसडियो, शरशडो । क०-
शिरसु, शिरीषमारा, बागेमर । ते०-दिरसन, शिरीषमानु, दिरसेनु ।
ता०-काट्टुवालै । प्रा०-लसरीन, कलसिस । मा०-सिरस । तै०-
द्रा०-काड़वाड़ई । फा०-जकरिया, दरखते जकरिया, दरखत जकरिया,
तुख्मे दरखते जकरिया । अ०-सुलतानुल असजार । हबे सुलतानुल
असजार ।

ले०-Albizzia Lebbeck (आलबीज़िया लेबेक)

व्यवहार—छाल, बीज । मात्रा—३ माशे से १ तोला ।

९ शालः (सांखु) पृ० २२८

हि०-शाल, साल, साखु, सांखु, सखुआ । बं०-शालगाछ, लताशाल
म०-लघुरालेचा वृक्ष, सजरा, राले चा वृक्ष, शालवण, लंघरालचा वृक्ष ।
शु०-सब्जरदामर, गलरालनुंहानू झाड़ । तै०-एपचेट्ट । ता०-कुंगलि-
यम । क०-सब्जर दामर, बिलीमत्ते । द्रा०-कुंगिलियम् ।

अ०-Sal Tree (साल ट्री)

ले०-Shorea Robusta (शोरिया रोबस्टा)

अस्य फलगुणाः—

फलं च मधुरं रुक्षं शीतं स्तम्भनकृद् गुरु ।

मलावष्टम्भनकरं तुवरं लेखनं मतम् ॥

आभमानशूलवातानां कारकं पित्ताशकम् ।

रक्तदोषवृषादाहक्षतक्षयविनाशनम् ॥ नि० २० ॥

१० सर्जकः (बड़ा शाल) पृ० २२८

हि०-बड़ा शाल, बड़ा साल । बं०-भाजीशाल । म०-सर्जवृक्ष, थोर

रालेचा वृक्ष । गु०-रालनु मोटु झाड, राल नु झाड । ते०-शालमु । क०-
सज्जरदमर । द्रा०-बेल्ले कुन्नारेफ । प०-सजराल ।

अं०-(१) Indian Copal (इण्डियन कोपाल) ।

„-(२) White Dammer (वाइट डामर) ।

ले०-Vateria Indica (वेटेरिया इण्डिका) ।

११ शल्लकी (सालई) पृ० २२८

हि०-सालई, सलई, शालई, सलग, सलैया, शलग । बं०-शलई,
शालविशेष, सल्लकी । म०-शलईवृक्ष, धूपशालाई । गु०-शालेडं, धूपेडो,
शालेडा । क०-तदीकू, अने व्याल । ता०-कुलि । मा०-सेलो । तै०-अंदुग ।

ले०-Boswellia Serrata (बोसवेलिया सेरटा) ।

अस्य फलपुष्पयोगुणाः—

तत्फलं कफवातार्शःकुष्ठारोचकनाशनम् ।

पुष्पं चास्य कफं वातमर्शःकुष्ठारुचीर्जयेत् ॥ रा० नि० ॥

निर्यासोऽस्य मत्तो नाम्ना कुन्दुरुः सुज्ञभाषितः (नि० २०)

१२ शिशपा (शीसम) पृ० २२८

हि०-शीसम, कपिलवर्ण शीसम, सीसो, शीशो, शीसव । बं०-शिशु-
गाछ, शादा शिशुगाछ, शिशु । म०-काला शिसवा, शिसवा । गु०-शि-
शम । क०-करीय इविडु, विडु, अगुरु गिड । तै०-जिट्टरेगु चेट्टु, शि-
शुकर, इरुवुडु । ता०-जानुक् कुकुट्ट, पंशकंदर । अ०-आसम । द्रा०-
शिशपा । मा०-सीसम ।

अं०-Black Wood Sisoo Tree (ब्लैक वुड सीसू ट्री) ।

ले०-Dalbergia Sissoo (डालबेर्जीया सिस्सू) ।

यह कालासीसम है ।

श्वेतशिशपाकपिलशिशपयोर्नामानि गुणाश्च—

शिशपाऽन्या श्वेतपत्रा सिताह्वादिश्च शिशपा ।

कपिला शिशपा चान्या पीता कपिलशिशपा ॥

सारिणी कपिलाक्षी च भस्मगर्भा कुशिशपा ।

श्वेतादिशिशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत् ॥

कपिला शिंशपा तित्ता शीतवीर्यी श्रमम्पहा ।

वातपित्तज्वरघ्नी च छर्दिहिकाविनाशिनी ॥

१३ ककुभः (अर्जुन-कोह) पृ० २२८

हि०-अर्जुन, कहू, कोह, अंजन । बं०-अर्जुन गाछ । गु०-अर्जुन, धोलों साजड, साडडो, कड़ायो । पं०-कौ, कोह । क०-तारमेति, तोरे-मति, सार डोल, कम्पु मरो । ता०-बेल्ल मर्ह, बेल्लई मरूद मरम । म०-अर्जुन, सारढोल । ते०-यर् मर्हि, मट्टि चेद्दु, बेरमड्डी ।

ले०-Terminalia Arjuna (टर्मिनेलिया अर्जुना)

१४ असनः (विजैसार) पृ० २२९

हि०-विजयसार, विजेसार, विजैसार, असना । बं०-पियाशाल, पियाल । गु०-वीयां, हीरा दखन, आसन । क०-केपिन्न होन्ने, होन्नेमर । मु०-अइन । मा०-विजैसार । म०-विवला । तै०-मर्हि, वेगि । को०-आसाणा । म०-असाणा, विवला । फा०-कमरकस ।

अं०-Indian Kino Tree (इण्डियन किनो ट्री)

ले०-Pterocarpus Marsupium (टेरोकार्पस मार्सुपियम)

व्यवहार—छाल, लकड़ी ॥ मात्रा—३—४ माशे ।

अस्य पुष्पगुणाः

असनस्य तु पुष्पाणि विपाके मधुराणि च ।

तित्कानि पाचनीयानि वातलानि भवन्ति हि ॥

१५ खांदरः (खैर) पृ० २२९

हि०-खैर, खयर । बं०-खयेर गाछ, खदिर । म०-खैर । गु०-खेर, खैरियो, खैर । क०-कैपिन खैर, कगलिमर । ते०-चंडचेद्दु, चंड । प०-खैर । द्रा०-काशुकट्टि । ता०-वोदलइ, वोदलम । आसाम०-खोइर, कोइर ।

ले०-Acasia Catechu (अकेसिया कैचु)

व्यवहार—छाल । कत्था ।

मात्रा—१—२ तोले । १—माशे ॥

अस्य निर्यासादिगुणाः—

निर्यासस्तस्य मधुरो बल्यः शुक्रविवर्धनः ।

सारस्तु विशदो व्रणयो मुखरोगकफास्रजित् ॥ म० नि० ॥

खदिरसारस्य नामानि गुणाश्च—

खादिरः खदिरोद्भूतस्तत्सारो रङ्गदः स्मृतः ।

खादिरस्तुवरोष्णश्च तिक्तो रुचिकरो मतः ॥

अग्निदीप्तिकरो ग्राही दन्तदाढ्यकरो मतः ।

कटुकः कफवातानां व्रणस्य च विनाशकः ॥

कण्ठरोगं सर्वमेहं कृमीन् मुखरुजं तथा ।

अष्टादशैव कुष्ठानि स्थौल्यं चार्शश्च नाशयेत् ॥

स०—खदिरसार । हि०—खैरसार, कत्था । ब०—खयेर । म०—खैरा
चा साड, नार, कात । गु०—खैरसार, काथो । क०—काथ । अ०—कटेच्यु
Catechu । लै०—कटेच्यु एकस्ट्राकुटं । फा०—अ०—कात ।

१६ श्वेतखदिरः (पपरिया कत्था) पृ० २२९

हि०—सफेद खैर, पपरिया खैर (कत्था) । ब०—श्वेतखदिर, पापरि-
खयर गाछ । म०—पांढरा खैर । गु०—गोरड, खेर घोला सार वालो ।
क०—विलिय तर्जि, विलियर्ति । ते०—तेलचंड, खासु तेलचंड ।

ले०—Mimosa Catechu (माइमोसा कैच्यु)

व्यवहार—छाल । कत्था ।

मात्रा—१—२ तोला । १—३ माशे ।

हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठव्रणग्रहान् ।

१७ इरिमेदः (दुर्गन्धखैर) पृ० २२९

हि०—दुर्गन्धखैर, बबुरी, गन्धावुल, विलायती कीकर, गूकीकर ।
ब०—गुये बाब्ला, विटखेर, विटखयेर, गुंया बाबला । म०—शेण्याखेर,
गंधियो हिवर, गंधी हिवर, घाणोरा खैर । गु०—गन्धिलो खैर, इरिमेद ।
क०—करय वेलु ।

अ०—Sponge Tree (स्पंज टी)

ले०—Acacia Farnesiana (अकैसिया फार्नेसियाना)

अस्य निर्यासगुणाः—

इरिमेदस्य निर्यासो मधुरस्तु बलप्रदः ।

धातुवृद्धिकरश्चैव मुनिभिः संप्रभाषितः ॥ नि० २० ॥

लघुखदिरगुणाः—

लघुस्तु खदिरः प्रोक्तस्तिकोष्णश्च कषायकः ।

कटुस्तीक्ष्णोऽपि चाम्लश्च रुक्षः कृमिकफापहः ॥

मुखरोगं दन्तरोगं रक्तदोषं प्रमेहकम् ।

मदं कण्डूं विसर्पञ्च वस्तिरोगं विषज्वरम् ॥

पिशाचवाधामुन्मादं कुष्ठं दाहं व्रणं तथा ।

आध्मानं नाशयत्येव फलं चास्य मधु स्मृतम् ॥

स्निग्धं कटूष्णमुक्तं च कफवातविनाशकम् ॥

बल्लीखदिरगुणाः—

बल्लीखदिरकस्तिकः कटुश्चोष्णः कषायकः ।

रसेऽग्न्यः श्वासकासघ्नः पित्तरक्तत्रिदोषजित् ॥ नि० २० ॥

१८ रोहीतकः (रोहेडा) पृ० २२९

हि०—रोहेडा, रोहिडा, रोहेडा । बं०—रोडा, रयना, रोडा, नयना, कडार । म०—रक्त रोहिडा, रगत रोहिडा । गु०—रगत रोहीडो, मुत्तलु, रोहिडो । क०—यरडु मलु । ते०—मुलु मोदुग चेट्टु, मुलु मोदुग चेट्टु । प्रा०—रहेरा । प०—रहेडा । मा०— रोहिडा ।

ले०—Tecoma Undulata (टेकोमा अन्डचूलेटा)

„ —Amoora Rohituka (अमुरा रोहीटका) यह सफेद फूल रोहेडा का नाम है ।

व्यवहार—छाल । मात्रा—६ मासे से १ तोला ।

लाल और सफेद फूलों के भेद से यह दो प्रकार का होता है ।

श्वेतरोहीतकनामानि—

सप्ताह्नः श्वेतरोहीतः सितपुष्पः सिताह्वयः ।

सिताङ्गः शुक्ररोहीतो लक्ष्मीवाञ्छनवल्लभः ॥

रोहीतकद्वयगुणाः—

रोहीतकौ कटुस्निग्धौ कषायौ च सुशीतलौ ।

कृमिदोषत्रणप्लीहारकनेत्रामयापहौ ॥

१९ बबूलः (बबूर) पृ० २२९

हि०—बबूर, बबूल, कीकर, झरकट । बं०—बाबूला गाछ, बाबला ।
मा०—बाभूल, बाभल, बाबूल । गु०—बाबल । क०—पुलई, गोबबलि ।
ते०—बलवंतडु, नल्ल तुम्म, बलवंतडु तुम्मचेट्टु । ता०—बेलमरम् ।
उ०—गुड्डा । मु०—रोमकडि । रा०—बंबल । फा०—मुगिलां । अ०—अमु-
गिलां, अम्मगिला, उम्मगिलां । प०—किक्कर । म०—बंबल, बंल्यो ।
द्रा०—बेलम्मर । द०—कलिकीकर । यू०—बंबूल ।

ले०—Acacia Arabica (अकेसिया अरेविका)

अं०—Acacia Tree (अकेसिया टी)

बबूर के गोंद का नाम—

ले०—Acacia Gummi (अकेसिया गम्मि)

अं०—Gum Arabic (गम आरेविक)

व्यवहार—छाल, पत्ते, फली । मात्रा—३-९ माशे ।

अस्य फलनिर्यासयोगुणाः—

बबूलस्य फलं रुचं विशदं स्तम्भनं गुरु ।

कषायं मधुरं शीतं लेखनं कफपित्तहृत् ॥

बबूलस्य तु निर्यासो ग्राही पित्तानिलापहः ।

रक्तातिसारपित्तास्रमेहप्रदरनाशनः ।

भग्नसंधानकः शीतः शोणितस्रुतिवारणः ॥ (आ० सं०)

२० अरिष्टकः (रीठा) पृ० २३०

हि०—रीठा । बं०—रीठेगाछ, रीटे करंज । म०—रीठा, रिठा, अरिठा ।
गु०—अरीठा । ते०—कुकडि, कुकुड, कुकुडु, कयलु, रीठा करञ्ज मने चेदु ।
पं०—रेठा । मु०—रिथा । अ०—बुन्दकहिन्दी । फा०—फिदक हिन्दी । क०—
कुकुटे कायि । ता०—पोन्नान कोट्टइ ।

अं०—Soap Nut Tree (सोप नट ट्री) ।

ले०—Sapindus Trifoliatu (सैपीन्डस ट्रिफोलियेटस्) ।

व्यवहार—फल, छाल । मात्रा—१-३ माशे ।

अस्य गुणाः—

अरिष्टकः कटुः पाके तोदणोष्णो लेखनो लघुः ।

दोषत्रयहरो गर्भपातनो गर्भशान्तिकृत् ॥

तज्जलं वामकं पानान्नस्याच्छीर्षरुजाऽपहम् ।

अर्धशीर्षव्यथां हन्ति वमनाद्विषनाशनम् ॥

२१ पुत्रजीवः (पितौजिया) पृ० २३०

हि०—जियापोता, पितौजिया, पतिजिया, पतजू, पितवंजिया, पतजिया, हिनाजिय । बं०—जियापुँता, पुतजिया । म०—पुत्रजीवकवृक्ष, जीवनपुत्र, जीवनपुतर । गु०—पुत्रजीवक । क०—पुत्रजीव । तै०—शीश, कुँवरजुवि, कुत्रजुवि, कत्रजुवि । प्रा०—जितापुटज ।

ले०—Putranjiva Roxburghii (पुत्रञ्जीव रॉक्सबर्घाई)

२२ इङ्गुदी (हिंगोट) पृ० २३०

हि०—हिंगोट, गोंदी, गौंदी, इंगुन, इंगुदी । बं०—हिंगोट, इंगुदी । म०—हिंगणवेट, हिंगणी । गु०—इंगोरिओ, हिंगर । क०—इंगलगिद । ते०—गाडचेट्टु, गरा, गारी । प०—इंगोट । द०—हिंगनवेट । ता०—ननजुन्द । अ०—हिमेलजे । अं०—Delil (डेलील)

ले०—Balanites Roxburghii (बेलेनाइटिस रॉक्सबर्घाई) ।

व्यवहार—पञ्चांग, बीजगिरी । मात्रा—१-१५ रसी ।

अस्य फलगुणाः—

ऐङ्गुदं स्वादु तिक्तं च स्निग्धोष्णं श्लेष्मवातजित् (शो० नि०)

अस्य पुष्पगुणाः—

अस्य पुष्पं तु मधुरं स्निग्धं चोष्णं च तिक्तकम् ।

वातं कफं नाशयतीत्येवमाचार्यभाषितम् ॥ (नि० र०)

अस्य फलमज्जगुणाः—

इङ्गुद्याः फलमज्जको जलयुतो लेपो मुखे कान्तिदः ॥ वै० जी० ॥

२३ जिगिनी । पृ० २३०

हि०—जिगिनी, जीयाल, जीअल । म०—मोई, मोक । गु०—जिगिनो,

मवेडी, मोलेडु, मवडा । क०-ओरीथ, मरम । बं०-दुलदुली । प०-काली
सिम्बल । तै०-गिली गिरना । मा०-जिगप्पी ।

ले०-Odina Wodier (ओडिना वोडियर)

२४ तमाल । पृ० २३०

हि०-तमाल, श्यामतमाल, पसेंदु । बं०-तमालगाछ । म०-तमालवृत्त ।
गु०-तमाल । क०-होंगेमरा । तै०-तमालु, कानुगचेदु । द्रा०-पुगंमरम ।

ले०-Garcinia Morilla (गर्सिनिया मोरिल्ला) ।

तमालस्य नामानि गुणाश्च—

तमाल उक्तस्तापिच्छः कालस्कन्धोऽमितद्रुमः ।

लोकस्कन्धो नीलध्वजो नीलतालश्च स स्मृतः ॥

कालस्कन्धश्च मधुरो बल्यो वृष्यो गुरुः स्मृतः ।

धातुवृद्धिकरः शीतः श्रमदाहकफापहः ।

पित्तशोथं च विस्फोटं पित्तं चैव विनाशयेत् ॥ नि० २० ॥

२५ तूणी (तून) पृ० २३०

हि०-तुन, तून, तूनी, महानिम । बं०-तुन्दगाछ, तूनगाछ । म०-तूनी,
नांदुरखी, नांदरूख । गु०-तूणी । को०-नांदरूख । पं०-द्रवी, तुण । गु०-
म०-नन्दीवृत्त । मा०-तूण । उ०-महालिबु । ते०-नन्दिवृत्तमु । क०-नन्द-
पट्टे । अं०-The Toon (दी टून) ।

”-Indian Mahogany Tree (इण्डियन मेहोगनी ट्री)

व्यवहार—छाल । मात्रा—१-२ तोला ।

२६ भूर्जपत्रः (भोजपत्र) पृ० २३१

हि०-भोजपत्र, भूजपत्र, भोजपत्तर । बं०-भूर्जपत्र, भूजिपत्र ।
म०-भूर्जपत्र । प०-गु०-म०-भोजपत्र । ते०-भोजपत्रमु । क०-भुजपत्र ।
द्रा०-भुजपत्रं । ने०-फटक । अं०-The Birch (दी बर्च)

ले०-Betula Utilis (बेटुला यूटिलिस) ।

२७ पलाशः (ढाक) पृ० २३१

हि०-ढाक, पलाश, परास, टेसू, केसू, धारा, कांकरिया, छिउल ।
अं०-पलाश गाछ । म०-पलश । गु०-खाखरो । मु०-खाकरो । क०-मुत्तल,

मुत्तुलु, मटु गद गिड । ते०-मातुका चेदटु, मोदुगु । ता०-परशन । उ०-
पराशु । मा०-छिवरो । द्रा०-पेलाशं । पं०-पलाश । फा०-फलह ।

अं०-The Forest Fame (दि फारेस्ट फेम) ।

ले०-Butea Frondosa (ब्युटिया फ्राण्डोसा) ।

सफेदफूल पलास का लैटिन नाम—

Butea Parviflora (ब्युटिया पार्वीफलोरा) है ।

अस्य भेदाः—

रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभज्यते ।

किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥

अस्य बीजनूतनपल्लवयोर्गुणाः—

फलबीजं च स्निग्धोष्णं कटु क्रिमिकफाञ्जयेत् ।

नूतनाः पल्लवाश्चास्य कृमिवातविनाशकाः ॥ नि० २० ॥

अस्य निर्यासमूलस्वरसयोर्गुणाः—

पलाशभवनिर्यासो ग्राही च क्षपयेद् ध्रुवम् ।

प्रहर्णी मुखजान् कासाञ्जयेत् स्वेदातिनिर्गमम् ॥ (आ० सं०)

पलाशमूलस्वरसो नेत्रच्छायास्थपुष्पजित् ।

तद्बीजं कृमिविध्वंसि हितः काण्डो रसायने ॥ शो० नि० ॥

हस्तिकर्णपलाशस्य नामानि गुणाश्च—

तद्भेदे स्यात् किंशुलुकः किञ्चुलो हस्तिकर्णकः ।

हस्तिकर्णः परं वृष्यो मेधाऽऽयुर्बलवर्धनः ॥ रा० नि० ॥

२८ शास्त्रमलिः (सेमर) पृ० २३१

हि०-सेमर, सेम्हल, सेमल, शेम्बल । वं०-शिमलगाछ, रक्तो सिमुल ।

म०-कांटे सावर, शेमला, शेवरी, सांवरी । गु०-शेमलो, शिमल ।

ते०-रुगचेट्ट, मुन्दल बुराग चेदटु । ता०-पुला, शानमली । मा०-शेमल,

सरमलो । क०-यबल बदमर । द्रा०-यलबंगरम् । पं०-सिम्बल ।

अं०-Silk Cotton Tree (सिल्क काटन ट्री) ।

ले०-Bombax Malabaricum (बौमबैक्स मालाबारिकम्)

व्यवहार—मूसला, छाल, फूल । मात्रा—३-९ माशे ।

अस्य त्वग्रस-पुष्प-फल-कन्दानां गुणाः—

स्वप्नसोऽस्या प्राहकः स्यात्तुवरः कफनाशनः ।

पुष्पं तु शीतलं पित्तं गुरु स्वादु कषायकम् ।

वातलं प्राहकं रुचं कफपित्तविनाशकम् ।

रक्तदोषहरं चैव गुणा ह्येते फलस्य च ॥

कन्दोऽस्य मधुरः शीतो मलस्तम्भकरो मतः ।

शोफं दाहं च पित्तं च सन्तापं चैव नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

२९ मोचरस । पृ० २३१

हि०—मोचरस, सेमरका गोंद । बं०—मोचरस, शिमुलेर आटा । म०—सांवरीचा डीक । गु०—शेमलानो गुन्द । क०—बूरल अंटुम्याण । ते०—बूरगु-बंग । क०—यलबदह गिनुं । द्रा०—यलबंप शिन ।

अं०—Gum Of Silk Cotton Tree (गम ऑफ् सिल्क काटन ट्री)

व्यवहार—गोंद । मात्रा—२-४ माशे ।

३० कूटशाल्मलिः (कालासेमर) पृ० २३२

हि०—काला सेमल, कूटसेमर, रोहिड़ा । बं०—रक्तरोहितक । म०—रक्त रोहिरा, काली साम्बरो । गु०—रगतरोहिरा । क०—मुल्ल मुत्तल ।

इसका एक भेद और होता है, जिसका फूल-सफेद होता है, फल—सेमर से छोटा होता है ।

३१ धवः (धौं) पृ० २३२

हि०—धाय, धौं, धव, धौं, धववृत्त । बं०—धाउया गाल्ल, धाओया गाल्ल । म०—धावडा, धामोडा । गु०—धावडो । क०—सिरिवरु । तै०—नारिक्च-चेट्टु । प०—धौं, कहुवा । मा०—धोकड़ो ।

ले०—Anogeissus Latifolia (एनोजिस्सस लैटीफोलिया) ।

”—Conocarpus Latifolia (कोनोकार्पस लैटीफोलिया) ।

अस्य फलमूलयोगुणाः—

फलं चास्य हिमं स्वादु रुचं च तुवरं मतम् ।

मलस्तम्भकरं चैव वातलं कफपित्तजित् ।

मूलं कट कषायं च पित्तकृद् दीपनं परम् ॥ नि० २० ॥

३१ धन्वङ्गः (धामिन) । पृ० २३२

हि०-धामिन, धामन । म०-धामणी चा वृत्त । गु०-धामण । बं०-धामना गाछ, धाओया वृत्तभेद ।

ले०-Grewia Tiliaefolia (ग्रीविआ टीलियेफोलिया) ।

धन्वनस्य नामानि गुणाश्च—

धन्वनः पिच्छिलत्वकच धनुर्वृत्तो महाबलः ।

धन्वनस्तुवरो वृष्यो मधुरः कटुको मतः ॥

बल्यो रूक्षो लघुश्चैव धातुवृद्धिकरो मतः ।

किञ्चिदुष्णश्च संप्रोक्तो व्रणरोपणकारकः ॥

कफवातहरो दाहशोषकण्ठरुजाऽपहः ।

रक्तरूपित्तकासघ्नः पीनसस्य विनाशकः ।

फलं चास्य स्वादु शीतं तुवरं कफवातहम् ॥

३३ करीरः (करील) पृ० २३२

हि०-करीर, करील, करेल, कचड़ा, सेंट । बं०-करील । म०-नेवती, नेपती, धट्ट भारंगी, कारवी । गु०-केरडो, केर, करेडी । क०-तिप्प तिगे, निष्पतिगे । तै०-कवर कुराक, एनुग दन्त मुमोदतु । फा०-कवार । पं०-पेंचू, पैचू, टींट, कचड़ा, करीर ।

ले०-Capparis Aphylla (कैपेरिस ऐफिल्ला) ।

अं०-Caper (केपर) ।

अस्य पुष्पफलयोगुणाः—

तत्पुष्पं कफवातघ्नं कटु पाकरसं लघु ।

सृष्टमूत्रपुरीषं च सदा पथ्यं रुचिप्रदम् ॥

बालं चास्य फलं पाके कटुकं श्लेष्मशोथजित् ।

कषायं वातलं तिक्तं तत्पक्वं कफपित्तजित् ॥ शो० नि० ॥

३४ साखोटः (सिहोरा) पृ० २३२

हि०-सहोरा, सिहोड़, सिहोरा (डा), सिहोर । बं०-शेओड़ा, श्याओड़ा, शेडड़ा गाछ । म०-सहोड़, सागसहोड़ा, साहोड़ । गु०-साहोड़ा । तै०-भारिणिके चेदट्ट, भारणिके चेट्टु । क०-आखोट मरण ।

ले०-Streblus Asper (स्टेब्लस् अस्पर) ।

३५ वरुणः (वरना) पृ० २३३

हि०-बरुन, बरना । बं०-बरुनगाछ, वरुणगाछ । म०-बायवरणा,
वायवर्णा । को०-भाटवरणा, हाडवरणा, हाटवर्णा । गु०-वरणो । क०-
मदवसले, उलिभिरी बसले । तै०-उरुमट्टि, जाजिचेट्टु, उलिमिरि चेट्टु ।
ता०-मरलिगम । मु०-बायवर्णा । प०-वरना । मा०-वरणो ।

ले०-Crataeva Religiosa (क्रेटिवा रिलिजिओसा) ।

व्यवहार—छाल, पत्ते । मात्रा—४ माशे से १ तोला ।

अस्य पुष्पफलयोगुणाः—

पुष्पं चास्य च ग्राहकम् ।

रक्तदोषहरं चैव फलं चास्य सरं गुरु ।

पाके तु मधुरं स्वादु स्निग्धोष्णं वातनाशकम् ।

पित्तं कफं नाशयतीत्येवं च मुनिभिर्मतम् ॥ नि० २० ॥

३६ कटभी । पृ० २३३

हि०-कटभी, करही, हरिमल, कालो कटभी । म०-बाकुम्भा । गु०-
टोवरु, बापुंगा । क०-वेस्लाल ।

अं०-Careys Tree (केरीस टी) ।

ले०-Carelya Arborea (कैरल्या आर्बोरिया) ।

श्वेतकटभीनामानि—

सितादिकटभी श्वेतकिणिही गिरिकर्णिका ।

शिरीषपत्री कालिन्दी शतपादा विषग्निका ॥

महाश्वेता महाशौण्डी महादिकटभी दश ।

कटभी चेत्कटुरुणा गुल्मविषाध्मानशूलदोषघ्नी ।

वातकफाजीर्णरुजां शमनी श्वेता च तत्र गुणयुक्ता । (रा० नि०)

३७ मोक्षा (मोखा) पृ० २३३

हि०-मोखा, फरवाह, मोषा, कठपादर, कठपादल । बं०-घण्टापा-
रुल । म०-मोखाडा, मोकडी, मोखावृत्त, मोखे, पारुल । गु०-मरखो ।
क०-मोख दलाई, मोक्के । तै०-मोक्कपु चेट्टु, मुष्क तुडु चेट्टु, मोक्कमु ।
मा०-मोखा ।

ले०-Schreberaswiete Nioibes (स्कीबीरास्वीटे निओइबिस)
मोक्षद्वयस्य गुणाः—

मुष्ककः कटुकोऽम्लश्च रोचनः पाचनः परः ।

प्लीहगुल्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥ रा० नि० ॥

अस्य पुष्पफलनिर्यासानां गुणाः—

पुष्पं कुष्ठहरं ज्ञेयं वातपित्तकफप्रणुत् ।

फलमग्नेर्दीप्तिकरं भेदकं रोचकं मतम् ॥

गुल्ममेहार्शःपाण्डुघ्नं शुक्रदोषोदरं जयेत् ॥ नि० र० ॥

निर्यासोऽस्य परं वृध्यः शोषपित्तानिलापहः ॥ म० नि० ॥

यह सफेद और काला भेद से दो प्रकार का होता है ।

३८ जलशिरीषिका (ढाढोन) पृ० २३३

हि०—जलसिरस, जलसिरिस, ढाढोन, टिटिनी । म०—जलशिरसी,
जलसिरिसी । गु०—जलसरसडियो ।

२९ शमी (छोंकर) पृ० २३३

हि०—छोंकर, शमी, सफेदकीकर, छिकुर, छोंकरा । बं०—शाई, शाई-
बाबला, शाईगाछ, छुईबाबला । म०—शमी, खैरी । गु०—खीजडी, खिज-
डी । क०—बन्नि, काबन्नि, बनि, बन्निमर । तै०—शमीचेट्टु, जम्बि ।
उ०—शुमि । मा०—खेजडी । प०—जंड, जंडी । द्रा०—बन्निमरं ।

ले०—Prosopis Spicigera (प्रोसोपिस स्पाइसोगेरा) ।

अं०—Spunge Tree (स्पन्ज ट्री) ।

अस्याः फलगुणाः—

फलं तीक्ष्णं च पित्तलम् ।

मेध्यं गुरु स्वादु रुक्षमुष्णं केशहरं परम् ॥

४० सप्तपर्णः (सतौना) पृ० २३४

हि०—सतौना, सतवन, छेतिवन, सतिवन, छतवन, छातियान । बं०—
छातिमगाछ, छेतेन, छातिम । म०—सात्विण, सातविण, सातवण । गु०—
सात्विन, सप्तपर्णा, सातवीण । क०—एलेलेग, एलेलग । तै०—एडाकुल,
अरिटाकु । मु०—छातविण । प०—सतौना । ता०—एम्बिल इम्पालइ ।

ले०-Alstonia Scholaris (आल्स्टोनिया स्कालेरिस) ।

व्यवहार—छाल । मात्रा-१-२ माशे ।

४१ तिनिशः (तिरिच्छ) पृ० २३४

हि०-तिनिश, तिरिच्छ, तिनसुना, जरिल, जारुल । बं०-तिनाश, सा-
दनगाछ । म०-तिवस । गु०-हर्मो, मिणोहर्मो । क०-स्यन्दन, हुलगति ।
पं०-तिरिच्छ ।

ले०-Lager Straemia Flod Reginae

(लाजर् स्ट्रेमिया फ्लोड रेजिने)

एक दूसरी जातिका तिरिच्छ वृक्ष होता है जिसका लैटिन नाम—

Ougeinia Dalbergia Oides (ओजीनिया डालबर्जिया ओई-
डिस्) है ।

व्यवहार—छाल, गोंद । मात्रा-१-४ माशे ।

४२ भूमोरुहः (सागोन) पृ० २३४

हि०-सागन, सागवन, सागवान, सेगुन । बं०-खेगुनगाछ । म०-गु०-
साग, सागवन, शाग, सोर्ये । क०-नैगु, न्याग । लै०-टेकुचेट्टु, टेंक ।
ता०-टेकु । फा०-फिलगोस । अ०-फिलजोश, उजनुल पिल । मा०-सा-
गवान । लै०-Tectona Grandis (टेक्टोना ग्राण्डिस)

अं०-Indian Teak Tree (इण्डियन टीक ट्री)

अस्य पुष्पवल्कलयोगुणाः—

अस्य पुष्पं तु तुवरं तिक्तं च विशदं लघु ।

वातप्रकोपणं रुचं कफपित्तप्रमेहनुत् ॥

वल्कलं चास्य मधुरं रुचं च तुवरं मतम् ।

कफनाशकरं चैव मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ (नि०२०)

इति षष्ठो वटादिवर्गः ॥ ६ ॥



अथ सप्तम आम्रफलादिवर्गः ॥ ७ ॥

१ आम्रः (आम) पृ० २३४

हि०—आम । बं०—आम्र । म०—आम्बा । गु०—आम्बो । ते०—माविडो,
मामिडिकाय, मामिडिचेट्टु । ता०—मामर, मामरं । मा०—आम्बो । क०—
माविनकायि, माविनफल, मावयहरोण । द्रा०—मांगाय । फा०—आंबा,
अम्बे । अ०—अम्बज । अं०—Mango Tree (मैङ्गो ट्री)

ले०—Mangifera Indica (मंगीफेरा इण्डिका)

व्यवहार—फल, छाल । ६ मासे से १ तोला ।

आम्ररसस्य दुग्धेन सह प्रयोगे गुणाः—

स वै दुग्धेन संयुक्तः कान्तिदः स्वाददः स्मृतः ।

वृष्यश्चान्ये गुणाः प्रोक्ता रसेन सदृशाः स्मृताः ॥ (नि० २०)

चोषिताम्रगुणाः—

चोषिताम्रो बलरुचिवीर्यवृद्धिकरः परः ।

लघुता शीतता शीघ्रपाकता वातपित्तनुत् ॥

मलबन्धकरश्चैव पूर्ववैद्यैरुदीरितः ।

शस्त्रच्छिन्नाम्रगुणाः—

पकः स्याच्छस्त्रच्छिन्नाम्रो जाड्यमाधुर्यशीतकृत् ।

रुचिकृच्चिरपाकश्च धातुवृद्धिं करोति सः ।

बलकर्त्ता वातपित्तनाशनः परिकीर्तितः ॥ नि० २० ॥

मधुघृतयुक्ताम्रगुणाः—

मधुना तत्क्षयप्लीहवातश्लेष्महरं परम् ।

सघृतं वातपित्तघ्नं दीपनं बलवर्णकृत् ॥ रा० व० ॥

आम्रस्थितैलगुणाः—

आम्रतैलं तु तुवरं स्वादु रुचं च तिक्तकम् ।

सुगन्धि मुखरोगस्य नाशनं कफवातनुत् ॥ नि० २० ॥

आम्रत्वचाऽऽदिगुणाः—

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।

रुच्यं संग्राहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥

आम्रान्तस्त्वग्गुणाः—

आम्रान्तस्त्वग्ग्राहिणी तु तुवरा दाहकारिणी ।
पित्तमेहकफानां च नाशिनी योनिशुद्धिकृत् ॥

आम्रमूलगुणाः—

आम्रमूलं तु तुवरं ग्राहि शीतं रुचिप्रदम् ।
सुगन्धि कफवातानां नाशनं परिकीर्तितम् ॥

आम्रपल्लवगुणाः—

आम्रच्छदस्तु तुवरो ग्राहको रुचिकारकः ।
वातपित्तकफान् हन्तीत्येवं च परिकीर्तितम् ॥ (नि०र०)

२ आम्रावर्तः (अमावट्) पृ० २३६

हि०—अमावट, आमावट, अंबावट, आमका सत्त, आम की रोटी ।
बं०—आम्रसत्त्व, आमट । म०—आंब्याचे साट ।

३ आम्रातकः (अम्बाडा) पृ० २३६

हि०—अम्बाडा, अमडा, अमरा, अमला, आमडा । बं०—आमडा,
आमडा । म०—अंबांडा, आंबचार । गु०—जंगली आँबो, अंबेडा, अंबेडा ।
क०—आँबोडेकायि । तै०—आमाटं, अंबालमु । पं०—अमरा, अंबडा ।

अं०—Hogplum (हौगप्लम)

ले०—Spondias Mangifera (स्पेण्डिअस मैङ्गोफेरा)

व्यवहार—फल, पत्ते । मात्रा-४-९ माशे ।

यह देशी व विलायती भेद से दो प्रकार का होता है ।

अस्य पर्णगुणाः—

पर्णं तु कोमलं चास्य रुच्यं ग्राह्यमिदीपनम् ॥ (नि० र०)

४ राजाम्रः (कलमी आम) पृ० २३७

हि०—कलमी आम, मालदह । बं०—लता आम । म०—राजआम्बा ।
गु०—हाफुस आम्बो । क०—रायमच्छू । ते०—राच मामिडी चेट्टु ।

बालं राजफलं कफास्रपवनं । श्वासातिपित्तप्रदं-

मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

पक्वं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम

श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्याति भूपाह्वयम् ॥

६ कोशाग्रः (कोशम्भ आम) पृ० २३७

हि०—कोशम्भ, छोटा आम, कोसम, कोशाग्र, क्षुद्राग्र, बृनाग्र । बं०—
केआडा, जलपाइ । क०—जूरिमाचु, कोड मामिडि । म०—कोशिव, लाल
रान आंबा । गु०—हलकी जातनो आंबो, डंगरी आंबो, कोशम । प०—
कोशाम, कोशाग्र, भारी आंबा । द्रा०—वेहद माबु ।

ले०—Schleichera Trijuga (स्क्लेचेरा ट्राईजगा) ।

कोशाग्रमज्जागुणाः—

स्वादुपाकोऽभिबलकृत् सिग्धः पित्तानिलापहः ॥ सु० सं० ॥

अस्य तैलगुणाः—

सरं कोशाग्रजं तैलं कृमिकुष्ठत्रणापहम् ।

तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥ रा० नि० ॥

६ पनसः (कटहर) पृ० २३७

हि०—कटहर, कटहल, कठैल, कठैर, पनस । बं०—कांटाळ, कांठाल ।
म०—फणस । गु०—फनस । क०—हलसिन, हन्नु (ण्णु) । ते०—पनस-
कायि, पनस पांडु । ता०—पेलाकायि, पिल्ला, पिलापंज्रहम ।

लै०—Antiaris Toxicaria (आंटिएरिस टोक्सिकेरिया) ।

अं०—Jack Fruit Tree (जैक फ्रूट ट्री) ।

अस्य पुष्पगुणाः—

अस्य पुष्पं गुरु तिक्तं मुखशुद्धिकरं मतम् ॥ (नि० र०)

अस्य कोमलामफलगुणाः—

कोमलं तच्च मधुरं गुरु बल्यं कफप्रदम् ।

मेदोवृद्धिकरं चैव दाहवातप्रपित्तनुत् ॥ नि० र० ॥

७ लकुचः (बड़हल) पृ० २३७

हि०—बड़हल, बरहर, बरहल । बं०—डेओ, मादर, मान्दार गाछ,
डेलो मान्दार, डहुया गाछ, डेयो मादार, डहुक । म०—बठार फल, क्षुद्र
फणस, बठार फल । गु०—क्षुद्र पनस, लकुच । पं०—बड़हल । मा०—बड़हर ।

लै०—Antiaris Lakoocha (ऐण्टीयेरिस लकुचा) ।

८ कदली (केला) पृ० २३८

हि०—केला, कदली, केरा, केदली । बं०—केला, कला । म०—केल, सोन-

केळ, मुठेली, लोखंडी, आवेली, चवई । गु०-केळुं, केल्य । क०-बालि, भरवाले काष्ठ, कावालेतब । तै०-अरटि, चक्राकेली, काया, आरटीचेट्ट । फा०-मावज, मोज़, मोझ । अ०-तना, मोजिदतिला । ता०-पाजम, व्रत पिपसी । अं०-Plantain (प्लेण्टेन)

ले०-Musa Sapientum (मुसा सेपिएण्टम)

व्यवहार—रुतम्भरस । मात्रा—१-२ तोले ।

कोमलमध्यमकदलीफलयोगुणाः—

कोमलं कदलं शीतं मधुरं च कषायकम् ।

रुच्यमम्लं समुद्दिष्टं पित्तनाशकरं च तत् ॥

मध्यमं कदलं किञ्चित्तुवरं मधुरं गुरु ।

अग्निमान्द्यकरं चैव ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

कदलीपुष्पगुणाः—

पुष्पं कदल्याः सुस्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु ।

ग्राहि तित्तं चाग्निदीप्तिकरं वातविनाशनम् ॥

किञ्चिदुष्णं च वीर्यं स्याद्रक्तपित्तं क्षयं कृमीन् ।

पित्तं कफं नाशयतीत्येवं च ऋषिभिर्मतम् ॥ नि० र० ॥

कदलीमोचकगुणाः—

कदलीमोचकं हृद्यं कफघ्नं कृमिनाशनम् ।

तृष्णाप्लीहज्वरं हन्ति दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ रा० व० ॥

कदलीजलगुणाः—

रम्भातोयं शीतलं ग्राहि तृष्णाकुच्छ्रान्मेहान्कर्णरोगातिसारान् ।

अस्रस्त्रावं स्फोटकान् रक्तपित्तं दाहं हन्यादस्त्रयोनिं च शोषान् ॥

कदलीकन्दगुणाः—

बल्यः कदल्याः कन्दः स्यात्कफपित्तहरो गुरुः ।

वातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कर्णशूलरजोदोषं सोमरोगं नियच्छति ॥

कदलीसारगुणाः—

सारं कदल्याः संग्राहि चाप्रियं गुरु शीतलम् ।

तृड्दाहमूर्च्छाकुच्छ्रातिसारमेहौश्च सोमकम् ॥

अस्थिस्रावं रक्तपित्तं विस्फोटांश्चैव नाशयेत् ॥

आरण्यकदलीगुणाः—

आरण्यकदली शीता मधुरा बलवर्धनी ।

वीर्यवृद्धिकरी रुच्या दुर्जरा च गुरुः स्मृता ॥

तृड्दाहशोषपित्तानां नाशिनी च प्रकीर्तिता ।

फलं तु तुवरं चास्या मधुरं च गुरु स्मृतम् ॥

काष्ठकदलीगुणाः—

काष्ठस्य कदली ग्राही हृद्या रुच्या च शीतला ।

अग्निमान्द्यकरी गुर्वी दुर्जरा चातिमाधुरी ॥

तृड्दाहमूत्रकृच्छ्राणां रक्तपित्तस्य नाशिनी ।

विस्फोटं चास्थिरोगं च नाशयेदिति कीर्तिता ॥

सुवर्णकदलीगुणाः—

सुवर्णकदली शीता मधुरा चाग्निदीपनी ।

बल्या वृष्या च गुर्वी च तृड्दाहकफनाशिनी ॥ नि० र० ॥

चम्पककदलीगुणाः—

तदेव चम्पकाख्यं तु वातपित्तहरं गुरु ।

वृष्यं चैवातिशीतं च मधुरं रसपाकयोः ॥ रा० व० ॥

महेन्द्रकदलीगुणाः—

महेन्द्रकदली चोष्णा वातस्य च विनाशिनी ।

प्रदरं पित्तरोगं च नाशयेदिति कीर्तिता ॥

कृष्णकदलीफलगुणाः—

कृष्णा तु कदली रुच्या तुवरा मधुरा लघुः ।

वायोर्धातोर्बृद्धिकरी मेहपित्ततृषाहरा ॥ नि० र० ॥

१ चिभिन्म (फूट) पृ० २३८

हि०—फूट, फूट, कचरिया, सेंध, गोरख ककडी । वं०—फुटि, गोमुक, काकुड़ । म०—शेंदार, चिभूड, शेंदाड़ । गु०—कोठीबा, चिभड़ा, चिभडू । ता०—ककरीकै । ते०—पेडुकरै, पेडुदेसरै, बुरड रंग पंडु । फा०—खयार ।

ले०—Cucumis Momordica (क्युक्युमिस मोमोर्डिका)

११ नि० भा०

आमशुष्कचिर्मिटफलयोर्गुणाः—

बाल्ये तिक्ता चिर्मिटा किञ्चिदम्ला गौल्योपेता दीपनी सा च पाके ।

शुष्का रुक्षा श्लेष्मवातारुचिघ्नी जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपनी च ॥

चिर्मिटपुष्पगुणाः—

पुष्पं च चिर्मिटस्यैव दोषत्रयकरं स्मृतम् ।

अपक्वं जीर्णकफकृत् पक्वं किञ्चिद्विशिष्यते ॥ हा० सं० ॥

चिर्मिटभेदमृगाक्षीनामगुणाः—

मृगाक्षी श्वेतपुष्पा च मृगेर्वारुर्मुगादनी ।

चित्रवल्ली बहुफला कपिलाक्षी मृगेक्षणा ॥

चित्रा चित्रफला पथ्या विचित्रा मृगचिर्मिटा ।

मरुजा कुम्भसी देवी ज्ञेया चैकोनविंशतिः ॥

मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।

पित्तकृत् पोतसहरा दीपनी रुचिकृत् परा ॥ रा० नि० ॥

१० नारिकेलः (नारियल) पृ० २३८

हि०—नारियल, नरियल, नरियर, खोंपड़ा, गरी, गिरी । ब०—नारिकेल,
नारकोल, नारिकोल गाछ । म०—नारली, नारल, माड । गु०—नालीएर,
नालीयर, नारीयेल । ते०—टेंकाया, नारिकदम, टेंकाई चेट्टु । ता०—तेंगाई,
टेन्ना, टेंगा । फा०—जोज हिन्दी नारीयल, नारगील । अ०—नारजिल ।
मु०—नारली । क०—नारियल, नारियल रसु, तेंगिनमर । उ०—नडिया ।
मा०—नारेल । द्रा०—तेंगाई ।

अं०—Coconut Palm (कोकोनट पाम)

ले०—Cocos Nucifera (कोकस न्यूसीफेरा)

व्यवहार—गिरी । मात्रा—१-१॥ तोला ।

पक्कशुष्कनारिकेलफलगुणाः—

पक्वं च नारिकेलं तु दाहकं पित्तलं गुरु ।

वृष्यं मलस्तम्भकरं रुचिदं मधुरं मतम् ॥

दीपनं बलकृत् प्रोक्तं वीर्यस्य च विबर्धकम् ।

नारिकेलफलं शुष्कं दुर्जरं दाहकं गुरु ।

स्निग्धं मलस्तम्भकरं बलवीर्यरुचिप्रदम् ॥

तरुणादिनारिकेलाम्बुगुणाः—

नारिकेलाम्बु तरुणं तृष्णाघ्नं पित्तनाशनम् ।

बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥

शीतं वमथुमूच्छाघ्नं पित्तज्वरविनाशनम् ।

नारिकेलोदकं जोर्णं विष्टम्भि गुरु शीतलम् ॥ रा० व० ॥

नारिकेलपुष्पगुणाः—

नारिकेलस्य पुष्पं तु शीतं रक्तातिसारहृत् ।

रक्तपित्तं प्रमेहं च सोमरोगं च नाशयेत् ॥

मलस्तम्भकरं चापि प्रोक्तं पूर्वमनीषिभिः ॥ नि० र० ॥

नारिकेलपुष्पजलगुणाः—

नारिकेलपुष्पजलं गुरु वृष्यं प्रकीर्तितम् ।

तत्कालमदकृत् प्रोक्तं चातिस्निग्धमुदीरितम् ॥

तच्चेदम्लं कफकरं पित्तलं कृमिवातनुत् ॥ नि० र० ॥

नारिकेलतरुतोय (ताडी) गुणाः—

नारिकेलतरुतोयमतीव स्निग्धमाशु मदकृद् गुरु वृष्यम् ।

साम्लभावमुपयात्यपराह्णे श्लेष्मपित्तजनकं च कृमिघ्नम् ॥

नारिकेलफलतैलगुणाः—

नारिकेलफलोद्भूतं तैलं वाजीकरं गुरु ।

पोषणं क्षीणधातूनां वातपित्तप्रणाशनम् ॥

मूत्राघाते प्रमेहे च श्वासे कासे च यक्ष्मणि ।

मेघालोपे च हितदं क्षतानां भरणं तथा ॥

मधुनारिकेलगुणाः—

मेहजातीयकं नाम नारिकेलं च शीतलम् ।

मधुरं पुष्टिकृद् बल्यं रुच्यं चाग्निप्रदीपकम् ॥

कान्तिजन्तुकरं स्निग्धं कफस्यामस्य कोपनम् ।

कामवृद्धिकरं देहस्थैर्यकृद्दाहनाशनम् ॥

तृषां पित्तं श्रमं वातमतिसारं च नाशयेत् ॥

११ कालिन्दम् (तरबूज) पृ० २३९

हि०-तरबूज, तरबूजा, कालिन्द, हिनवाना, हिन्दोना । बं०-तरमुज, चेलना । म०-कालिंगड, खडुया । गु०-तड़बूच, कालिंगडु । क०-कौंडे । ते०-पुच्छकाया, तरबूजं । फा०-हिन्दवाना, हीनवाना, हिन्ददानह ।

अ०-बत्तिख हिन्दी, जकी ॥

अं०-Water Melon: (वाटर मेलन)

ले०-Citrullus Vulgaris (सिट्रुलस वलगेरिस)

व्यवहार—बीज । मात्रा—६ मासे से १ तोले ।

अस्य मज्जपण्ययोगुणाः--

मज्जा तु मधुरो बल्यो रुचिकृद्वातुवर्धकः ।

पण्यं तिक्तं रक्तवृद्धिकरं चैव प्रकाशितम् ॥ नि० २० ॥

१२ खबूजम् (खरबूजा) पृ० २३९

हि०-खरबूज, खरबूजा, खबूजा, लालमी । बं०-खरबुजा, खरमुज । म०-खबूज, खरबूज । गु०-तलिया शकर टेटी, तलिया भीमड़ा । ते०-खरबूजं । क०-खदज सौते, खडज सौते, षड्भुजा । फा०-खरपुजह, खरपुजा । अ०-बित्तिख, खर्पुजह, खरपुजाह । अं०-Melon (मेलन) ।

ले०-Cucumis Melo (क्युक्युमिस मेलो) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—६-९ मासे ।

१३ त्रुसम् (खीरा) पृ० २३९

हि०-खीरा, बालम खीरा । बं०-क्षीरा, शशा, शंसा, समा । म०-तासे, कांकड़ी, खिरा, कर्कटी । क०-तसेयकायि, तवसें । गु०-तांसली, तासली । ते०-देज कइय, देज काइ । ता०-महेबेहरी, मुल्लु वेल्लेरि । फा०-शियार खुर्द, खयार, वावरङ्ग । अ०-कंशद ।

अं०-Cucumber (क्युकम्बर)

ले०-Cucumis Sativus (क्युक्युमिस सेटिवस)

व्यवहार—बीज । मात्रा—६-९ मासे ।

एक बड़ी जाति का खीरा होता है, जिसे “बालमखीरा” कहते हैं ।

१४ गुवाकः (सुपारी) पृ० २३९

हि०—सुपारी, सोपारी, सुपाड़ी, कसेली, कसैली, कसईली । बं०—शु-
पारी, सुपारी, सुपारि । म०—सुपारी, पोफल । गु०—सोपारी, सुपारी, शो-
पारी । क०—कडिके यहैसरु, अडिके आड़िके, अड़केय सरनु । तै०—पोका-
काया, क्रमकमु, पोका । फा०—पोपिल । अ०—फोफिल । मा०—सुपारी ।
द्रा०—पाक । उ०—गुया । प०—सुपारी ।

अं०—Betel Nut Palm (बेटल् नट् पाम)

ले०—Areca Catechu (एरीका कटेचू)

व्यवहार—फल । मात्रा—१-४ माषे ।

पक्कशुष्कगुवाकफलयोगुणाः—

पक्कं तु वातलं रुक्चं भेदनं कफनाशनम् ।
शुष्कमग्निकरं पूगं कषायं मधुरं परम् ॥
पूगमादौ विषं घोरं द्वितीये भेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥

आन्ध्रादिदेशोद्भवपूगफलगुणाः—

आन्ध्रोद्भवं पूगफलं पाके तु मधुरं मतम् ।
किञ्चिदम्लं च तुवरं कफवातविनाशकम् ॥
मुखजाड्यकरं चैव मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
चम्पावतीभवं पूगं पाचनं चाग्निदीपनम् ।
बलप्रदं रसाढ्यं च कफनाशकरं मतम् ॥
रौठसंज्ञं पूगफलं रुच्यं चाग्निप्रदीपनम् ।
कटुकं तुवरं चाष्णं पित्तलं मलरोधकम् ॥
बल्गुलग्रामजं पूगं रुच्यं चाग्निप्रदीपनम् ।
पाचनं च त्रिदोषघ्नं मलस्तम्भाभ्रमेदकम् ॥
चन्दापुरभवं पूगं रसे च मधुरं मतम् ।
कटुकं तुवरं रुच्यं स्वादु चाग्निप्रदीपनम् ॥
पाचनं मुनिभिः प्रोक्तं कफनाशकरं मतम् ।
गुहागरोद्भवं पूगं मधुरं तुवरं लघु ॥

कटुकं द्रावकं चैव पाचकं विशदं मतम् ।
 मल्लस्तम्भं तथाऽऽभ्रमानं वातं चैव विनाशयेत् ॥
 नैलवद्ग्रामसंभूतं क्रमुकं कण्ठशुद्धिकृत् ।
 पाचनं मधुरं रुच्यं सरं कान्तिकरं लघु ।
 त्रिदोषनाशकं चैव रसाम्लं च निगद्यते ॥

पूगवृक्षनिर्यासगुणाः—

पूगवृक्षस्य निर्यासो मोहनः शीतलो गुरुः ।
 पाके चोष्णः पित्तलश्च पटुश्चाम्लः प्रकीर्तितः ।
 वातनाशकरश्चैव मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

१५ तालः (ताड़) पृ० २४०

हि०—ताड़, ताल, तार । बं०—ताल । म०—ताड़, खरताल । ता०—पनै-
 मरम, पनम । क०—तालिमारा, बालेमर । ते०—ताति, ताडु । गु०—तड़ ।
 द्रा०—पानम्भरं । फा०—ताल । अ०—तार । अं०—Palm Tree (पाम ट्री)
 ले०—Borassus Flabelliformis (बोरेसस फलेबेलिफोर्मिस)

तालगुणाः—

तालवृक्षस्तु मधुरः शीतलो मदकृद् गुरुः ।
 पुष्टिकृच्छुककफकृन्मेदकृद्बलकारकः ।
 वृष्यश्च सारकः पित्तदाहशोषविषश्रमान् ।
 विषकुष्ठकृमीरक्तदोषवातांश्च नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

अस्य फलगुणाः—

वातहा बृंहणो बल्यः क्रिमिहा कुष्ठनाशनः ।
 रक्तपित्तहरः स्वादुस्तालः सप्तगुणान्वितः ॥ रा० नि० ॥

२. स्यामफलगुणाः—

आममस्य फलं प्रोक्तं स्निग्धं स्वादु गुरु स्मृतम् ।
 मलावरोधकं बल्यं शीतलं धातुबर्धकम् ॥
 वृष्यं तृप्तिकरं मांसकफोत्पत्तिकरं स्मृतम् ।
 वातं श्वासं रक्तपित्तं त्रणं दाहं क्षतं तथा ।
 पित्तक्षयं रक्तदोषं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

अस्यार्द्रफलबीजगुणाः—

आर्द्रं तु फलबीजं च मूत्रलं शीतलं स्मृतम् ।

रसे पाके च मधुरं कफकृद्वातपित्तहृत् ॥

तालफलोद्भवजलगुणाः—

तालाम्बु पित्तजिच्छुक्तस्तन्यवृद्धिकरं गुरु । (रा० व०) ।

तालमण्डिकागुणाः—

श्लेष्मदोषकरी वृष्या वातला श्लेष्मवर्धिनी ।

कासहृत्लासविध्वंसकरणी तालमण्डिका ॥ आ० सं० ॥

तालप्रलम्बगुणाः—

तथा तालप्रलम्बं च रुक्षं क्षतरुजाऽपहम् ।

तालपञ्जरगुणाः—

तालवृक्षस्य शीर्षस्थः पञ्जरो धातुवर्धनः ।

वातपित्तहरश्चैव वस्तिशुद्धिकरः परः ॥

तालवृन्तवायुगुणाः—

तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥ रा० व० ॥

तालमूलगुणाः—

तन्मूलं तु भवेत्स्वादु पाके च रक्तपित्तहृत् ॥

श्रीतालनामानि—

श्रीतालो मधुतालश्च लक्ष्मीतालो मृदुच्छदः ।

श्रीतालगुणाः—

श्रीतालो मधुरोऽत्यन्तमीषचैव कषायकः ।

पित्तजित् कफकारी च वातमीषत्रकोपयेत् ॥

हिन्तालनामगुणाः—

हिन्तालः स्थूलतालश्च वल्कपत्रो बृहद्दलः ।

हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् ।

श्रमवृष्णाऽपहारी च शिशिरो वातदोषनुत् ॥ (रा० नि०) ॥

१६ बिल्वः (बेल) पृ० २४०

अस्य नामादिकं तु गुडूच्यादिवर्गे द्रष्टव्यं, पुनरुक्तिभिर्यत्र नात्र लिखितम् ।

१७ कपित्थः (कैथ) पृ० २४१

हि०-कैथ, कैथा, कैत, कइत । वं०-कथेथ गाछ, कत्तेल, कथेत् तेल,

कयेत बेल, कयेद् गाल । म०-कवठ, कवट, कंवट, कविठ । गु०-कोठ, काठ, कोठु । ते०-एलांग काया, बेलगचेट्टु, एकांगा काया । यू०-कवेट । मा०-प०-कैथ । द्रा०-बलामरं । क०-बेललु, बेलडा, बलुवत, व्यालद-मर । अं०-Wood Apple (उड् एपुल्) ।

ले०-Feronia Elephantum (फेरोनिया एलिफैण्टम्) ।

अस्य बीज-बीजतैल-पुष्प-पर्णानां गुणाः—

बीजं च हृदयथाऽपहम् ।

शीर्ष्यथां विषं चैव विसर्पं चैव नाशयेत् ।

बीजतैलं च तुवरं ग्राहकं स्वादु पित्तनुत् ॥

आखोर्विषं कफं चैव हिकं वान्ति च नाशयेत् ।

विषनाशकरं पुष्पं पर्णं वान्त्यतिसारनुत् ।

हिकं नाशयतीत्येवं प्रोक्तं पूर्वैर्महर्षिभिः ॥ नि० २० ॥

१८ नारङ्गः (नारंगो) पृ० २४१

हि०-नारङ्गी, संतरा, संत्रा । ब०-कमलालंबु, नारङ्गालंबु, नारङ्गीलेबु ।

म०-नारिंग । ते०-दयाकाया, गंजनिम्म, नारांजि चेट्टु । उ०-नारिंगो ।

ता०-किचिली । गु०-नारंगो लिबु । फा०-किस्मे अज नारंज, नारंज ।

अ०-नारंज । क०-माधवला । अं०-Orange (आरेंज) ।

ले०-Citrus Aurantium (सिटरस औरैसिटियम्) ।

१९ तिन्दुकः (तेंदू) पृ० २४१

हि०-तेंदू, तेंदू, गाव, गाभ । ब०-गाव, तेंदू, तेद, माकडा केंद ।

म०-टेंभुर्णी, आयन, देम्ब रुपणी, आपन । गु०-टिवरवो, टीवरु, टेमरु ।

क०-टुंबरु, रूंबरु, रूंबरु, तुम्बर । तै०-तामिक, तुमि । ता०-तुम्बिक ।

फा०-अवनुसुम्माड । मु०-तिम्बोरी । को०-काकटे भुर्णी, कांटेटे मुरणी ।

मा०-तींदू । पा०-तेदू । अ०-अवनूस । अं०-Ebony (एबनी)

ले०-Diospyros Embryopteris (डायोस्पाईरोस एम्ब्रा-ओप्टेरिस)

व्यवहार—फल का रस । मात्रा—३-६ माशे ।

तिन्दुकाष्टस्य सारस्तु पित्तरोगहरो मतः ॥ नि० २० ॥

२० कुपीलुः (कुचिला) पृ० २४१

हि०-कुचला, कुचिला, कौचिला । बं०-कुचिले, कूचिला ।
म०-काजरा, कारस्कार । गु०-भेर कौचला (लुं) । क०-कंजिवार, हेमुष्टि,
कासरकानमारा । ते०-मुष्टिगिंजा, मुसिडे, मुष्टिचेट्ट । ता०-एट्टेमारं,
काकोठी । माला०-कन्निराम । ब्रह्मी०-खाबों । फा०-इफा राकी, अम्मेरकी ।
अ०-कातिलुल् कल्क, फिलूज माही, इजराका ।

अ०-Poison Nut (पाइजन नट)

ले०-Strychnos Nux Vomica (स्ट्रिक्नास नक्स वामिका)
व्यवहार—बीज (विष) । मात्रा—शुद्ध—१-२ रत्नी ।

कारस्करो मदकरस्तुवरो ग्राहकः स्मृतः ।
कटुस्तिक्तो लघुश्चोष्णः कुष्ठरक्तविकारहा ॥
कण्डूं कफं वातरोगं व्रणं चार्शो व्वरं जयेत् ।
अस्य चामफलं ग्राहि तुवरं वातकुल्लघु ॥
शीतलं च समुद्दिष्टं तत्पक्वं विषदं गुरु ।
पाके च मधुरं प्रोक्तं कफं वातं प्रमेहकम् ।
पित्तं रक्तविकारं च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

रसरत्नप्रदीपेऽस्य शुद्धिर्यथा—

त्रिदिनं काश्चिके क्षिप्तः शुद्धः स्याद्विषतिन्दुकः ।

किञ्चिदाज्येन भृष्टो वा ॥

२१ मर्कटतिन्दुकः (मकर तेंदुआ) पृ० २४१

हि०-मकर केंद, मकर तेंद, मकर तेंदु, मकर तेंदुआ, केंदु, तेंदु,
आबनूस । बं०-तेंद, केद, माकड़ागाव, माकड़ातेंदु, आबनूस ।
म०-काकटें मुर्णी । गु०-काक टिवरवा । तै०-तुमि, तुमकी । ता०-तुम्बि ।
प्रा०-काकतेंदु ।

ले०-Diospyros Melanoxylon (डायोस्पाईरोस मीलेनोक्सीलन)

काकतिन्दुः कषायाम्लो गुरुर्वातविकारनुत् ।

पक्स्तु मधुरः किञ्चित् कफकृत् पित्तवातहृत् ॥

२२ राजजम्बू (बड़ी जामुन) पृ० २४२

हि०-बड़ी जामुन, फरेन्द्र (न), फडेना, फलेन्द्रा, राज जामुन ।
 बं०-बड़जाम । म०-रायजाम्बूल, थोर जाम्बुल । गु०-जाम्बुन, राजजाम्बु ।
 क०-दोडुनिरलु, दोदुनिरली(लु) । ते०-पेदनेरडि, नेरडुचेट्टु । को०-राजिले ।

अं०-Jambul Tree (जाम्बुल ट्री)

ले०-Eugenia Jambolana (युजिनिया जाम्बोलाना)

,, Syzyzyum Jambolanum (सिम्बिन्धियम जाम्बोलेनम्)

महाजम्बू नामानि गुणाश्च—

महाजम्बू राजजम्बूः स्वर्णमाता महाफला ।
 शुक्रप्रिया कोकिलेष्टा महानीला बृहत्फला ॥
 राजजम्बूस्तु मधुरा चोष्णा च तुवरा मता ।
 स्वर्या मलस्तम्भकरी श्वासशोषश्रमापहा ॥
 मुखजाड्यातिसारघ्नी कफकासविनाशिनी ।
 फलं चास्यास्तु रुचिदं मधुरं स्तम्भकं गुरु ॥
 दोषनाशकरं स्वादु ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

व्यवहार—छाल । मात्रा—१-२ तोले ।

जम्बू नामानि गुणाश्च—

जम्बूस्तु सुरभिपत्रा नीलफला श्यामला महास्कन्धा ।
 राजार्हा राजफला शुक्रप्रिया मेघमोदिनी च नवाह्वा ॥
 जम्बूवृक्षस्तु तुवरो प्राही मधुरपाचकः ।
 मलस्तम्भकरो रूक्षो रुचिकृत् पित्तदाहहा ॥
 अग्नः कण्ठ्यः कृमिश्वासशोषातीसारकासहा ।
 रक्तदोषं कफं चैव व्रणं चैव विनाशयेत् ॥
 फलं च तुवरं चाग्नं मधुरं शीतलं मत्तम् ।
 रुच्यं रूक्षं प्राहकं च लेखनं कण्ठदूषकम् ॥
 मलस्तम्भकरं वातकारकं कफपित्तनुत् ।
 आध्मानकारकं प्रोक्तं पूर्ववैद्यैर्मनीषिभिः ॥

जम्बूमज्जाऽङ्कुरयोर्गुणाः—

तन्मज्जा मधुरा प्राही विशेषान्मधुमेहहा ।

तदङ्कुरा हिमा रूक्षा प्राहकाध्मानकारकाः ॥

२३ क्षुद्रजम्बूः (छोटी जामुन) पृ० २४२

हि०-छोटीजामुन, कठजामुन, वनजामुन । बं०-क्षुद्रेजाम, वनजाम ।

गु०-क्षुद्रजम्बु, डुंगरी जांबु ।

ले०-Premna Herbacea (प्रेमना हरबेसिया) ।

क्षुद्रजम्बूवादीनां नामानि—

क्षुद्रजम्बूर्दीर्घपत्रा सूक्ष्मकृष्णफला तथा ।

काकजम्बूः काकफला नादेयी काकवल्लभा ।

भृङ्गेशा काकनीला च ध्वाङ्गजम्बूर्धनप्रिया ॥

अन्या च भूमिजम्बूर्ह्रस्वफला भृङ्गवल्लभा ह्रस्वा ।

भूजम्बूर्भ्रमरेशा पिकभक्षा काष्ठजम्बूश्च ॥

क्षुद्रजम्बूगुणाः—

क्षुद्रजम्बूस्तु तुवरा हृद्या च मधुरा मता ।

वीर्यप्रदा प्राहिणी च पुष्टिकृत् कफपित्ताहा ॥

हृद्रोगं कण्ठरोगं च दाहं चैव विनाशयेत् ।

अस्याः फलगुणाः प्रोक्ता राजजम्बूफलैः समाः ॥ (नि० २०)

जलजम्बूगुणाः—

जलजम्बूस्तु तुवरा शीता तिक्ता गुरुः स्मृता ।

पाके च मधुरा चाम्ला पुष्टिकृद् प्राहिणी मता ॥

वीर्यवृद्धिकरी बल्या श्रमदाहतिसारहा ।

रक्तदोषं कफं पित्तं त्रणं चैव विनाशयेत् ॥

२४ बदरी (बेर) पृ० २४२

हि०-बैर, बेर, बइर, बेरी, बयर । बं०-कुल, बसर । म०-बोर, बो-
रीचे झाड़ । गु०-बोरडी । क०-बोरे, यरनु, यचले । ता०-रेयन्ती । ते०-
रेगुचेट्टु, रेंघ गोष्टे चेट्टु । उ०-कुडि । मु०-बोर । मा०-बोरडी बोर ।
पं०-बेर । द्रा०-यलदै । फा०-कुनार, सिदुर । अ०-सिदरनबंक ।

अं०-Plum (प्लम) ।

ले०-Zizy Phus Jujuba (जिजि फस जुजुबा)

अपक्वं श्लेष्माणं विरचयति वातं वितनुते-
 ततो मध्यावस्थं किमपि मधुराम्लं पवनहृत् ।
 सुपक्वं पित्तघ्नं श्रममद्वमिच्छेदि बलदं-
 सरं तृष्णाजित्तद् गृहबदरमश्नन्ति धनिनः ॥
 बदरी शीतला रुक्षा तिक्ता पित्तकफापहा ।
 फलमस्यास्तु मधुरं तुवरं चाम्लमीरितम् ॥
 तच्च पक्वं तु मधुरमम्लमुष्णं कफप्रदम् ।
 ग्राहकं लघु रुच्यं च वायवतीसारशोषहृत् ।
 रक्तश्रमहरं प्रोक्तं परिडतैश्चरकादिभिः ॥ नि० २० ॥

गजकोलगुणाः—

गजकोलं दुर्जरं स्याच्छीतं स्वादु गुरु स्मृतम् ।
 ग्राहकं लेखनं स्निग्धं पौष्टिकं मलवद्धकृत् ॥
 आध्मानकारकं चैव पित्तवातविनाशनम् ॥ (रा० नि०)

राजबदरगुणाः—

राजबदरः सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
 वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमं हरते ॥

भूबदरी (शरवेर) गुणाः—

भूबदरी मधुराऽम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
 दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित् पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥ (नि० २०)
 इसका लेटिन नाम—(जिजिफस न्युमुलेरिया)

बदरीफलमज्जगुणाः—

बदरीफलमज्जा तु तुवरा मधुरा मता ।
 शुक्रदा बलदा वृष्या कासश्वासतृषाऽपहा ॥
 वातघ्नी छर्दिदाहघ्नी पित्तहा मुनिभिर्मता ॥ नि० २० ॥

बदरीपत्रत्वग्बीजगुणाः—

बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।
 त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥ रा० नि० ॥

२५ प्राचीनामलकम् (पानी आमला) पृ० २४२

हि०—पानी आमला, पानी आंवड़ा (रा), पनियाला । ब०—पानि अम्ब-

रा, पानि आमला । म०—पान आंवले, पाण आवला (ली) । गु०—पाणि-
आंवले, पांण आवला । ते०—प्राचीनामलकमु । ता०—तालीसपत्री ।

ले०—Flacourtia Cataphracta (फ्लाकोर्सिया काटाफ्राक्टा) ।

पर्णामलकं मधुरं रुचिप्रदं गुरु तथैवौष्णम् ।

विषत्रिदोषशमनं कफतृष्णावातहं प्रोक्तम् ।

सुतरां तदेव पक्वं कफपित्तकरं विशेषतश्चोक्तम् ॥ (नि० २०)

२६ लवली (हरफारेवडी) पृ० २४३

हि०—हरफारेवडी (री), लवली, हरफरौरी । ब०—नोयाल, नोयाड,
लेयोयार, लोयाड । म०—राय आंवला, हरपररेवडी, काथ आवला ।

गु०—हरफारेवडी, खाटो, खाटो आवली । पं०—हरपा रेवडी ।

ले०—Phyllanthus Distichus (फिलान्थस डिस्टिकस) ।

२७ करमर्दः (करोंदा) पृ० २४३

हि०—करोँदा, करवँदा, करौँदा, करोना । ब०—करमचा, करुमिया ।
म०—करवंद । गु०—करमदा, करमर्द । क०—करिजिगे । ते०—वाका,
करवंदे । मु०—करिन्दा । मा०—करवँदा ।

ले०—Carissa Corandas (केरिसा कोरंडास) ।

अं०—Jasmine Flowered Carisa (जास्मिन् फ्लावर्ड केरिसा)

करमर्दफलं चामं तिक्तं चाग्निप्रदीपकम् ।

गुरु पित्तकरं ग्राहि चाम्लमुष्णं रुचिप्रदम् ॥

रक्तपित्तं कफं चैव वर्धयेत्तुड्विनाशकम् ।

तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु शीतं च पित्तहम् ॥

रक्तपित्तं त्रिदोषं च विषं वातं च नाशयेत् ।

तच्छुष्कं पक्वसदृशं गुणैर्ज्ञेयं विचक्षणैः ॥

अत्यम्लस्य गुणाश्चैव ज्ञेया आमकराम्लवत् ।

अस्य मूलगुणाः—

तन्मूलं कृमिनुत् सरम् ॥ शो० नि० ॥

२८ करमदिका (करोंदी) पृ० २४३

हि०—करोँदी, करौँदी, करवँदी । ब०—करमची । म०—करवन्दी ।
गु०—करमदो । ते०—पारिकचेट्टु ।

२९ प्रियालः (चिरौंजी) पृ० २४३

हि०-चिरौंजी, चिरौंजी, चिरवँजी । बं०-चिरौंजी, पियाल, पिया-
शाल । म०-चारोली, चार । गु०-चारोली । क०-चारनीज, चारबीज,
मोरप्पि, मोरवे । ते०-सारुपपु, चारपप्पु । ता०-काट्टु मांगोट्टै, काट-
मरा । को०-चारवृक्ष बीज । उ०-चरु, चिरोली । फा०-नुकले खाजा,
नुकुल खाजह । अ०-हब्बुस्समाना, हब्बुल समनह ।

ले०-Buchanania Latifolia (बुचनानिया लेटिफोलिया)

अस्य मूलतैल्योर्गुणाः—

चारमूलं तु तुवरं रक्तरुक्कफपित्तहृम् ॥ (नि० र०)

तत्तैलं मधुरं गुरु ।

किञ्चिदुष्णं कफकरं पित्तवातविनाशनम् (नि० र०)

३० राजादनः । (खिरनी) पृ० २४३

हि०-खिरनी, खिनी, खिनी । बं०-क्षीर खेजूर, क्षीरणी, रंजनी,
काशेरनी । म०-खिरनी, रंजनी, रायणी, रेबणे । गु०-रायण, रायणी ।
क०-खिरणी मारा, खने मारिले, हालेमर । ता०-पल्ल । मु०-केर्णि ।
ते०-पालमानु । ले०-Mimusops Hexadra (माइमुसोप्स हेक्सेडा) ।
अ०-Obtuse Leaved Mimusops (ओब्टचुस लीव्ड माइमुसोप्स)

३१ विकटतः (कंटाई) पृ० २४४

हि०-कंटाई, किकिणी, विकंकत, बंज, रामबवूर । बं०-बइचिगाल,
बैची, बोंच फल । म०-बेहकल, गुलघोंटी, पिंड रोहिणी । गु०-बिकलो,
बेहफल । क०-हलुमाणिका मालेगु, हल सानिका । ते०-कानवेगु चेदट्टु ।
उ०-बइच कुड़ि । प०-कुकोया । द्रा०-बल्ल बेलम ।

ले०-Flacourtia Ramontchi (फ्लेकोर्शिया रामोंची)

विकटतोऽम्लमधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः ।

दीपनः कामलाऽस्त्रघ्नः पाचनः पित्तनाशनः ॥ (रा० नि०)

३२ पद्माक्षम् (कमल गट्टा) पृ० २४४

हि०-कमल गट्टा, कमलके बीज । बं०-पद्मवीच । म०-कमलाक्ष,
कमलार्च बीज । गु०-कमल काकड़ी । क०-ताबडे बीज, पद्माक्ष ।
ते०-तामरकारा, तामरकाई । यू०-गुलहार । अ०-बालके कुवति ।

३३ मखान्नम् (मखाना) पृ० २४४

हि०-मखाना, मखान्ना। बं०-माखाना, माखना, पानफल। गु०-मखाना (णा)। म०-मखाणे, मकाणे। दे०-गिलागिच। प०-मा०-फूलमखाना। उ०-कन्नपन्न।

ले०-Euryale Ferox (युर्यालि फेराक्स)

व्यवहार—भुने बीज। मात्रा—६ मासे से १ तोला।

३४ शृङ्गाटकम् (सिंघाड़ा) पृ० २४४

हि०-सिंघाड़ा (रा), सिंहाड़ा (रा)। बं०-पानीफल, सिंगाड़े, पाणिफल। म०-सिंगाड़े। गु०-सिंगोडा। क०-सिंगाडे। ते०-परिकिंगडु, दुम्पगडु। फा०-सुरंजान।

ले०-Trapa Bispinosa (ट्रापा बिसपाइनोसा)

शृङ्गाटकः शोणितपित्तहारी लघुः खरो वृष्यतमो विशेषात् ।

त्रिदोषतापश्रमशोफहारी रुचिप्रदे मेहनदाढ्यहेतुः ॥ रा० नि० ॥

३५ कैरविणीफलम् (बेरी) पृ० २४४

हि०-बेरी, कुमुदके बीज, कुमुद बीज, बेरा, घंघेाल के दाने, भटबेरा, भेटबेरा। बं०-हैलाबीज, सुन्दीबीज। गु०-पोयणाना बीज। फा०-तुरुम नीलोफर। अ०-करन बुल् माय।

३६ मधूकः (महुआ) पृ० २४४

हि०-महुआ, महुया, महुवा। बं०-मौल, मउल, मोल, मौया। म०-मोहाचा वृक्ष, मोहवृक्ष, मोहोवृक्ष। गु०-महुडो, महुडा। क०-इप्पेमारा, महुइप्पे, दिप्पेमर। ते०-इपा, पिन्ना, इप्प। ता०-कट इल्लुपि, कठइल्लुपि, इल्लुपै। मु०-मोहा। प०-महुआ। मा०-महुवो। द्रा०-इलुपं। फा०-चकां, सफर्जल, आबीबिही, गुलचकां। अं०-Elloopa Tree (इल्लुपा ट्री)

ले०-Bassia Latifolia (बेसिया लाटिफोलिया)

मधूको मधुरः शीतः श्लेष्मलो वीर्यदः स्मृतः ।

पुष्टिकृत्तुवरस्तिक्तः पित्तदाहत्रणश्रमान् ॥

कृमिदोषं च वातं च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

अस्य पक्वफलगुणाः—

तदेव पक्वं बलदं पित्तवातविनाशनम् ॥ नि० २० ॥

अस्य त्वक्तैलसाराणां गुणाः—

मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ।

मधूकतैलं मधुरं पिच्छिलं तुवरं मतम् ॥

कफपित्तज्वरं चैव दाहपित्तं च नाशयेत् ।

मधूकसारो नस्येन भूतादिकफवातजित् ॥

३७ जलमधूकः (जल महुआ) पृ० २४४

हि०—जल महुआ । म०—जलमोहा । ते०—पिन्ना । क०—जलमहे ।

ब०—जलमउल । क०—तोरेइप्पे । गु०—जलमहुडो ।

ले०—*Bassia Longifolia* (बेसिया लांगीफोलिया)

अस्य तज्जेदस्य च नामानि गुणाश्च—

मधूकोऽन्यो द्वितीयस्तु जलजो दीर्घपत्रकः ।

ह्रस्वपुष्पफलः स्वादुर्गौलिका स्यान्मधूलिका ॥

ज्ञेयो जलमधूकस्तु मधुरो व्रणनाशनः ।

वृष्यो वान्तिहरः शीतो बलकारी रसायनः ॥

३८ परूषकम् (फालसा) पृ० २४५

हि०—फालसा, परूषा, पेरुसा, फरुसा, फलूहे । ब०—परूष, फलसा । म०—

पर्पका, फालसा । क०—बेट्टहा, दागल, दागली । ते०—पुटिकी, चिट्टिदु ।

गु०—ध्रामण । मा०—फालस्या । फा०—पालसा, पालसह । अ०—फालसह ।

ले०—*Greevia Asiatica* (ग्रीविया एसियाटिका)

अस्य त्वग्गुणाः—

परूषत्वक्प्रमेहघ्नी योनिमेढूप्रदाहनुत् ।

मूत्रदोषप्रशमनी शीतपित्तानिलापहा ॥ आ० सं० ॥

३९ तूत पृ० २४५

हि०—सहतूत, तूत, तूंत, शाहतूत, ततरी, साहुड । ब०—तूत, तूंद,

पलाशपिपुल । म०—तूते, रेतूत, पारसापिपल, पारिस पिपुल । गु०—शेतूत ।

ते०—कम्बलिचेट्टु । ता०—मुषुक वइ चेडि । फा०—शाहतूत, तूत तूर्श ।

अ०—तूत, तूदहामीज । क०—बंगरलि । को०—तूतीचीं फले ।

अं०—Mul Berries (मल बेरिज) ।

ले०—Morus Inbica (मोरस इण्डिका) ।

„—Morus Nigra (मोरस निग्रा) ।

„—Morus Alba (मोरस एलबा) ।

फलों के आकार भेद से तूत ३ प्रकार का होता है । जिसके फल—
लम्बाई युक्त गोल और पकनेपर काले होते हैं उसे (मोरस इण्डिका),
लालरङ्ग के फल वाले को (मोरस एलबा), और हरापन युक्त सफेद-
रङ्ग के लम्बे फल वालेको (मोरस निग्रा) कहते हैं ।

४० दाडिम (अनार) पृ० २४५

हि०—अनार, दाडिम, धालिम । बं०—दाडिम, डालिम गाछ । म०—डालिब,
दालिब । गु०—दालिम, दादमनु झाड़ । क०—दालिबा, दालिब । ते०—
डानिम्म चेट्टु, दालिबकाया । ता०—मादलै, मडलै, मडलम, मुगिलम ।
मा०—दाडिम । द्रा०—मादल । अं०—Pomegranate (पोमेग्रेनेट)

ले०—Punica Granatum (प्युनिका ग्रानेटम)

व्यवहार—दाना, छिलका । मात्रा—६ माशे से १॥ तोला ।

बल्यं पित्तानिलघ्नं लघु शिशिरमसृग्दाहमूर्च्छापिपासा-

भ्रान्तिश्रान्तिश्वरच्छर्द्यरुचिमदगदाजीर्णनैर्बल्यनाशी ।

मिष्टं विष्टम्भि शुक्रप्रदमकफकरं दडिमं चातिपक्वं-

हीनं तस्मादपक्वं तुवरमथ मरुन्माथि रुच्यं यदम्लम् ॥

अनारदाना के। गुण—

शुष्कं बालं च तत्प्रोक्तं रुच्यं च हृदयप्रियम् ।

वातानुलोमनकरं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

दाडिमपुष्पादगुणाः—

तत्पुष्पं च पुनर्ज्ञेयं नासासृगतिनावनात् ।

दाडिमत्वक् क्रिमिघ्नी च प्राही रक्तातसारहा ॥ शो० नि० ॥

४१ बहुवारः (लिसोड़ा) पृ० २४५

हि०—लिसोड़ा, निसोरा, बहुवार, लभेड़ा, लसफसिया । बं०—बहुयार,
चालतागाछ, बोहरी । म०—भोंकर, शेलवंट, शेलवट । गु०—गुंदी,
गुंदो मोटो । क०—चेल्लु गोंदिणी, दोड चल्लु, चल्ले काथि । ते०—नाकेरु,

१२ नि० भा०

नुककेरु, पेदाना क्केरु, चेन्न नक्कर । ता०-विडि । उ०-अड्ड, अउ । द्रा०-
नरि बिली । फा०-सपिस्तां, सिपिस्तां । अ०-सपिस्तां दबक । मु०-
भोंकर । मा०-लेसवो । अं०-Sebasten (सेबेस्टेन)

ले०-Cordia Myxa (कोडिया मिषसा)

व्यवहार—फल । मात्रा—१५-२० दाने ।

भूकर्बुदारकस्य नामानि गुणाश्च —

भूकर्बुदारकश्चान्यो लघुः श्लेष्मातकस्तथा ।

क्षुद्रश्लेष्मातकं वातकोपनं मधुरं मतम् ।

किञ्चिच्च शीतलं ज्ञेयं कृमिघ्नं स्वर्णमारकम् ॥

छोटे बड़े फलों के भेद से “लिसोरा” ३ प्रकार का होता है, बड़े फल-
वाले “लिसोड़ा” को (श्लेष्मातक), मध्यमफलवाले को “भूकर्बुदार”
लेटिनमें Cordia Obliqua (कोडिया ओबलिका) तथा छोटे फल-
वालेको “गोंदी” या “गोदनी” और लेटिन में—“कोडिया रोथाइ” कहते हैं।

४२ कतकः (निर्मली) पृ० २४६

हि०-निर्मली, पायपसारी । वं०-निर्मल फल । म०-निवली, निर्मली,
चिल्हार । गु०-निर्मली । क०-चिल्लिकायि । द०-चिलबिंज । तर०-तेत-
रन कोट्टई । ते०-चिलगिन जालु । क०-चिलिगिडु । मा०-निर्मली, निवली ।

ले०-Strychnos Potatorum (स्टिकनोस पोटेटरम) ।

अं०-Nut Which Clears Water (नट् व्हिच क्लिअर्स वाटर)

व्यवहार—बीज । मात्रा—३—६ माशे ।

कतकः कटुकस्तिक्तो लेखनो रुचिकृत्लघुः ।

चक्षुष्यस्तुवरः शीतो विशदश्च विकासकः ॥

छेदने मधुरश्चैव तृषादाहविषापहः ।

गुल्मशूलकृमीन्मेहं नेत्ररुजलजं मलम् ॥

नाशयेदिति च प्रोक्तः फलं तस्य च कोमलम् ।

चक्षुष्यं वातकृच्छीतं रक्तपित्तं तृषां विषम् ॥

मोहं च नाशयत्येव तरुणं तत्तु दुर्जरम् ।

रुचिदं कफपित्तघ्नं तत्पक्वं पित्तलं मतम् ॥

छर्दः स्वेदस्य जनकं शोफं पाण्डुं विषं जयेत् ।
 प्रातश्चायं कामलां च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥
 कतकस्य च बीजं तु चक्षुष्यं तुवरं गुरु ।
 जलप्रसादनं शीतं मधुरं चाश्मरीहरम् ॥
 वातं कफं मूत्रकृच्छ्रं वृषां नेत्ररुजं विषम् ।
 प्रमेहं शीर्षरोगं च नाशयेदिति कीर्तितम् ।
 कतकस्य च मूलं तु सर्वकुष्ठहरं परम् ॥

४३ द्राक्षा (दाख) पृ० २४६

हि०-दाख, मुनक्का, मोनक्का, किसमिस, अंगूर, कालीदाख, भूरीदाख ।
 ब०-बेदाना, मनेक्का, किसमिस, आङ्गूर । म०-बेदाणा, किसमिस, का-
 लाद्राक्षे । गु०-धराख, द्राक्ष, किसमिस, कालोधराख । क०-बेडगण द्राक्षे,
 चिकुद्राक्षे । ता०-कोडिमंडी, कोडिमुंदीरी । ते०-द्राक्षा पण्डु, द्राक्षचेट्टु,
 किसमिस । फा०-अंगूर, मुनक्का, दानेमबीज । अ०-हबुस् सजीव, किस-
 मिस, एनब्जबीव । अ०-Grapes (ग्रेप्स), Raisins (राइसिन्स) ।
 ले०-Vitis Vinifera (विटिस विनिफेरा) ।

व्यवहार—फल । मात्रा—१०-१५ दाने ।

द्राक्षानामानि—

द्राक्षा मधुरसा स्वाद्वी कृष्णा चारुफला रसा ।

मृद्वीका गोस्तनी चैव यक्ष्मघ्नी तापसप्रिया ॥

कपिलद्राक्षानामानि—

अन्या कपिलद्राक्षा मृद्वीका गोस्तनी च कपिलफला ।

अमृतरसा दीर्घफला मधुवल्ली मधुफला मधूलिश्च ॥

हरिता च हारहूरा सुफला मृद्वी हिमोत्तरा पथिका ।

हैमवती शतवीर्या काश्मीरी गजराजमहिगणिता ॥

काकलीद्राक्षानामानि—

अन्या सा काकली द्राक्षा जाम्बुका च फलोत्तमा ।

लघुद्राक्षा च निर्बीजा सुवृत्ता रुचिकारिणी ॥

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविशदं पित्तास्रदोषप्रदं-

मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगतं कृत्वातिवह्निप्रदम् ।

पक्वं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तृष्णाऽस्रपित्तापहं-
पक्वं शुष्कसमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

४४ खजूरी (खजूर) पृ० २४६

हि०-खजूर, देशीखजूर, खिजूर । बं०-खेजूर गाछ । म०-शिन्दी,
लघुशिन्दी, शिन्धी । क०-इंचुली, इंचुलु, करि इंचुली । ते०-इंटाचेट्टु,
खजूर पंडु । गु०-खजूरी । फा०-तमर रुतव, खुरमाय हिन्दी । अ०-खुर-
मातर, रतव हिन्दी । अं०-Wild Date (वाइल्ड डेट)

ले०-Foenix Sylvestris (फोनिक्स सिल्वेस्टरिज)

„-Foenix Montena (फोनिक्स मोण्टेना)

व्यवहार-फल । मात्रा-१-२ तोले ।

अपक्वखजूरफलं त्रिदोषाणां प्रकोपणम् ।

पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥ आ० सं० ॥

खजूरादिमस्तकगुणाः-

गुवाकतालखजूरनारिकेलशिरांसि च ।

स्वादुतिक्तकषायाणि मूत्रातङ्कहराणि च ॥

बलप्राणकराण्याहुः शुक्रवृद्धिकराणि च ॥ रा० व० ॥

४५ पिण्डखजूरी (पिण्ड खजूर) पृ० २४६

हि०-पिण्डखजूर, पिनखजूर । बं०-पिण्डखेजूर । गु०-खजूर । क०-
सिंह इंचिल । पं०-पिण्डखजूर ।

ले०-Phoenix Dactylifera (फोनिक्स डाक्टिलिफेरा)

दाहघ्नी मधुराऽस्रपित्तशमनी तृष्णाऽऽर्तिदोषापहा-

शीतश्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।

वहेर्मान्द्यकरी गुणवषहरा हृद्या च धत्ते बलं-

स्निग्धा वीर्यविवर्धिनी च कथिता पिण्डाख्यखजूराका ॥

४६ छुहारा पृ० २४६

हि०-छहारा, छोहारा । बं०-सोहारा । म०-शिन्दी खजुरी । गु०-
खारक । क०-इंचुलु, करिइंचुली, करिइंचुलु । ते०-खजूरपुपंडु । फा०-
खुमी, खुमीखुष्क । अ०-तमर । अं०-Date Palm (डेट पाम)

ले०-Phoenix Dactylifera (फोनिक्स डाक्टलिफेरा)

व्यवहार—फल । मात्रा—१-२ तोले ।

४७ पिण्डखजूरीभेदः—सुलेमानी खजूरी (सुलेमानी खजूर) पृ० २४७

सुलेमानी खजूर—पिण्डखजूर का भेद है इसे गुजराती में—‘सुलेमानी’ और ‘मुसी खारेक’ तथा मरहठी में ‘खारेक’ कहते हैं ।

४८ वातादः (बदाम) पृ० २४७

हि०—बादाम, बदाम । बं०—बादाम । म०—बदाम, गोडेबादाम, कडवे बादाम । गु०—वदाम । तै०—बेदम, बेदमा । ता०—नट वड्डम । फा०—बदाम, बदामशीरी, बादामतल्खा । अ०—लोजल, लोज, लोजलहलु, लोजलमुर ।

अं०—Sweet Almond (स्वीट आलमण्ड)

”—Bitter Almond (बीटर आलमण्ड)

ले०-Prunus Amygdalus (प्रनस् एमिगडेलस्)

व्यवहार—तल । मात्रा—३-६ माशे ।

वातादः सारकश्चोष्णो गुरुश्चलः कफप्रदः ।

स्निग्धः स्वादुश्च तुवरः शुक्लो वातनाशनः ॥

उष्णवीर्यं चामफलं सारकं गुरु पित्तलम् ।

कफपित्तकरं चैव वातनाशकमुत्तमम् ॥

तत्पक्वं मधुरं वृध्यं सुस्निग्धं पौष्टिकं मतम् ।

शुक्लं कफकृच्छैव रक्तपित्तं व्यपोहति ॥

शामकं वातपित्तस्य पूर्ववैद्यैरुदीरितम् ।

शुष्कं च तत्फलं प्रोक्तं मधुरं धातुवर्धकम् ॥

स्निग्धं वृध्यं च बल्यं च पौष्टिकं कफकारि च ।

वातपित्तस्य शमनं प्रोक्तं गुणविशारदैः ॥ नि० २० ॥

वातादतैलगुणाः—

वातादतैलं मृदु रेचनं स्याद्वाजीकरं मूढगदं प्रहृणयात् ।

पित्तानिलघ्नं लघु दाहनाशि लावण्यदं मेहकरं सुशीतम् ॥ (आ०सं०)

४९ सेवम् (सेव) पृ० २४७

हि०—सेव, सेव । बं०—सेऊ, सेउफल । म०—मोठेंबोर सेवफल । गु०—सेवफल । क०—सेव । फा०—सेव । अ०—तुफाह, तुपफाह । मा०—सेव ।

पं०-सेव । अं०-Apple (एप्पल)

ले०-Pyrus Marus (पाइरस मेरस)

६० अमृतफलम् (नासपाती) पृ० २४८

सेव, बीह, नासपाती इन तीनों की एकही जाति है । इनमें अन्तर थोड़ा सा रहता है, जैसा कि-छुहारा, पिण्डखजूर और खजूर एक ही जाति के हैं और उनमें अन्तर रहता है ।

६१ पीलुर्बृहत् पीलुश्च (पीलू, बड़ा पीलू) पृ० २४८

हि०-पीलु, पीलू, मल, बड़ा पीलू । बं०-पीलुगाछ । म०-छुघुपीलु, थोरपिलु, किकचेलावृत्त । गु०-पीलु, जाल्य, खारीजाल्य, मोटीजाल्य । क०-मिरीये ऊगनि, गेनुमर, दोडुपीलु । तै०-गोलगुचेट्टु, पिन्नवरगोंड, बरगोगुं । ता०-कोकु, कोकू । फा०-दरखते मिस्वाक् । अ०-ईराक, अराक । पं०-पीलु । मा०-जाल ।

अं०-Mustard Tree of Scriptur (मस्टर्ड-ट्री-ऑफ् स्क्रिचर)

ले०-Salbadora Persica (सालबेडोरा पर्सिका)

बड़ा पीलू का लैटिन नाम—

„-Salbadora Oleoides (सालबेडोरा ओलिओइडिस)

बृहत्पीलुनामगुणः—

अन्यश्चैव बृहत्पीलुर्महापीलुर्महाफलः ।

राजपीलुर्महावृत्तो मधुपीलुः षडाह्वयः ॥

बृहत्पीलुस्तु मधुरो वृध्यः पित्तविषापहः ।

आमहा दीपनो रुच्यस्तैलं चास्य लघु स्मृतम् ॥

कफवातरुजं हन्ति चेति पूर्वबुधैः स्मृतम् ॥ नि० २० ॥

६२ अखरोटः (अखरोट) पृ० २४८

हि०-अखरोट, अचोट, पहाड़ी पीलु । बं०-आखरोट, आकरोट, आक्रोट । पं०-अखरोट । म०-अक्रोड, अकरोड, अक्रोड । गु०-अकरोड, अखोड । तै०-अचोलमु, कोंडगोगुनु । द्रा०-अक्रोटु । क०-आखोट, वेट्टु गेनुमर । फा०-चारजिर्दगां, चार्तगज । अ०-जोजेहिन्दी, जोजुल-हिन्द, जोज, जोक अक्रपम् मगज । अं०-Walnut (वालनट्) और

Belgaum Walnut (बेलगाम वालनट)

लै०-Juglans Regia (जगलांस रेजीया)

व्यवहार—फल की गूदी । मात्रा—१-२ तोले ।

अखरोट दो प्रकार का होता है—१ कागजी अखरोट-इसका छिलका पतला होता है, २ मोटे छिलके वाला अखरोट-यह आप ही आप उत्पन्न होता है, पहला बोया जाता है ।

अक्षौटो मधुरः किञ्चिदम्लः स्निग्धश्च शीतलः ।

वीर्यवृद्धिकरश्चोष्णो रुचिदः कफपित्तकृत् ॥

गुरुः प्रियो बलकरः कफकुन्मलवृद्धकृत् ।

वातपित्तं क्षयं वातं हृद्रोगं रक्तदोषकम् ।

रक्तवातं च दाहं च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥ नि० २० ॥

१३ बीजपूरः (बिजोरा) पृ० २४८

हि०-बिजोरानीबू, बिजवरानीमो, बिजौरानेबू । बं०-टावालेबू । म०-महालुंग, माहुलिंग । गु०-बिजोरुलिबू । क०-माधवल, माधवला, महाफल, माधला । तै०-दावाकाया, मादिफलमु, मोधोफलपु चेट्टु । उ०-कलंवा । फा०-तुरंज, तरंज । अ०-उत्तरंज, उतरज । प्रा०-महूर ।

अं०-Citrus Acida (सिट्रस ऐसिडा)

मातुलुङ्गफलं चाम्लमुष्णं कण्ठविशोधकम् ।

तीक्ष्णं लघु प्रियं चाग्निदीपकं रुचिकारकम् ॥

स्वादु जिह्वाहृदययोः शोधकं पित्तवातनुत् ।

कफश्वासतृषाकासान् हिक्कां चैव विनाशयेत् ॥

अरुचिं रक्तपित्तं च नाशयेदिति कीर्तितम् ।

तच्च बालं मातुलुङ्गं पित्तवातकफप्रदम् ॥

रक्तरुक्कारकं चैते मध्यमस्यापि ते गुणाः ।

पक्वं महावर्णकरं हृद्यं बल्यं च पौष्टिकम् ॥

शलाजीर्णविवन्धन्नं वातं श्वासं कफं जयेत् ।

अग्निमान्द्यं च शोफं च कासारोचकनाशकम् ॥

फलत्वग् दुर्जरा तिक्ता तीक्ष्णोष्णा स्निग्धिका गुरुः ।

कृमिवातकफान हन्ति त्वग्द्रवः साधु शातलम् ॥
 गुरुधातोर्बृद्धिकरः स्निग्धः कफकरः स्मृतः ।
 वातपित्तहरः प्रोक्तः प्रोक्तोऽन्तर्भागको मधुः ॥
 वातं शूलं कफं छर्दिमरोचस्य च नाशकः ।
 केसरं दीपनं मेध्यं लघु ग्राहि रुचिप्रदम् ॥
 गुल्मोदरश्वासकासहिकवातमदात्ययान् ।
 मदशोषविबन्धाशोवातांश्च नाशयत्यलम् ॥
 केसरस्य रसः पार्श्ववस्तिशूलकफारुचीः ।
 वातं च श्वासकासं च छर्दिं चैव विनाशयेत् ॥
 बीजं तु मातुलुङ्गस्य गर्भदं दुर्जरं गुरु ।
 उष्णं तिक्तं दीपनं च बल्यमशोर्गुजाऽपहम् ॥
 वातपित्तशोफकफान्नाशयेदिति कीर्तितम् ।
 फलमज्जा गुरुः शीता स्वाद्वी स्निग्धा बलप्रदा ॥
 वातपित्ते नाशयेच्च मूलमर्शःकृमीहरम् ।
 विषूचीं मलबन्धं च शूलं चैव विनाशयेत् ॥
 पुष्पं तु मातुलुङ्गस्य दीपनं ग्राहि शीतलम् ।
 लघु वातं रक्तपित्तं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

अस्य ऋजुपरत्वेनानुपानगुणाः—

सिन्धूस्थेन घनागमे च सितया काले शरत्संज्ञके,
 हेमन्ते लवणार्द्रहिङ्गमरिचैः सिद्धार्थतैलान्वितैः ॥
 एतैस्तैः शिशिरे मधावपि युतैर्ग्रीष्मे गुडेनान्वि-
 वैद्यैर्भूमिप ! मातुलुङ्गमुदितं सर्वत्र साधारणम् ॥

वनबीजपूरगुणाः—

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।

स्यादामदोषक्रिमिनाशकारी कफापहः श्वासनिषूदनश्च ॥ (रा०नि०)

मधुरमातुलुङ्गगुणाः—

मधुरं मातुलुङ्गं तु शीतं रुचिकरं मधु ।

गुरु वृष्यं दुर्जरं च स्वादिष्टं च त्रिदोषनुत् ॥

पित्तं दाहं रक्तदोषान् विबन्धश्वासकासकान् ।

क्षयं हिक्कां नाशयेच्च पूर्वे रेवमुदाहृतम् ॥

१४ म कर्बटी (चकोतरा) पृ० २४८

हि०-चकोतरा, पपई, अंड काकड़ी, गलगल, गागल । ०-बाताबिले-

बु, मधुकाकड़ी, मलफुटी । म०-पोपई, एरंड पपई, पपनस, गोडमहालुंग ।

गु०-पोपैयो, एरंड काकड़ी । तै०-कवोष्पई । पं०-मीठानीबु ।

फा०-लीमुने शर्बती । अं०-Polemo (पोलेमो)

लै०-Citrus Decumana (सिटस डिक्युमाना)

११ जम्बीरद्वयम् (जंभीरी नीबू-छोटी जंभीरी नीबू) पृ० २४८

हि०-जम्भीरी नीबू । बं०-जामीरलेबू, गोंडालेंबु । म०-ईडलिबू ।

गु०-लांबा लीबु, दो डिंगा लिबु, इड लिबु, गधर लिबू । क०-कनीले,

कंचिले, काडलिबे । तै०-जांभिर, निम्म, निम्म चेट्टु । फा०-लिमुने शिरी ।

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तकृत्-

पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं वह्नेर्विवृद्धिप्रदम् ।

पक्वं चेन्मधुरं कफार्त्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुद्-

वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं रुचिकरं पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥ (रा०नि०)

बृहज्जम्बीरगुणाः—

बृहज्जम्बीरकं चाम्लं तुवरं तिक्तकं सरम् ।

उष्णं पित्तकफघ्नं च पाचनं परिकीर्तितम् ।

ये गुणा लघुजम्बीरे ते बृद्धे सन्ति चाखिलाः ॥

मधुकुक्कुटिका (मीठा जंभीरी नीबू) गुणाः—

मधुकुक्कुटिका शीता श्लेष्मलाऽऽस्यप्रसादनी ।

रुच्या स्वादुर्गुरुः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनी ॥ (रा० व०) ।

लिम्पाकगुणाः—

लिम्पाकं सुरभि स्वादु नात्यम्लं भक्तरोचनम् ।

वातश्लेष्महरं हृद्यं छर्दिघ्नं नातिपित्तकृत् ॥ (रा० व०)

जम्बीरपत्रगुणाः—

पत्रं जम्बीरजं तीक्ष्णं कृमिवातकफापहम् ।

सुरभि दीपनं रुच्यं मुखवैशद्यकारकम् ।

१६ निम्बूकम् (नींबू या कागजीनींबू) पृ० २४९

हि०-कागजीनींबू, नींबू, लेमु, नेमू, कागदी नीमो । बं०-कागजी लेंबु, पातिलेबु । म०-कागदीलिबु, लघु इंड लिबु, निवे । गु०-खांटा गोल लींबु, कागदी लिबु । क०-कचिले निंबू । तै०-निम्म पंडु । फा०-लिमु-नेतुर्श, लींबू, लीमू । अ०-लिमुने हाजिम, लमू हाजिम ।

अं०-Lemon (लीमन)

ले०-Citrus Acida (सिट्रस एसिडा)

निम्बूकस्य नामानि गुणाश्च—

निम्बूकं स्यादम्लजम्बीरकाख्यं वह्निदीप्यो वह्निवीजोऽम्लसारः ।

दन्ताघातः शोधनो जन्तुमारी निम्बूकः स्याद्रोचनो रुद्रसंज्ञः ।

करुण (कन्ना नींबू) गुणाः—

करुणं कफवातास्रमेदोघ्नं पित्तकोपनम् ॥ रा०व० ॥

। १७ मिष्टनिम्बूकम् (मीठा नींबू) पृ० २४९

हि०-मीठा नींबू । सरबती नींबू, कमला नींबू, केवलानींबू । बं०-कमला-लेंबू । म०-साखरलेंबू, गोदलिंबू । गु०-मीठालिंबू, मीठूं लिंबू, मोसंब्वी । क०-कनीले, कीत्तीले । फा०-लिमुनेशरी । यू०-कवला मोसंब्वी । अ०-लिमू नेहुलु । अं०-Sweet Lemons (स्वीट् लीमन्स्)

१८ कर्मरङ्गम् (कम रख) पृ० २४९

हि०-कमरख । बं०-कामरांगा, कामरंगा । म०-कर्मरांचे भाड, कर्मर । क०-कमरक । गु०-कमरक, कमरंग । मा०-कमरख । पं०-कमरख । तै०-तमर्ता । द्रा०-तमर्ते । अं०-Carambola (कर्मबोला)

अं०-Goose Berry Tree (गूज बेरी ट्री)

लै०-Averrhoa Carambola (एवररहोआ कारम्बोला)

कर्मरस्य फलं चासं ग्राह्यम्लं वातनाशकम् ।

उष्णं पित्तकरं चैव तत्पक्वं मधुरं मतम् ॥

अम्लं च बलपुष्टीनां रुचेश्चैव तु बर्धकम् ॥ नि० र० ॥

५९ अम्लिका (इमली) पृ० २४९

हि०-इमला, तिन्तिडी, अम्लिका, अम्ली । पं०-इम्लो, अंबली । वं०-
तैतुल, आमरुल, तैकल । म०-चिच । क०-लुण्णसे, हण्णसे, हुण्ण सेहूण ।
गु०-आंवली । तै०-चिट, चिताचेट्टु । उ०-कंआ । ता०-पुलि । मु०-
टिंज । फा०-तिमिर हिन्दी । मा०-आमली । द्रा०-पुलि । अ०-तमर
हिन्दी । अ०-Tamarind Tree (टेमरींड ट्री)

ले०-Tamarindus Indica (टमरिण्डस इण्डिका)

व्यवहार—फल । मात्रा—१-३ तोले ।

चिञ्चावृक्षो गुरुश्चोष्णश्चाम्लः पित्तकफप्रदः ।

रक्तकोपनकारी च वातनाशकरो मतः ॥

चिञ्चापुष्पं तु तुवरं स्वाद्वम्लं च रुचिप्रदम् ।

विशदं चाग्निजनकं लघु वातकफापहम् ॥

प्रमेहघ्नं समुद्दिष्टं पर्णं शोथहरं मतम् ।

रक्तदोषहरं चैव फलं चास्य तु कोमलम् ॥

अत्यम्लं ग्राहकं चोष्णं रुच्यं चाग्निप्रदीपकम् ।

रक्तपित्तस्य पित्तस्य कफरक्तस्य कोपनम् ॥

वातनाशकरं प्रोक्तं तत्पक्वं वातलं मतम् ।

कफपित्तकरं चैव तत्पक्वं मधुरं सरम् ॥

अम्लं हृद्यं भेदकं च मलस्तम्भकरं मतम् ॥

दीपनं रुचिदं चोष्णं रुच्यं वस्तिविशोधनम् ॥

व्रणदोषं कफं वातं जन्तून्श्चैव विनाशयेत् ।

शुष्कं चिञ्चाफलं हृद्यं लघु भ्रान्तिश्रमापहम् ॥

तृषाहरं कृमहरं कृमिनाशकरं मतम् ।

चिञ्चा तु नूतना वातकफस्य कारिणी मता ॥

सा वार्षिकी वातपित्तनाशिनी परिकीर्तिता ।

चिञ्चाक्षारश्चाभिमान्यशूलनाशकरो मतः ॥

पक्वचिञ्चारसश्चाम्लो मधुरो रुचिकृन्मतः ।

व्रणनाशकरश्चैव लेपनाच्छ्रेयपक्तिहत ॥

चिञ्चासारं दाहकफकारकं चाधिकाम्लकम् ।

वातनाशकरं प्रोक्तं समानशर्करायुतम् ॥

दाहं पित्तं कफं चैव नाशयेदिति कीर्तितम् ॥ नि० २० ॥

६० अम्लवेतसः (अमलबैत ।) पृ० २४९

हि०-अमलबैत, अम्लबैत । बं०-थैकर, अम्ल वेतस । म०-चुका ।

फा०-तुर्षक । यू०-अमलवेद । गु०-अम्लवेद ।

व्यवहार—गूदी । मात्रा-१-३ माशे ।

अम्लवेतसमत्यग्लमानाहकफवातजित् ।

तदेव सिद्धं दोषघ्नं श्रमघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ (रा० व०) ।

६१ वृक्षाम्लम् (कोकम्) पृ० २५०

हि०-विषांबिल, कोकम्, विखांबिल, महादा । बं०-महादा, अमलकुटा,

चुकातेतुल । म०-आम सोल, कोकम्, आमटै । गु०-कोकम् । क०-तित्ती-

डिक । को०-कोकंब सोल । गोवा०-विडोओ । मा०-कोकन, डांसर्या ।

प०-डांसरां, समाकदाना ।

अं०-Kokam Butter Tree (कोकम् बटर ट्री)

ले०-Garcinia Indica (गारसिनिया इण्डिका)

व्यवहार-फल-गूदी । मात्रा-३-४ माशे ।

इति सप्तम आम्रफलादिवर्गः ॥ ७ ॥



अथाष्टमो धात्वादिवर्गः ॥ ८ ॥

१ सुवर्णम् (सोना) पृ० २५१

हि०-सोना, सुवर्ण । बं०-सोना, स्वर्ण, सुवर्ण । म०-सोने । गु०-

सोना, सोनु । ते०-बंगार, बंगारमु, बंगारम्, भंगार । पं०-सोन्ना । फा०-

तिला, ज़र । मा०-सोना । क०-स्वर्ण, चित्र । द्रा०-तंग । अ०-जहब ।

अं०-Gold (गोल्ड) । ले०-Ouram (ओरम्)

व्यवहार—(धातु) शुद्धभस्म । मात्रा— $\frac{1}{2}$ से १ रली ।

दह्यन्ते धातवो वह्नौ मणिरत्नाभ्रकादयः ।

न क्षीयते न म्रियते सुवर्णमजरामरम् ॥
अपक्वहेम संघृष्टं शिलायां जलयोगतः ।
द्रवरूपं तु तत्पेयं मधुना गुणदायकम् ॥
मध्वामलकचूर्णं च वरकश्चेति तत्त्रयम् ।
प्राशयारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसङ्कटात् ॥

२ रूप्यम् (चांदी) पृ० २६२

हि०-चान्दी, चानो, रूपा । बं०-रूप, रूपा । म०-रूपे, चांदी । गु०-
रुपुं । क०-वोल्ले । ते०-एडी, एडी, बेंडि । फा०-नुकरा, सीम । अ०-
फिहा, फिजाह । अं०-Silver (सितवर) ।

ले०-Argentum (आर्जेंटम) ।

व्यवहार—(धातु) शुद्धभस्म । मात्रा— $\frac{1}{2}$ से १ रत्ती ।

सितया हन्ति दाहाद्यं वातपित्तं फलत्रिकात् ।

त्रिसुगन्ध्या प्रमेहादीन् रजतं हन्त्यसंशयम् ॥

३ ताम्रम् (तामा) पृ० २६३

हि०-तामा, तांबा, तम्मा । बं०-तामा । म०-तांबे । गु०-तांबु, त्रांबु ।
अ०-नुहास, नहास, नोहास । तै०-रागी । ता०-सेनबु, शेंनबु । क०-
ताम्र । फा०-मिस । अं०-Copper (कॉपर) ।

ले०-Cuprum (क्युपरम) ।

व्यवहार—(धातु) शुद्धभस्म । मात्रा—१ चावल से १ रत्ती ।

४ वङ्गम् (रांगा) पृ० २६४

हि०-रांगा, रांगा, कलई, वंग, टीन, कथील । म०-कथील, वंग,
कथीर । बं०-रांगा, वंग । क०-तवर । फा०-अरज़ाज़, अरज़ार, अखीज़ ।
तै०-तागारासु, वंगसु । अ०-रूसाम, रसासुल, अबियज़ । द्रा०-वंग ।
पं०-रांगा । गु०-कलई, कथीर, खरिपारि ।

व्यवहार—शुद्धभस्म । मात्रा—१-२ रत्ती ।

क्षुरकवंग के नाम—

खुरक, खुरारांगा, खुरासानी रांगा, खुरवंग ये सब हैं । यही उत्तम
होता है । हिरण्यखुरीरांगा भी नाम है ।

अं०-Tin (टिन) । ले०-Stannum (स्टेन्नम्)

कासे श्वासे च मन्दाग्नौ पीनसे विषमज्वरे ।

प्रमेहे पाण्डुरोगे च मृतं वङ्गं प्रयोजयेत् ॥

अशोधितवङ्गदोषाः—

वङ्गं विधत्ते खलु शुद्धिहीनं तथा ह्यपक्वं च किलासगुस्मौ ।

कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं पाण्डुं प्रमेहं च भगन्दरं च ॥

विषेपमं रक्तविकारवृन्दं क्षयं च कृच्छ्राणि कफं ज्वरं च ।

मेहाश्मरीविद्रधिमुख्यरोगान्नागेऽपि कुर्यात् कथितान्विकारान् ॥

धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् ।

निःशब्दं खुरवङ्गं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥

श्रेष्ठवङ्गलक्षणम्—

श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् ।

सूत्रपत्रकरं कान्तं त्रपु श्रेष्ठमुदाहृतम् ॥

५ यशदम् (जस्ता) पृ० २५४

हि०-जस्ता, यशदधातु, जसता । म०-जस्त । तै०-खर्पर । अ०-
शवह, शिवह । पं०-जसद, जसदा । वं०-दस्ता । गु०-जसत । फा०-रुए
तुतिया, रूमीतुतिया । मा०-जस्त । अं०-Zinc (जिङ्क) ।

ले०-Zincum (जिङ्कम्)

व्यवहार—शुद्धभस्म । मात्रा—१-३ रत्नी ।

६ सीसम् (शीशा) पृ० २५४

हि०-शीशा, शीसा, सीसा । वं०-सीसा, सीसे । म०-सिसें, शिसें ।
गु०-शीसं । क०-सीसा । फा०-सुर्व, सुरब, सुरब स्याह । अ०-रिसासुल्
अस्वद, रिसासे अस्वद । ते०-शीश, शीषमु । द०-शीशा । पं०-शीसा ।
मा०-सीसो । द्रा०-करुनाहं । अं०-Lead (लेड) ।

ले०-Plumbum (प्लम्बम्) ।

व्यवहार—(धातु) शुद्धभस्म । मात्रा—१-२ रत्नी ।

नागस्य प्रकारभेदाः—

नागं तु द्विविधं प्रोक्तं कुमारं समलं तथा ।

कुमारं सर्वकार्येषु योजनीयं गुणाधिकम् ॥

दुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं समुज्ज्वलम् ।

पूतिगन्धं बहिःकृष्णं शुद्धसीसमतोऽन्यथा ॥

७ लोहम् (लोहा) पृ० २५६

हि०-लोह, लोहा, इस्पात, फोलाद । बं०-लौह, तिखा, इस्पात्, काल-
लौह । म०-लोखण्ड, पोलाद, तिखें । गु०-लोहुं, पोळुं, गजवेल । क०-
अयस्कान्त, कब्बिण । अ०-हदीद, हजरुल । ते०-इनमु, इनुमु । मा०-
लोह । पं०-लोहा । द्रा०-इलम्बु । फा०-आहन, फोलाद, संगे आहन ।
अं०-Iron (आइरन) । और Steel (स्टील) । ले०-Ferrum(फेरम्) ।

व्यवहार-शुद्धभस्म । मात्रा-१-२ रत्ती ।

कान्तलोहनामानि-

तीव्रं लोहमयस्कान्तं कृष्णायो लोहकान्तकम् ।

कृष्णलोहनामानि-

वर्तलौहं ताक्ष्णलौहं नीलिका पुटलोहकम् ॥

मुण्डलोहगुणाः-

मुण्डं रूक्षोष्णतिकं च वातपित्तकफप्रणुत् ।

तीक्ष्णं पाण्डुहरं तच्च शूलमेहनिवारणम् ॥

लोहसेविनां कार्याणि-

गुञ्जामेकां समारभ्य यावत्स्युर्नवरक्तिकाः ।

तावल्लोहं समश्नीयाद् यथादोषबलं नरः ॥

लोह के भेद-

१मुंड, २तीक्ष्ण, ३काण्ड,

८ (किट्टी) मंडूरम् (मंडूर) पृ० २९६

हि०-मंडुर, कीट, कीटी, किट्टी, लोहेका मैल, मनूर । फा०-चर्क
आहन, अरेम आहन ।

व्यवहार-शुद्धभस्म । मात्रा-१-३-रत्ती ।

मण्डूरभेदाः-

शतोर्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् ।

अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥

जो मण्डूर-तौल में भारी, छूने में चिकना, तोड़ने में ठोस और अजन के समान तथा जिसमें बहुत गड़ढे न हों वह उत्तम समझा जाता है । 'देखने में काले रंग का, वजन में भारी, स्वाद में कसेला' यह साधारण मण्डूर का लक्षण है ।

अथोपधातवः ।

१ स्वर्णमाक्षिकम् (सोनामाखी) पृ० २९६

हि०-सोनामाखी, सोनामखी । बं०-स्वर्णमाक्षिक । म०-सुवर्णमाक्षि-
क, दगड़ी, सोनामखी, सोनामुखी । मा०-सोनामखी । गु०-सोनामाखी ।
ते०-स्वर्णमाखी । पं०-सन्नेमखी । क०-धातुमाक्षिक । फा०-चर्कतिला ।

अ०-मुर्क शीशा जड़वी, मरक शाशा, सब सज्जहव ।

अं०-Iron Sulphide (आयरन सल्फाइड) ।

ले०-Ferry Sulphuretum (फेरि सल्फरेटम्)

व्यवहार-शुद्धभस्म । मात्रा-१-३ रत्ती ।

उत्तम सोनामाखी-सुवर्णका सा वर्णवाला, भारी, चिकना, किंचित् नीलछवि-युक्त, कसौटी पर कसने से सोनेके समान झलक देनेवाला सम-
झना चाहिये ।

१० तारमाक्षिकम् (रूपामाखी) पृ० २९७

हि०-रूपामाखी, रूपामखी, तारामुखी । बं०-तारमाक्षिक, रौप्यमा-
क्षिक । म०-रौप्यमाक्षी । गु०-रूपामाखी ॥ क०-यरडुमाक्षिक । तै०-रूपा
माखी । फा०-चर्क नुकरह । अ०-अकली मायफिज्जह, खब्बुल फिज्जह,
मुर्क शीशाफिहा ।

व्यवहार-शुद्धभस्म । मात्रा-१-३ रत्ती ।

११ तुत्थम् (तूतिया) पृ० २५७

हि०-तूतिया, तूतिया, तुतिआ, नीलाथोथा, लीलाथोथा । बं०-
तुते, तुतिया । म०-मोरचूत, मोरचूक, मोरचूद । गु०-मोरथुथु । क०-
मयूरतुत्थ, मैलतुत्त । तै०-मेलतुतु, मेलततु । फा०-तूंदिया, तूतियासब्ज ।
अ०-तूतिया अकज्जर, तूतिया अखज्जर, तूतियाहिन्दी । द्रा०-मैलतुत्त ।
०-Sulphate of Copper (सल्फेट ऑफ़ कापर)

"- Blue Stone (ब्ल्यू स्टोन)

ले०-Cuprea Sulphus (क्युप्रिया सल्फस)

व्यवहार—शुद्ध भस्म । मात्रा— ॥ से १ रत्ती ।

वनने मण्डले दद्रौ विषे चैव प्रशस्यते ।

१२ कांस्यम् (कांसा) पृ० २५८

हि०-कासा, कांसी, कांस्य । म०-कांसे । गु०-कांसु, कंचु । तै०-कंचु ।
फा०-रोई, रोइन् । अ०-तालिकून । वंगलं । बं०-कांसा ।

अ०-White Copper (हाइट कौपर)

„ White Brass (हाइट ब्रास)

ले०-Bronze (ब्रान्ज़ि)

१ फूल और २ तेलक भेदों से कांसा दो प्रकार का होता है ।
फूलकांसा-श्वेतवर्ण अत एव उत्तम है, तैलक कांसा-निकृष्ट ।

जो कांसा-सफेद वर्ण, प्रकाशवान् , नरम, उज्ज्वल, शब्द करनेवाला
चिकना, निर्मल, घनको चोट सहने वाला, और लकीरदार हो वह श्रेष्ठ है ।

घृतमेकं विना चान्यत् सर्वं कांस्यगतं नृणाम् ।

उक्तमारोग्यसुखदं हितं सात्म्यकरं तथा ॥



१३ आरकूटम् (पीतल) पृ० २५८

हि०-पित्तल (र), पीतल (र) । बं०-पितल । क०-पित्ताले यरडु ।
तै०-इत्तडो । फा०-बिरंज । अ०-ब्रास । म०-पितल । गु०-पीतल ।

अ०-Brass (ब्रास)

व्यवहार—शुद्ध भस्म । मात्रा—१-२ रत्ती ।

पीतल दो प्रकार का होता है—(१) राजरीति । (२) काकतुण्डो ।

राजरीति—यह पीतल अभि में तपाकर कांजी में बुझाने से तांबे

१३ नि० भा०

के समान ढाल हो जाता है ।

काकतुण्डी—यह बुझाने पर काला हो जाता है ।

१४ सिन्दूरम् (सिन्दूर) पृ० २९८

हि०-सिन्दूर, सेनूर, सेंदुर । बं०-सिन्दूर, सिन्दुर । म०-शेंदूर, शेंदुर । ते०-सिन्दुरमु, चेन्दिरमु । द्रा०-सिन्दूरं । ता०-चेन्दूरम् ।

क०-सिन्दूरः । मा०-गु०-प०-सिन्दूर । फा०-सिरिज । अ०-असरंज ।

अं०-Red Lead (रेड लेड)

१५ शिलाजतु (शिलाजीत) पृ० २९९

हि०-शिलाजित, शिलाजीत, सिलाजीत । बं०-शिलाजतु । बं०-म०-गु०-द्र०-शिलाजित । क०-कुलुबेचलु, कलुबेचरु । मा०-सलाशीत, शलाजीत । पं०-शिलाजीत । ते०-शिलाजतु । क०-सिलाजितु । य०-शिलाजीत का सत्त, सत्त शिलाजीत । अं०-Jew's Pitch (ज्युस् पिच)

„—Aspholt (आस्फाल्ट)

ले०-Asphaltum Punjabinum (आस्फाल्टम पंजाबिनम्)

व्यवहार—शुद्ध । मात्रा—१ रत्ती से १ माशा ।

श्रेष्ठशिलाजतुलक्षणम्—

गोमूत्रगन्धवत्कृष्णं स्निग्धं मृदु तथा गुरु ।

तिक्तं कषायं शीतकृच्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥

शिलाजं कफवातघ्नं तिक्ताणं क्षयरोगनुत् ।

वह्नौ क्षिप्तं भवेद् यत्तल्लिङ्गाकारमधूमकम् ॥

अशुद्धशिलाजतुदोषाः—

अशुद्धं दाहमूर्च्छायभ्रमपित्तास्रशोणितम् ।

शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड्ग्रहम् ॥

अथ रसः ।

१६ पारदः (पारा) पृ० २९९

हि०-पारा । बं०-म०-पं०-पारा । मा०-गु०-मारो । क०-पारदरस । ते०-पारदरसं, पारदमु । द्रा०-पारदरसं । फा०-सिमाव । अ०-जविक,

जीवक । अ०—Mercury (मर्क्युरी)

ले०—Hydrargyrum (हैड्रार्जिरम)

व्यवहार—(शुद्ध) भस्म । मात्रा— $\frac{1}{2}$ सेर रत्ती ।

पारदे पथ्यानि—

हितं मुद्रान्नदुग्धाजशाल्यन्नानि सदा ततः ।

शाके पुननवा देवि ! मेघनादं सवास्तुकम् ॥

सैन्धवं नागरं मुस्ता मूलकानि च भक्षयेत् ।

आत्मज्ञानं कथा पूजा शिवस्य च विशेषतः ॥

एतांस्तु समयान् भद्रे ! न लङ्घेद् रसभक्षकः (नि० २०)

पारदप्रशंसा—

मृदः कोटिगुणं स्वर्णं स्वर्णात् कोटिगुणं मणिः ।

मणोः कोटिगुणं बाणो बाणात् कोटिगुणं रसः ॥

रसात्परतरं लिङ्गं न भूतं न भविष्यति ॥ नि० २० ॥

अथोपरसाः ।

१० हिङ्गुलम् (सिंगरफ) पृ० २६१

हि०—सिंगर(रि) फ, सिम (मि) रख, हिगुल, इंगुर । बं०—हिंगुल ।

म०—हिगूल । गु०—हिगलो । क०—इंगुलियक । ते०—हिगिलाकामु, इंगली-

कमु । मा०—हिगलू । पं०—सिंगरफ । द्रा०—जाविलिंग । यू०—ईंगुर ।

फा०—सिप्रफ, शंगरफ । अ०—जंजफर, शंजरफ ।

अ०—Sulphuret of Mercury (सल्फरेट ऑफ् मर्क्युरी)

ले०—Sulphuretum Hydrargyri (सल्फ्युरेटम हाइड्रार्जिरी)

व्यवहार—भस्म । मात्रा— $\frac{1}{2}$ —२ रत्ती ।

हिङ्गुलनिर्माणविधिः—

अशुद्धपारदं भागं चतुर्भागं तु गन्धकम् ।

उभौ क्षिप्त्वा लोहपात्रे क्षणं मृद्वग्निना पचेत् ॥

कृत्वाऽथ खण्डशस्तत्र काचकूप्यां निरुद्ध च ।

वस्त्रमृत्तिकया सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥

सर्वतोऽङ्गुलमानेन छायाशुष्कं तु कारयेत् ।
 बालुकायन्त्रगर्भे तु दिनं मृदग्निना पचेत् ॥
 क्रमवृद्ध्याऽभिना पश्चात् पचेद्दिवसपञ्चकम् ।
 सप्ताहं तु समुद्धृत्य हिङ्गुलं स्यान्मनोहरः ॥

१८ गन्धकः (गन्धक) पृ० २६१

हि०-गन्धक, गन्हक । बं०-म०-क०-गु०-गन्धक । ते०-गन्धकसु ।
 फा०-गागिर्द । अ०-कित्रित । अं०-Sulphur (सल्फर)
 लै०-सकर ।

व्यवहार—शुद्ध । मात्रा—१-७ माशे ।

श्रेष्ठगन्धकलक्षणम्—

शुक्लपद्मसमच्छायो नशनीतसमप्रभः ।

मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठगन्धक उच्यते ॥

१९ अभ्रकम् (अब्रक) पृ० २६२

हि०-अब्रक, अभ्रक । बं०-अभ्र । गु०-अभरख । मा०-भौडल ।
 फा०-सितारये जमीन् । अ०-तल्लक, तलक । क०-अभ्रक । ते०-अभ्रकम् ।
 लै०-Mica (मिका)

अं०-Talc (टालक)

„ Glimmer (ग्लिंमर)

व्यवहार—भस्म । मात्रा—१-३ रत्ती ।

अभ्रकसेवनेऽपेक्षानि—

क्षारात्लं द्विदलं चैव कर्कटीं कारवेत्लकम् ।

वृन्ताकं च करोरं च तैलं चःभ्रे विवर्जयेत् ॥

२० हरितालम् (हरताल) पृ० २६३

हि०-हरताल, हरिताल । बं०-हरिवाल, हत्तेल । म०-हरताल । गु०-
 हडताल । पं०-हडताल । मा०-हरताल । ते०-हरिदलमु, हरितालामु ।
 द्रा०-अरिदलम् । क०-हरिदाल । अ०-अरनीख, जरीख अस्फर ।

अं०-Orpiment (ओर्पिमेण्ट) ।

„-Yellow Arsenic (यला आर्सेनिक)

व्यवहार—(शुद्ध) भस्म । मात्रा— $\frac{1}{2}$ -२ रत्ती ।

पिंजरं पित्तलं तालं मनोर्द्धं हरितालकम् ।
छत्राङ्गकाञ्चनरसं गोदन्तं नरमण्डनम् ॥
तालकस्यैव भेदोऽस्ति मनागेव तदन्तरम् ।
तालकं चातिपीतं स्याद्भवेद्रक्ता मनःशिला ।
हरितालोऽष्टधा प्रोक्तो गोदन्तः सर्वतोऽधिकः ।
तदभावे तु पत्राख्यो वयसः स्थापनः परः ॥

हरितालभस्मानुपानम्—

सर्वरक्तविकारेषु देयमात्रहरिद्रया ।
सुहालाहलजोराभ्यामपस्मारहरं परम् ॥
समुद्रफलयोगेन जलोदरविनाशनम् ।
देवदालिरसैर्युक्तं भगन्दरहरं परम् ॥
फिरङ्गदोषजं रोगं जातं हन्ति सुदुस्तरम् ।
विसर्पमण्डलं कण्डूपाणाविस्फोटकं तथा ॥
वातरक्तकृतान् रोगानन्यानपि विनाशयेत् ।

हरितालसेवने नियमाः—

क्षाराम्लौ च कटुं त्यक्त्वा मिष्टभोजनमाचरेत् ।

हरताल के प्रचलितभेद—

- १ पिण्डाख्य (पिण्डहरताल, गे.बरिया हरताल)
- २ पत्रसंज्ञक हरताल (पत्र हरताल, तावकी हरताल, तवकिया हरताल,
- ३ गोदन्ती हरताल ।
- ४ बकदाली हरताल (बदकाली, बगदादी हरताल)

२१ मनःशिला (मैनशिल) पृ० २६४

हि०—मयनसिल, मनसिल, मैनसिल । बं०—मनछाल, मनछल । म०—
मनशाल । गु०—मणशाल । क०—मनशिले । मणिशिले । ते०—मानुशिला ।
अ०—जरनेख, एहमर । ०—Realgar (रील गार) ।

लै०—आर्सेनिक सल्फैडम् ।

व्यवहार—(विषयुक्त) शुद्ध । मात्रा—१-४ रत्नी ।

यह ३ प्रकार की होती है, १ श्यामाङ्गी, २ कणवीरका ३ खगडा-
ख्या इनमें उत्तरोत्तर उत्तम होती हैं ।

२२ स्रोतोऽञ्जनम् (अञ्जनम्-सुरमा) काला सुरमा पृ० २६४

हि०-सुरमा, सुर्मा, काला सुरमा, शुर्मा, अंजन, अंजन। बं०-नील-
शुर्मा, नीलाञ्जन, कालसुर्मा । म०-काला सुरमा । मा०-सुरमो, कालो-
सुरमो । गु०-सुरमो, कालो सुरमो । क०-स्रोतोऽञ्जन, अञ्जनद कल्लु ।
द्रा०-अञ्जनकल्ल । पं०-सुरमा । ते०-अञ्जनमु । फा०-सूर्मे अस्फहानी ।
अ०-कुहल इस्मुद ।

अं०-Black Antimony (ब्लैक एण्टीमनी) ।

ले०-Antimonium Sulphuratum (एण्टिमानियम
सल्फ्युरेटम्) ।

“सुरमा इस्फहानी” के नाम से जो सुरमा बम्बई में मिलता है वह उत्तम होता है । किंचिद् धूसरश्याम वर्ण का दानेदार चूर्णवाला सुरमा सर्वोत्तम होता है ।

कन्धारी सुरमे का लैटिन नाम-Galena (गैलेना) या Sulphuret of Iead (सल्फ्युरेट ऑफ़ लेड) है । यह नकली सुरमा है । एक काले सुरमे का भेद “सुरमी” होती है ।

२३ सौवीरम् (सफेद सुरमा) पृ० २६४

हि०-सफेद सुरमा । बं०-श्वेत सुर्मा । म०-लाल सुरमा, पांढरा सुरमा । गु०-लाल सुरमो ।

लक्षणों में “स्रोतोऽञ्जन” के समान परन्तु कुछ पीले रङ्ग का जो हो उसे वास्तव में “सौवीराञ्जन” समझना चाहिये, बाजारों में जो प्रायः मिलता है वह संगमरमर का एक भेद है नकि “सफेद सुरमा” ।

सौवी मधुरं शीतं कषायं स्निग्धलेखनम् ।

रक्तपित्तविषच्छर्दिहिकृच्छनं दृक्प्रसादनम् ॥

पुष्पाञ्जनस्य नामानि गुणाश्च-

सं०-पुष्पाञ्जनं तु कौसुम्भं रीतिकं कुसुमाञ्जनम् । हिं०-बं०-पुष्पा-
ञ्जन । म०-तितलें चे कोट, पुष्पाञ्जन । गु०-कसांजण । क०-पुष्पांजन ।
तै०-पुष्पांजनमु । अं०-Zinc Oxide (झिंक आक्साइड) ।

ले०-Zinci Oxidum (झिंक्साई आक्सिडम)

पुष्पाञ्जनं हिमं प्रोक्तं पित्तद्विकाप्रदाहनुत् ।

नाशयेद्विषकासार्तिं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ रा० नि० ॥

२४ टङ्कणः (सोहागा) पृ० २६४

हि०-सोहागा, सुहागा, सोहगा । ब०-सोहागा । म०-टङ्कणखार, स्वांगी खार, स्वागी । मा०-सोगो । गु०-टंकण, टंकण पाढियो, टंकण-फुलियो, टंकण खार । क०-टंकण खार, बिलिय टंकण, बेलगार, एलिंगार, बेलिंगारमु । प०-सुहागा । द्रा०-बण्गारं । फा०-तीगार, तनकार, तन्कार । अ०-बुरग, जबदुल, बूरग । अ०-Borax (बोरेक्स) या Biborate Of Soda (बायबारेट् ऑफ् सोडा) ।

लै०-Sodas Biboras (सोडास् बाइबोरास्)

व्यवहार-द्वेतेपिण्ड शुद्ध । मात्रा १-३ मासे ।

सुहागा के दो भेद हैं-१ पिण्डाकार सुहागा-यह धातुओं के गलाने के काम में आता है । २ चौकिया सुहागा-यह औषध के योग्य होता है ।

२५ स्फटिका (फटकरी) पृ० २६५

हि०-फिटकिरी, फटकरी, फटकिरी । ब०-फटकरी । म०-तुटी, फटकड़ी, तुरटी । मा०-गु०-क०-फटकी । ते०-फाटिका, पाटिकारमु । द्रा०-पटिकारं । फा०-जाक सफेद । अ०-जाज् अबियज् । अ०-Alum (एलम)

ले०-Potassium Aluminium Sulphati (पोटास्सियम एल्युमिनियम सल्फेटी) ।

व्यवहार-पिण्ड शुद्ध । मात्रा- $\frac{1}{2}$ से १ मासे ।

स्फटिका नामक सौराष्ट्रदेश की मिट्टी गोपीचन्दन Bauxite बौक्साइट में H_2SO_4 डाल छान छाने द्रव का गाढ़ा कर 'पोटासियम सल्फेट' या 'अमोनियम सल्फेट' को मिला कर गाढ़ाकर एकान्त में रख देने से फिटकिरी बन जाती है ।

२६ राजावर्तः (रेवटी) पृ० २६५

हि०-रेवटी, रावटी, लाजवर्द । ब०-राजावर्त । म०-क०-गु०-राजावर्तमणि । मा०-प०-लाजवर्द । अ०-Lapis Lazuli (लेपिस लेजुली) ।

यह उपरत्न है । कुल २ लाल और अधिक नीला मिश्रित, तौल में भारी, चिकना, चकचकाहट युक्त जो लाजबंद हो उसे उत्तम समझना चाहिये ।

२७ चुम्बकः । पृ० १६५

हि०-चुम्बक, लोहचुम्बक । यू०-सङ्गचुम्बक । फा०-सङ्गचक्रमाग, सङ्गआतीस, सङ्गआहन रुवा । अ०-हजरुलनार, हजरमिकना तीस, मीकनातीस । म०-लोहचुम्बक । गु०-चमक ।

चुम्बक भूरे तथा काले रङ्ग का एक प्रसिद्ध पत्थर है इसे फोलाद के साथ रगड़ने से आग उत्पन्न होती है ।

२८ गैरिकम् (गेरू) पृ० २६५

हि०-गेरू, गेरमाटी, गेरुमट्टी । ब०-गिरिमाटा, गेरिमाटि । ते०-जाजु । पं०-गेरी । यू०-गवरूरा । फा०-गिलेसुख मिश्री । अ०-तीनुल एहमर मगरबी । अं०-Red Chalk (रेड चाक) या Oker (ओकर)

ले०-Bole Rubra (बोल रुब्रा)

यह पत्थर के समान कठिन और तामे के समान लाल होने से “पत्थर गेरू” कहा जाता है ।

२९ स्वर्णगैरिकम् (सोनागेरू) पृ० २६५

हि०-सोन (ना) गेरू, पीतगेरू, सोनगेर, गजनी । बं०-लालगिरीमाटी । म०-ताम्बेगेरू, सोनगेरू । गु०-पोनागेरू, सोनागेरू । क०-होजाथु ।

सुवर्णगैरिकं स्निग्धं मधुरं तुवरं मतम् ।

चक्षुष्यं शीतलं बल्यं व्रणरोपणकारकम् ॥

विशदं कान्तिकृत् प्रोक्तं दाहं पित्तं कफं जयेत् ।

ह्रिक्वां रक्तरुजं जूतिं विषं विस्फोटकं वमिम् ।

अग्निदग्धव्रणं चार्शो रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

३० खटिका (खड़िया या तेलिया खड़ी) पृ० २६५

हि०-खरिया, खड़ो, खड़िया, खरुली, खड़िया मट्टी । बं०-खडि माटी, चाखड़ी, खड़ो, रामखड़ो । म०-खड़ू । गु०-खड़ी । क०-बेणेशु । य०-मिट्टीखरिया । फा०-गिले, खड़िया । अ०-तिने अवोयद । अं०-Chalk

(चाक) या Pipe Clay (पाइप क्ले)

ले०—Carbonate Of Calcium (कार्बोनेट ऑफ् काल्कम)

यह लालिमा लिये सफेद और कठिन होती है ।

३१ गौरखटिका (सफेद खड़ी) पृ० २६५

हि०—सफेद खड़ा (खरी, खारिया इत्यादि) बं०—गौरखड़ी । फा०—गिले सुफेद ।

यह दूधकी भांति श्वेतवर्ण, स्पर्श में चिकनी, और कोमल होती है ।

३२ बालुका (बालू) पृ० २६६

हि०—बालू, बालु, रेत, रेटा, रेती । बं०—बालि, बाली । म०—बालु । गु०—रेती, बेलु । क०—मललु, हालुल । ते०—विशिका । फा०—रेग ।

अ०—रमल । अं०—Sand (सैंड) । लै०—Silica (सिलिका)

सिकता मधुरा शीता लेखनी तापनाशिनी ।

अग्निदग्धव्रणं चैव व्रणोरःक्षतनाशिनी ॥

अमकुष्ठहरी चास्याः स्वेदनं वातनाशनम् ॥ (२०)

३३ खपरी (खपरिया) पृ० २६६

हि०—खपरिया, संगवसरी, थोथा, खर्परिया । बं०—खापर । म०—कलखापरी । गु०—खपरियुं, खापरियुं । क०—खर्परी । तै०—खर्पर । यू०—खमरिया, खमरिआ । फा०—संगवसरी । अ०—तूतिया किरमानी, तुतिया मकसुल, तुतिया फिरमानी । पं०—खपरिडा । मा०—खर्पयो । अं०—Black jack (ब्लैक जाक) । ले०—Zinci Sulphidum (जिङ्को सल्फाइडम)

व्यवहार-शुद्धभस्म । मात्रा-१-४ रती ।

यह लवणके समान खानिज उपधातु, सफेद तथा भूरे रंगकी होती है ।

तथा सदल-निर्दल भेद से २ प्रकार की होती है । इनमें सदल को “दुर्दुर” और निर्दल को “कारबेल्लक” कहते हैं, यही श्रेष्ठ भी है ।

३४ काशीस (कसीस) पृ० २६६

हि०—कसीस, काशीस, हीरा का (क)सीस । पुष्पकासीस । व०—धातु-कासीस, हीराकस, धातु कसीस, पुष्पकासीस । म०—होराकस, श्वेतनीली । क०—कासीसे, कार्सीस, कर्सीस । गु०—हीराकसा । बे जातना छी नीली तथा धोली । फा०—जाके सब्ज, जाकजर्द । अ०—जाजे अखदर, जाजे

अस्फुर । अं०-Sulphate of Iron (सल्फेट ऑफ् आयरन)

ले०-Ferry Sulphas (फेरी सल्फाज) ।

काशीशलक्षणम्—

भस्मवन्मृत्तिकाऽग्लं च काशीशं धातुरित्याप ।

तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥

पुष्पकाशीशकं तिक्तं शीतं नेत्रामयापहम् ।

लेपेन पामाकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशनम् ॥

पुष्पकाशीशनामानि—

द्वितीयं पुष्पकाशीशं वत्सकं च मलोमसम् ।

ह्रस्वं नेत्रौषधे योज्यं विशदं नीलमृत्तिका ॥

कासीस को “प्रोटो सल्फेट ऑफ् आयरन” भी कहते हैं ।

३५ सौराष्ट्री मृत्तिका (गोपी चन्दन—सोरठा माटी) पृ० २६६

हि०-गोपीचन्दन, सोरठ की मट्टी, सोरठो माटी, सोरठी मिट्टी । म०-सोरठ माटी । क०-तुरबीयमणु । गु०-सोरठो माटी । अं०-Silicate of Alumina (सिलिकेट ऑफ् एल्युमिना)

यह सोरठदेश (काठियावाड़ के समोप का देश) की । मिट्टी है—इसे तुवरी या गोपीचन्दन कहते हैं—यह दो प्रकार की हाती है ।

१ स्फटिका २ छिल्लिका ।

स्फटिका—किञ्चित् पीली, भारी और चिकनी होती है ।

छिल्लिका—भारी, सफेद, चिकनी और खट्टा होती है ।

उत्तम गोपीचन्दन—वही है जो सफेद बल्लर मंजीठ के समान रंग दे ।

गोपीचन्दन शीतं दाहव्रणविषापहम् ।

विसर्पशमकं लेपात्पतद्गर्भस्थिरीकरम् ॥

३६ कृष्णमृत्तिका (काली मिट्टी) पृ० २६६

हि०-काली मिट्टी, मिट्टी, कृष्णमृत्तिका, करियामाटी । बं०-माटी, कालमाटी । म०-कालीमाटी । गु०-कालोमाटी । तै०-नोबुलु ।

यह चिकनी, लसदार और काले रङ्ग की होती है ।

प्रलेपाद्विनिहन्त्येषा शोथं भस्मातसंभवम् ॥

३७ कर्दमः (कीच) पृ० २६६

हि०—कीच, गारा मिट्टी, कादो, पांकी । ब०—कादा, माटी, कालमाटी ।
म०—चिखल, माती । गु०—गारो, कालीमाटी, काद्रव । तै०—नोबुलु ।
अं०—Mud (मड), Black Clay (ब्लैक क्ले)

पङ्कस्तु जलकल्कश्च चुलुकः कर्दमो मलः ।

चिकिलः पलितो द्रापः पललश्च निषद्वरः ॥

३८ कपर्दकः (कौड़ी) पृ० २६६

हि०—कौड़ी, कौरी, कवड़ी (री) । सं०—कपर्दकः, वराटः, कर्दी,
वराटिका । क०—म०—कवड़ी । फा०—खरमोहरह, खरमोहरा । बं०—कड़ि ।
गु०—कोड़ो । अ०—दोअ । अं०—Covries (कोवरीज)

अस्य गुणा भेदादयश्च—

कपर्दः कटुतिक्तोष्णः कर्णशूलव्रणापहः ।

शूलगुल्मामयघ्नश्च नेत्रदोषनिकृन्तनः ॥

वराटिका त्रिधा प्रोक्ता श्वेता शोणा त्रिधा परा ।

पीता च तीक्ष्णा चक्षुष्या श्वेता शोणा हिमा व्रणा ॥

अतिबिन्दुभिरश्वेतैर्लोब्धिता रेखयाऽथवा ।

बालग्रहहरा नानाकौतुकेषु च पूजिता ॥

पीता गुल्मयुता पृष्ठे रसयोगेषु योजयेत् ।

सार्धनिष्कप्रमाणाऽसौ श्रेष्ठा योगेषु योजयेत् ॥

निष्कप्रमाणा मध्या सा हीना पादाननिष्किका ॥

३९ शङ्खः (शंख) पृ० २६७

हि०—शंख, शंख । सं०—शङ्खः । प०—क०—मा०—गु०—शंख । म०—शंखो ।
बं०—शंख, शांक । द्रा०—शंख । ते०—शंखमु । अं०—Cōnch (कोंच) ।

व्यवहार—भस्म । मात्रा—३ रत्ती से १ माशा ।

अस्य गुणाः प्रकारभेदाश्च—

शङ्खस्तु पौष्टिको बल्यो रसकाले कटुः स्मृतः ।

पटुः शीतो ग्राहकश्च चक्षुष्यो वर्णकृन्मतः ॥

नेत्रपुष्पं पक्तिशूलं गुल्मं संप्रहर्णी हरेत् ।

तारुण्यपिटिकागुल्मशूलश्वासहरः स्मृतः ॥

दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु त्रिदोषकामलाऽपहः ।
 विषदोषक्षयनेत्रग्रहपीडाविनाशकः ॥ (रत्नाकरे) ॥
 द्विधा स दक्षिणावर्त्तिर्वाभावर्त्तिस्तु भेदतः ।
 दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु पुण्ययोगादवाप्यते ॥
 यद्गृहे तिष्ठति स वै स लक्ष्म्या भाजनं भवेत् ॥

श्रेष्ठशङ्खस्य लक्षणम्—

शङ्खस्तु विमलः श्रेष्ठश्चन्द्रकान्तिसमप्रभः ।
 अशुद्धो गुणदो नैव शुद्धस्तु सुगुणप्रदः ॥

कृमिशङ्खस्य नामानि गुणाश्च—

कृमिशङ्खः कृमिजलजः कृमिवरिश्च जन्तुकम्बुश्च ।
 कथितो रसवीर्याद्यैः कृतनिधिभिः शङ्खसदृशोऽयम् ॥

४० बोलम् (बोल) पृ० २६७

हि०—बोल, गन्धरस, हीराबोल, बीजाबोल, रक्ताबोल, खून खरबा ।
 बं०—गन्धबोल, हिराबोल, खुनखरापी, गंधरस । म०—क०—गु०—बोल ।
 ते०—बालिम्, त्रिपोलम्, बोलमु । ता०—बेल्लरप्पालम्, बेल्ल इप्प पोलम् ।
 मु०—रक्ष्याबोल । प०—मा०—बीजाबोल । गु०—हीराबोल । क०—मुसाम्बर,
 बोल । द्रा०—करियपोलम् । फा०—मुर, मिर, मरमकी । अ०—मुरमकी,
 मुरसाफ, मुर । मा०—बालंतबोल । अं०—Myrrha (मिर्हा)

ले०—Balsa Mondendron Myrrha (बालसा मोण्डेण्ड्रन मिर्हा)

१ काला २ लाल और ३ मनुष्यज :इन भेदों से बोल ३ प्रकार का होता है । इनमें—

१ कालाबोल—को मुसम्बर,

२ मनुष्यजबोल—को मिमियाई या मोमियाई कहते हैं ।

३ लालबोल—एक वृत्त का लालरंग का गोंद है ।

यह स्वाद में फीका और कड़वा होता है ।

४१ कङ्कुष्ठः (मुरदा संग) पृ० २६७

हि०—मुरदासंग, मुरदासिग, मुरदारसंग, मुरदाशंख, कंकोठ । बं०—
 पर्वतीय मृत्तिका विशेष । म०—कंकुष्ठ, मुरदारसिग । गु०—पीलिया ।

फा०—मुरदार संग ।

व्यवहार—खानिज शुद्ध । मात्रा—४ रसी से १ माशा ।

कङ्कुष्ठं पित्तकृद् भेदि विबन्धकफगुल्मनुन् ।

भजेदेनं विरेकार्थं ग्राहिभिर्यवमात्रया ॥

नाशयेदामपूतिं च विरेच्यं क्षणमात्रतः ।

सुभक्षितं च ताम्बूलं विरेकं त विनाशयेत् ॥

वैज्ञानिकों का मत है कि—Garcinia Morcella (गारसिनिया मोरसेला) नामक वृक्ष के गोंद Gambage (गेमबेज) को कंकुष्ठ कहते हैं, उक्त वृक्ष के रस को नलिकाओं में रखने से जा बनता है उसे “नलिकाख्य” और अन्यान्य पात्रों में रखने से जा खण्ड रहता है उसे “रेणुक” कहते हैं ।



अथ रत्नानि ।

४२ हीरकः (हीरा) पृ० २६८

हि०—हीरा, होर । ब०—हीरे, हीरक । म०—हिरा । गु०—हिरो । फा०—इत्माश । मा०—हारे । प०—होरा । क०—वज्र । ते०—वज्रं । अ०—मास, अल्मास । अं०—Diamond (डायमण्ड) ।

ले०—Pure Carbon Adams (प्योर कार्बन एडम्स)

हीरा का रंग रूप—

हमारे देश की प्राचीन खानों से प्राप्त होने वाले हीरे प्रायः स्फटिकवत् स्वच्छ हुआ करते थे, कहीं २ के हारे कुछ वणयुक्त जैसे—नोले, भूरे, श्याम, बैंगनी, सरदर्ई, पिङ्गल, कपिल और अरुण आदि अनेक रङ्ग के भी देखे गये हैं ।

४३ गारुत्मतम् (पन्ना) पृ० २६९

हि०—पन्ना । ब०—पाना, पात्रा । पं०—पन्ना । क०—पाचिपच्चै । म०—पांचरत्न, पाचूरत्न, पन्नो । गु०—पाना, पानु, लीलुं । फा०—जमुरद, जमुरद । ते०—नोलम ।

अं०—Emerald (इमरल्ड) । ले०—Smaragolus (स्मेरेगोलस)

मरकतगुणाः—

पाचिका शीतला रुच्या रसकाले मधु स्मृता ।

पुष्टिकृद्विषहा वृष्या भूतबाधाऽम्लपित्ता ॥

ज्वरच्छदिविषश्वाससन्तापाग्नेयमान्द्यनुत् ।

दुर्नामपाण्डुरोऽफघ्नं ताक्ष्यमेजोविवद्धेनम् ॥

मरकतमणिपरीक्षा—

स्वच्छं गुरु स्निग्धगात्रं च मार्दवसमेतं व्यङ्गं बहुरङ्गम् ।

शृङ्गारी मरकतं बिभृयात् ।

शर्करिलं रूक्षं मलिनं लघु हीनकान्ति कस्मिन् त्रासयुतं विकृताङ्गं

मरकतममरोऽपि नोपयुञ्जीत ।

४४ माणिक्यम् (मानिक्य-चुन्नी) पृ० २६९

हि०-मानिक, चुन्नी, लाल । व०-माणिक । म०-माणिक । गु०-
माण्यक, चुनी । क०-माणक । ते०-माणिक्यं । पं०-लाल । मा०-माणक ।

फा०-याकृत । अ०-लाल बदरशां । अं०-Ruby (रूबी)

ले०-Rubinus (रूबिनस)

यह दो प्रकार का होता है, १ रक्तवर्ण का, २ कुछ नीलापन युक्त, ये दोनों क्रम से लाल कमल और नीले कमल के समान एक लाल दूसरा कुछ नीलेरंग का होता है ।

माणिक्यगुणाः—

माणिक्यं लेखनं शीतं कषायं मधुरं सरम् ॥

चक्षुष्यं मङ्गलं दाहदुष्टप्रहविषापहम् ॥

माणिक्यभेदवर्णाः—

सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमिदं सौगन्धिकं विदुः ।

तुम्बुरुच्छायमानीलं नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निःकृष्टं तुम्बुरुद्वयम् ।

मध्यमं मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं क्षेत्रभेदतः ॥

बहुमूल्यमाणिक्यगुणाः—

बन्धूकगुञ्जाशकलेन्द्रगोपाजपासुमासृक्समवर्णशोभाः ।
 भ्राजिष्णवो दाडिमबीजवर्णोस्तथाऽपरे किशुकपुष्पभासः ॥
 सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां लाक्षारसस्या पे समानवर्णाः ।
 चकोरपुंस्कोकिलसारसानां नेत्रावभासश्च भवन्ति के चित् ॥
 क चित्तु स्फाटिकोत्थानां देशे तुवरसंज्ञके ।
 सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्पमूल्या हि ते स्मृताः ॥
 वर्णानुयायिनस्तेषां रन्ध्रदेशे तथाऽपरे ।
 यज्जायन्ते तु ते के चिन्मौल्यलेशमवाप्नुयुः ॥
 शोभाद्वितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।
 उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

अथ प्रमाणम्—

गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तकगुञ्जकात् ।
 पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वमह गुणः ॥
 बिम्बीफलसमाकारः षडष्टदशतोलकः ।
 पद्मरागस्तुलयति यथोत्तरमहागुणः ॥
 अतः परं प्रमाणेन मानेन न च लक्ष्यते ॥

अथ मूल्यम्—

षड्विंशतिसहस्राण्येकमण्यः पलप्रमाणस्य ।
 कर्षत्रयस्य विंशतिरुपरिष्ठात् पद्मरागस्य ॥
 अर्धपलस्य द्वादश कर्षस्यैव षट् सहस्राणि ।
 यच्चाष्टमाषकमितं तस्य सहस्रत्रयं मौल्यम् ॥
 माषचतुष्टयं यत् स्यात्तस्य दशशतं मौल्यम् ।
 माषद्वयमितो यस्तु पद्मरागः सुनिर्मलः ॥
 तस्य पञ्चशतं मौल्यं रौप्यं कर्षस्य चेरितम् ।
 माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
 शतैकसंमितं वाच्यं मौल्यं तस्य विचक्षणैः ।
 अतो न्यनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।

स्वर्णाद् द्विगुणमौल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ।
 त्रणे तु मूल्यं चार्द्धं तेजोहानस्य मूल्यमष्टांशः ॥
 अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यं नाप्नोति विंशांशम् ॥

रत्नपरीक्षा—

बालार्ककरसंस्पर्शाद्यः शिखां लोहितां वमेत् ।
 रज्जयेदाश्रयं वाऽपि स महागुण उच्यते ॥
 दुग्धे शतगुणे क्षिप्त्वा रज्जयेद् यः समन्ततः ।
 वमच्छिखा लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
 अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन्महामणिः ।
 प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
 पद्मकोशेषु यो न्यस्तः प्रकाशयति तत्क्षणात् ।
 पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
 सर्वारिष्टप्रशमनं सर्वसंपत्तिदायकः ।
 बालार्काभिमुखं कृत्वा दपणे धारयेन्मणिम् ॥
 तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्दिशेत् ।
 अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ॥
 घृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुञ्चति ।
 स ज्ञेयः शुद्धजातो यो ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
 अत्यन्तलोहितो यश्च पद्मरागः स उच्यते ॥

४६ पुष्परागः (पुखराज) पृ० २६९

हि०-पुखराज, पोखराज । ब०-योगराज, पुष्पराज । म०-पुष्कराज ।
 गु०-पीलुरत्न, पुखराज । क०-पुष्पराग । ते०-पुष्पराज ।

अं०-Topag (टोपाज) ।

ले०-Topagio (टोपाजियो) ।

पुष्परागगुणाः—

पुष्परागोऽग्लः शीतः स्याद्वातलोऽग्नेश्च दीपनः ।
 वृष्यो वयःस्थापकश्च प्रज्ञाबुद्धिविवर्द्धनः ॥
 वातनाशकरः प्राक्तो मुनिभिः पारदर्शितः ।

पुष्परागलक्षणम्—

पुष्परागं गुरु स्निग्धं स्वच्छं स्थूलं समं मृदु ।

कर्णिकारप्रसूनाभं मसृणं शुभमष्टधा ॥

कृष्णं विद्धाङ्कितं व्यङ्गं धवलं मलिनं लघु ।

विच्छायं शर्कराभागं पुष्परागं सदोषलम् ।

४६ नीलम् (नीलम) पृ० २६९

हि०—नीलम, नीलमणि, नीलमनि । बं०—इन्द्रनील, नीलमणि ।

म०—नीलरत्न । गु०—नीलम्, कालुनंग । क०—नील । ते०—नीलं । फा०—

याकूत । अ०—याकूत कबूद । अं०—Saffire (सेफायर) ।

ले०—Saffirus (सेफायरस)

नीलगुणाः—

श्वासकासहरं वृष्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनम् ।

विषमञ्जरदुर्नामपापघ्नं नीलमीरितम् ॥

नीलः सतिक्तकोष्णश्च कफपित्तानिलापहः ।

यो दधाति शरारे च सौरिमर्दनदो भवेत् ॥

नीलस्य वर्णभेदाः—

सितशोणपीतकृष्णच्छायाः नीलाः क्रमादिमे कथिताः ।

विप्रादिवर्णसिद्धयै धारणमस्यापि वञ्चवत् फलदम् ॥

यह दो प्रकार का मिलता है । १ इन्द्रनील । २ जलनील । इनमें से प्रथम उत्तम होता है ।

४७ (गोमेदः) पृ० २६९

हि०—गोमेदमणि, राहुरत्न, जवाहर । बं०—गोमेदमणि, लोहितमणि ।

ते०—गोमेदकं । क०—गोमेद । म०—गोमेदमणि । गु०—गोमूत्रजेबुं पीला रङ्ग

नुं । अं०—Onyx (ओनिक्स) । लै०—Onyx (ओनिक्स) ।

गोमेदनामानि—

पिङ्गस्फटिको गोमेदोऽगस्तिसत्त्वं तमोमणिः ।

अस्य गुणाः—

गोमेदकोऽल्लश्रोष्णश्च वातकोपविकारनुत् ।

दीपनः पाचनश्चैव धृतोऽयं पापनाशनः ॥

१४ नि० भा०

अस्य परीक्षा—

हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।

स्वच्छकान्तिगुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ॥

वलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्तितः ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु गोमेदोऽपि प्रशस्यते ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात्क्षत्रियो रक्त उच्यते ।

आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते ॥

छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसिता तथा ।

गुरुप्रभाऽऽद्यः सितवर्णरूपः स्निग्धो मृदुर्वाऽतिमहापुराणः ।

स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥

लघुविरूपोऽतिखरोऽन्यमानः स्नेहोपलितो मलिनः खरोऽपि ।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं सम्पत्तिभोगाबलवीर्यराशेः ॥

ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि ।

परीक्षा वह्नितः कार्या शाणे वा बहुकोविदैः ।

स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ।

शुद्धस्य गोमेदमणोस्तु मूल्यं सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके ।

अन्ये तथा विद्वन्मूल्यं तथाऽपरे चामरतुल्यमाहुः ॥

चतुर्विधानामेषां तु धारणं परिसम्मतम् । युक्तिकल्पतरुः ॥

४८ वैदूर्यम् (वैदूर्यमणि-लहसुनिया) पृ० २६९

हि०-वैदूर्यमणि, लहसुनिया । बं०-वैदूर्यं । म०-वैदूर्यं रत्न । गु०-

लसणियो । क०-वैदूर्यं । अं०-Cats Eye (कैट्स आइ)

अस्य गुणाः—

वैदूर्यमुष्णाम्लञ्च कफमारुतनाशनम् ।

गुल्मादिदोषशमनम् भूषितञ्च शुभावहम् ॥ १० नि० ॥

उत्तमवैदूर्यलक्षणम्—

वैदूर्यं श्यामशुभ्राभं समस्वच्छं गुरु स्फुटम् ।

अमच्छुभ्रान्तरीयेण गर्भितं शुभमीरितम् ॥

४९ मौक्तिकम् (मोती) पृ० २७०

हि०-मोती । बं०-मुक्ता । गु०-मोती । तै०-मोत्यालु, मात्यालु ।

म०-मोती । क०-मौक्तिक । फा०-मरबारिद, मूर्वारीद, दुर । अ०-लोला,
लुलु । अं०-Pearl (पर्ल) । ले०-Margarita (मार्गारिता) ।

अस्य गुणाः—

मौक्तिकं सुमधुरं सुशीतलं दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ॥
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं क्षीणवीर्यबलपुष्टिबद्धनम् ॥
कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमान्द्यजित् ।
पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम् ॥
मुक्तानां हारविधृतिर्दाहपित्तविनाशिनी ।
कान्तिं हर्षं नेत्रसुखं ददातीति प्रकीर्तितम् ॥ नि० २० ॥

शुक्तिमौक्तिकम्—

षट्स्वेतेष्वपि रुक्मिणीव जगति ख्यातिं गता रुक्मिणी-
नाम्ना शुक्तिरतीव चोत्तमगुणा सिन्धौ समुज्जृम्भते ।
तस्या गर्भभवन्तु कुङ्कुमनिभं जातीफलकारक-
स्थूलं स्निग्धमतीव निर्मलतमं भूमौ प्रकाशं सदा ॥

शङ्खमौक्तिकम्—

शङ्खस्याच्युतहारिणो जलनिधौ ये वंशजाः कम्बुका-
स्तेष्वन्तः किल मौक्तिकं भवति वै तच्छुक्रतारानिभम् ।
कापोताण्डसमं सुवृत्तमसकृच्छ्रीकं सरूपं लघु-
स्निग्धं स्पर्शकृतं हि तच्च न पुनर्मर्त्यैस्तदासाद्यते ॥

गजमौक्तिकम्—

यद्दन्तावलकुम्भसम्भवमदः पीतारुणं मन्दरुग् ।
घात्रीदघ्नतयाऽत्र रत्नमधमं काम्बोजकुम्भोद्भवम् ॥

वाराहमौक्तिकम्—

एकाकी ससुखेन निःस्पृहतया यः काननं गाहते-
तस्यैवादिवराहवंशजनुषः कोलस्य मूर्ध्नि स्थितम् ।
कङ्कोलाकृतिमिन्दुवत्सुधवलं दैवादवाप्नोति तद्-
यस्तं धारयते भवेत्स निधिभिर्मर्त्यो धनाधीशवत् ॥

सर्पजमौक्तिकम्—

शेषस्यान्वयिनां फणसु फणिनां यन्मौक्तिकं जायते-
वृत्तं निमेलमुज्ज्वलं शशिरुचि श्यामच्छवि श्रीकरम् ।
कङ्कालाकृति कोऽपि कोटिमुकृतैः प्राप्नोति चेन्मानवः-
स स्याद्वाजिगजाधिको नृपसमे जातोऽपि नोचे कुले ॥
आस्ते सञ्चानि चेतस पन्नगमणिस्तं यातुधानामरा-
हर्तुं रन्ध्रमवेक्षते इतरतः कुर्यान्महाशान्तिकम् ।

मत्स्यजमौक्तिकम्—

प्रोष्ठीगर्भगतस्तु मौक्तिकमणिर्गाजैः समः पाटली-
पुष्पाभः स न लक्ष्यते भुवि जनैरस्मिन् कलौ पापिभिः ॥

वर्दुरमौक्तिकम्—

यन्मेघोदरसंभवं तदवनीमप्राप्तमेवामरै-
व्योमस्थैरपनीयते विनियतं वर्षासु मुक्ताफलम् ।
तिग्मांशोरपि दुर्निरीक्ष्यमकृशं सौदामिनीसंनिभम् ।
देवानामपि दुर्लभं न मनुजस्यैतस्य लाभः पुनः ॥

वेणुमौक्तिकम्—

मुक्ताः सन्ति कुलाचलेषु करकाकान्त्युद्भवा वंशजाः-
कर्कन्धूफलबन्धवो निदधते कण्ठेषु सिद्धाङ्गनाः ॥

मुक्तालक्षणम्—

श्वेतस्निग्धमतीवबन्धुरतरं स्यात्पारसोकोद्भवं-
रुचं काञ्चनवर्णसङ्करयुतं स्याद् बार्बरं मौक्तिकम् ।
शोणं तूर्मजसंभवं विदुरतिस्निग्धं तथा दोषञ्च-
चातुर्वर्ण्ययुतं सुलक्षणमिति श्लक्ष्णं कविश्रीकरम् ॥

मुक्तापरीक्षा—

यद्विच्छाद्यं मौक्तिकं व्यङ्गकायं शुक्तिस्पर्शं रक्ततां चापि धत्ते ।
मत्स्याक्षाङ्कं रुचमुत्ताननिम्नं नैतद्वार्यं धोमता दोषदायि ।
नक्षत्राभं वृत्तमत्यन्तमुक्तं स्निग्धं स्थूलं नित्रेणं निर्मलञ्च ।
न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां निर्मोक्षं तन्मौक्तिकं सिद्धिदायि ॥

एक पात्र में आधसेर गामूत्र, आध छटाक सांभर नोन, डाल उसी में

दो प्रहर पर्यन्त मोती को दोलायन्त्र द्वारा पकावै फिर निकाल कर धान-
की भूसी में डाल कर मलै और पानी से धो डालै, यदि मोती का रूपा-
न्तर न हो तो उसे शुद्ध समझ सेवन करना चाहिये ।

१० प्रवालः (मूंगा) । पृ० २७०

हि०—मूंगा । वं०—पला, मुंगा । म०—पोवल्ले । गु०—परवाला, पर-
वाली । क०—अवलेहवत । तै०—प्रवालक, पागड़ालु, पगड़मु । फा०—
मिरजाना, मिरगां, मिरजां, मरजान् । अ०—पहेम, खुस्सुद, कोरल,
वसद । प०—मा०—मूंगा । क०—हबलबु, । द्रा०—पवलं ।

अं०—Red Coral (रेड कोरल)

ले०—Coralium Rubrum (कोरेलियम रुब्रम्)

व्यवहार—शुद्धभस्म । मात्रा—२-६ रत्ती ।

अस्य गुणाः—

प्रवालं मधुरं साग्लं कफपित्ताग्निदोषनुत् ।

वीर्यकान्तिकरं स्त्रीणां धृते मज्जलदायकम् ॥

क्षयपित्तास्रकासघ्नं दोषनं पाचनं लघु ।

विषभूतादिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगहृत् ॥

अस्य मञ्जरीगुणाः—

प्रवालमञ्जरी सार्द्रा कामपुष्टिकरी नृणाम् ।

सेविता सततं देहे वीर्यस्तम्भं करोति च ॥

अस्योत्पत्तिर्लक्षणं च—

बालार्ककिरणारक्ता सागरसलिलोद्भवा च जलतापा ।

न त्यजति निजां रुचिं निकषे घृष्टाऽपि सा मृता जात्या ।

पक्वबिम्बफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् ।

स्निग्धमव्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥

आरङ्गं जलाक्रान्ति वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् ।

रूक्षं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥

अथोपरत्नानि । पृ० २७०

५१ वैक्रान्तमणिः ।

हि०—वैक्रान्त, वैक्रान्तमणि, गोनास, गोनास । बं०—चुनिविशेष ।

सं०—वैक्रान्तं चैव विक्रान्तं नीलवज्रं कुवज्रकम् ।

गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवज्रं च गोनासम् ॥

अस्य गुणाः—

वैक्रान्तस्तु त्रिदोषघ्नः षड्रसो देहदाढ्यकृत् ।

पाण्डुरद्वरश्वासकासक्षयप्रमेहनुत् ॥

स्फटिकः (विल्लौर)

हि०—विल्लौर, फटिकमणि, स्फटिकमणि । बं०—फटिक । म०—
स्फटीक । अ०—इज्जरुल, विल्लौर । सं०—शैवः, शूकः, श्वेतरत्नं, स्फटिकः,
निस्तुषोपलम् । अं०—क्रिष्टल ।

अस्य गुणाः—

स्फटिकः समवीर्यः स्यात् पित्तदाहान्तिशोषनुत् ।

तस्याक्षमाला जपतो धत्ते केटिगुणं फलम् ॥ नि० २० ॥

यह एक प्रकार का सफेद पत्थर कांच के समान चिकना और स्वाद
में फीका होता है ।

५२ काचः (कांच) पृ० २७०

हि०—कांच, काच, शीशा, ग्लास । सं०—काचः, कृत्रिमरत्नम् । बं०—
कंच, काच । गु०—काच । म०—काच । फा०—आवगीना ।

अं०—Glass (ग्लास) । ले०—Glesum (ग्लेसम) ।

संस्कृतनामानि—

काचः कृत्रिमरत्नं च पिङ्गाणो मुकुरोऽपि च ।

अस्य गुणाः—

कांचा तु सारका लघ्वी व्रणनेत्रहितावहा ।

लेखनी शूद्रहृत्प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशारदैः ॥

(सूर्यकान्तमणिः)

हि०—आतसीशीशा (सीसा), सूरजकान्त, चक्रमक शीशा । बं०—
आतस पाथर, आतस पत्थर । म०—सूर्यकान्तमणि । गु०—अगनचशमानो

काच । अं०—Magnifying Glass. (मैगनिकाइज़ ग्लास) ।

अस्य नामानि गुणाश्च—

दीप्तोपलः सूर्यकान्तो ज्वलनाश्माऽग्निगर्भकः ।

सूर्यकान्तो भवेदुष्णो निर्मलश्च रसायनः ॥

वातश्लेष्महरो मेध्यः पूजनाद्रवितुष्टिदः । (रा० नि०)

अस्योत्तमतलक्षणम्—

शुद्धः स्निग्धो निर्व्रणो निस्तुषस्तु यो निर्घृष्टो व्योमनैर्मस्यमेति ।

यः सूर्यांशुस्पर्शनिष्ठचूतवह्निर्जात्या सोऽयं चक्षते सूर्यकान्तः ॥

(चन्द्रकान्तमणिः)

सं-चन्द्रकान्तः, सोममणिः, सिताश्मा, प्रस्तरोपलः । हि०-बं०-क०-

चन्द्रकान्त । म०-चन्द्रकान्तमणि । तै०-चन्द्रकान्तम् ।

अस्य गुणाः—

चन्द्रकान्तमणिः शीतः स्निग्धः स्वच्छः शिवप्रियः ।

अस्रदाहप्रहालक्ष्मीनाशनोऽयं निरन्तरम् ॥

एतदुद्धृतजलस्य गुणाः—

चन्द्रकान्तोद्धवं रुचं शीतं दाहविनाशनम् ।

अस्य स्वरूपम्—

पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।

चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत्कलौ युगे ॥ यु० क० ॥

पेरोजम् (फिरोजा)

हि०-फिरोजा, पिरोजा, पेरोजा । सं०-पेरोजम् । बं०-उपरत्र विशेष,

पेरोजा । गु०-पीरोजा, पीरोजो । फा०-फिरोजा । ०-फिरोजा । म०-

पेरोज । अ०-फिरोजजं । अं०-Tirkois (टरकोआयज) ।

ले०-Terchesins Turchina (टर्चेसिन्स टरचाइना)

पेरोजनामानि—

पेरोजं हरिताश्मा च भस्माङ्गं हरितं द्विधा ।

अस्य गुणाः—

पेरोजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव संयोगाच्च तथा विषम् ।

तत्सर्वं नाशयेच्छीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम् ॥

दुग्धपाषाणिका (शिरगोला)

सं०-दुग्धपाषाणः । हि०-बं०-म०-शिरगोला । गु०-दुधियो पाणो ।

क०-रंगवालिहरेस्त ।

कस्या नामानि गुणाश्च—

दुग्धपाषाणिका क्षीरी माधवी मेदसन्निभा ।

दुग्धपाषाणको रुच्य ईषदुष्णो ज्वरापहः ।

पित्तहृद्रोगशूलघ्नः कासाध्मानविनाशनः ॥

५३ मुक्ताशुक्तिः (मोती की सीप) पृ० २७०

सं०-शुक्तिमुक्ताप्रसूश्चैव महाशुक्तिश्च शुक्ति का ।

मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी मौक्तिकप्रसवा च सा ॥

हि०-सी (शी) प, मोती की सीप । बं०-फिनुक । पं०- सीप ।

म०-मोत्यां ची शिप, मोती सीप । गु०-मोती नी छोप । क०-मुक्ति नी सिपु । मा०-खीपड़ी । फा०-गोशमाही । अ०-सदक ।

अं०-Oyster shell (ओएष्टर शेल) ।

,, Shell fish (शेल फिश) ।

अस्य गुणाः—

मुक्ताशुक्तिस्तु मधुरा स्निग्धा रुच्या च दीपनी ।

कट्वी च कासशूलघ्नी हृद्रोगस्य च नाशिनी ।

स्तायुरोगहरी चैव ज्वरघ्नी व्रणभेदिनी ॥ रा० नि० ॥

इसके भेदों में से दो मुख्य भेद हैं—१ बिलकुल गोलाई युक्त चौड़े मुखकी, २ कर्णिका की भांति की । इनमें दूसरी ओषधि के काम की है, पहली हीनगुण की है । जिसका भीतर का पतल बिलकुल साफ न हो किन्तु फुंसियों के समान उभारों से भरे हों ऐसी 'मुक्ता शुक्ति' उत्तम होती है ।

जलशुक्तिः (जलसीप)

हि०-जलसीप, नदीसीप, सितुहा, सितुही । सं०-जलशुक्तिः । म०-नदी तील शीप । क०-तौरैय सिपु । ब०-शामुक । गु०-नदीनां छिपनां । अं०-shell (शेल) ।

अस्या नामानि गुणाश्च—

जलशुक्तिर्वारिशुक्तिः कृमिसूः क्षुद्रशुक्तिका ।
शम्बूका जलडिम्बश्च पुटिका तोयशुक्तिका ॥
जलशुक्तिः कटुः स्निग्धा दीपनी पाचका च सा ।
रुच्या बलप्रदा गुल्मनाशिनी चक्षुर्गर्हिता ।
विषदेष्टं च शूलं च नाशयेदिति कीर्तिता ॥ रा० नि० ॥

५४ शङ्खभेदः क्षुद्रशङ्खः (घोंघा) पृ० २७०

हि०—घोंघा, छेटा शंख । बं०—शामुक । म०—धुके ।
सं०—कोशस्था लघुशङ्खास्तु क्षुद्रकाः क्षुल्लकास्तथा ।
शङ्खनकाश्च शम्बूकाः क्षुद्रशङ्खा नदीभवाः ।

अस्य गुणाः—

शम्बूकाः शीतला नेत्ररुक्षास्फोटविनाशिनः ।
शीतज्वरहरास्तीक्ष्णा ग्राहिदीपनपाचनाः ॥

अथ विषम् ।

५५ तत्र वत्सनाभः । पृ० २७१

हि०—वत्सनाभ विष, वत्सनाग, अमृतविष, मीठाविष, वच्छनाग, वचनाग, मीठातेलिया, डकरा । बं०—कटविष, मीठाविष, अमृतविष, विष । म०—वचनाग । गु०—वच्छनाग, छिंगडियो । क०—वसनवी । ते०—नाभि, वसनाभि । पं०—सिंगिया विष । मा०—सिंगीमोरो । द्रा०—क०—वत्सनाभि ।

अं०—Aconite (एकोनाइट)

ले०—Aconitum Ferox (एकोनाइटम फेरोक्स)

आज कल के वत्सनाभ का आकार बछड़े के नाभि के समान नहीं होता बल्कि—गाजर के आकारवाला गावदुम होता है । जिसको “मीठातेलिया” कहते हैं वह प्रायः कृत्रिम होता है, उक्त वत्सनाभ या श्वेतवत्सनाभ को त्रिफले के काढ़े और तेल में पकाकर बनाते हैं, यह कालेरंग का तेल में भीगा सा रहता है ।

वत्सनाभोऽतिमधुरः सोष्णो वातकफावहः ।

कण्ठरुक्सन्निपातघ्नः पित्तसन्तापकारकः ॥ रा० नि० ॥

१६ हारिद्रविषम् । पृ० २७१

हि०-हलदियाविष, हलदुआ विष । सं०-हारिद्रविषम्, हारिद्रकविषम्,
ग्रन्थिविषम् ।

१७ शृङ्गिकविषम् । पृ० २७१

हि०-शिगि (घि) या विष, सिंगीमुहरा, सिंवो, मोहरा ।

अस्य शुद्धिः—

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् ।

गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥

गोमूत्रं च प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।

त्र्यहोऽतीते समुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् ॥

शुद्धयत्येवं विषं तच्च योग्यं भवति चार्त्तिजित् ।

एकाष्टकं भवेद् यावदभ्यस्तं तिलमात्रया ॥

सर्वरोगहरं नृणां जायते शोधितं विषम् ।

अतिमात्रं यदा भुक्तं तदाऽऽज्यं तद्वृणं पिबेत् ।

विषं सवेगतो नाशमाशु प्राप्नोति निश्चितम् ॥

१८ कालकूटविषम् । पृ० २७१

ते०-कर्कोटकविषम् ।

१९ ब्रह्मपुत्रः । पृ० २७२

इसके अलावा “संख्याविष” का नामादि कहते हैं ।

सं०-शतमल्ले तु मल्लः स्याद् गौरीपाषाणकस्तथा ।

आखुपाषाणकश्चैव लोहशङ्करकारकः ॥

हि०-शोमलखार, संख्या । म०-सोमल, शंख्या । गु०-शोमल,
शोमलखार, शंखियो । फा०-मिर्गवमूष । क०-सुबुलखार ।

अं०-Oxide of Arsenic (आक्साइड ऑफ् आर्सेनिक)

ले०-Oxidum Arsenicum (आक्साइडम आर्सेनिकम्)

आखुपाषाणकः स्निग्धः पारदस्य नियामकः ।

लोहभेदकरश्चैव वीर्यकृत्कान्तिवर्द्धनः ॥

त्रिदोषसर्वव्याधीनां नाशकः परिकीर्तितः ।
 अशुद्धः स तु विज्ञयः सप्तधातुविनाशकः ॥
 दाहं चित्तभ्रमं चैव लालास्रावं तथा मृतिम् ।
 अनेकवेदनाश्चैव बहुव्याधिं तृषां तथा ॥
 करोत्यतो मूर्खहस्ते न दातव्यः कदा चन ।
 तत्समीपे नैव वाच्यः प्राणघातकरो ह्यसौ ॥
 ६० विषस्य भेदादयः । पृ० २७२

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
 दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥

स्थावरविषस्य दश प्रकाराः—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सारमेव च ।
 निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥

अस्य भक्षणदोषाः—

स्थावरं तु ज्वरं हिकं दन्तहर्षं गलप्रहम् ।
 फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥

जङ्गमविषस्य षोडश प्रकाराः—

दृष्टिर्निःश्वासो दंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।
 शुक्रं लाला मुखं स्पर्शं सन्दंशं स्नावमदितम् ।
 गुदास्थिपित्तशूकानि दश षड् जङ्गमाश्रयाः ॥

जङ्गमाश्रयजीवानां नामानि—

सर्पाः कीटेन्दुरा लृता वृश्चिका गलगोधिकाः ।
 जलौकामत्स्यमण्डूकाः शलभाः सकृकण्टकाः ॥
 श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।
 दंष्ट्रिणोऽमी विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥

अस्य दोषाः—

नद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।
 शोकं चैवातिसारञ्च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥

त्वषसेवनप्रकारः—

नानारसौषधैर्ये तु दुष्टा यान्तीह नो गदाः ।

ते नश्यन्ति विषे दत्ते शीघ्रं वातकफोद्भवाः ॥
 शरद्ग्रोष्मवसन्तेषु वर्षासु च प्रदापयेत् ।
 चातुर्मास्ये हरेद्रोगान् कुष्ठलूताऽऽदिकानपि ॥
 दातव्यं सर्वरोगेषु घृताशिनि हिताशिनि ।
 क्षीराशिनि प्रयोक्तव्यं रसायनरते नरे ॥
 ब्रह्मचर्यविधानं हि विषकल्पे समाचरेत् ।
 पथ्ये स्वस्थमना भूत्वा तदा सिद्धिर्न संशयः ॥
 आचार्येण तु भोक्तव्यं शिष्यप्रत्ययकारकम् ।
 विषे शुद्धिर्हि तदपि मात्रया नान्यथा भवेत् ।
 सर्वरोगप्रशमनं दृष्टिपुष्टिकरं विषम् ॥

विषसेवने पथ्यपदार्थाः—

घृतं क्षौद्रं सितां क्षीरं गोधूमांस्तण्डुलांस्तथा ।
 मरिचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पानकं हिमम् ॥
 ब्रह्मचर्यं हिमं देशं हिमं कालं हिमं जलम् ।
 विषस्य सेवको मर्त्यो भजेदतिविचक्षणः ॥

मात्राऽधिकभक्षणस्य परीक्षा—

मात्राऽधिकं यदा मर्त्यः प्रमादाद्भक्षयेद्विषम् ।
 अष्टौ वेगास्तदा तेन जायन्ते तस्य देहिनः ॥
 रोमाञ्चः प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।
 वेगे तृतीये दाहः स्याच्चतुर्थे पतनं भवेत् ॥
 फेनस्तु पञ्चमे वेगे षष्ठे वैकल्यमेव च ।
 जडता सप्तमे वेगे मरणं चाष्टमे भवेत् ॥
 विषवेगानिति ज्ञात्वा मन्त्रतन्त्रैर्विनाशयेत् ।
 यावन्नाष्टमवेगं तु संप्राप्नोतीह मानवः ॥

विषदूरीकरणोपायाः—

अतिमात्रं यदा मुक्तं वमनं तस्य कारयेत् ।
 दद्यात्तावद्जादुग्धं यावद्गान्तिर्न जायते ॥
 अजादुग्धं यदा कोष्ठे स्थिरीभवति देहिनः ।
 विषवेगं ततो जीर्णं जानोयात् कुशलो भिषक् ।

विषं हन्याद्रसः पीतो रजनीमेघनादयोः ।
सर्पाक्षितङ्कणं वाऽपि घृतेन विषहृत परम् ॥
पुत्रजीवकमञ्जा वा पीता निम्बकवारिणा ।
विषवेगं निहन्त्येव वृष्टिर्दावानलं यथा ॥

विधिसेवितविषगुणाः—

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् ।
कटु तिक्तं कषायं च मदकारि सुखप्रदम् ॥
व्यवायि च शिरोद्वाहि कुष्ठवातास्रनाशनम् ।
अग्निमान्द्यश्वासकासप्लोहोदरभगन्दरम् ॥
गुल्मपाण्डुव्रणार्शोसि नाशयेद्विधिसेवितम् ॥

६१ अथोपविधाः । पृ० २७३

स्तुद्यर्कलाङ्गलीगुञ्जाहयारिविषमुष्टिकाः ।
जैपालोन्मत्ताहिफेनं नवोपविषजातयः ॥
एषां गुणा, अतीते वर्गे तत्र तत्र द्रष्टव्याः ।

एषां शुद्धिः—

दोलायन्त्रेण पयसि स्थापयित्वा पचेद्दिनम् ।
एतेनैव विशुद्ध्यन्ति सर्वाण्युपविषाणि च ॥
चिञ्चापत्ररसे कर्षे वस्त्रपूतं पलद्वयम् ।
स्तुहीक्षीरं रौद्रयन्त्रे भावयेद्यत्नतः सुधोः ॥
द्रवे शुष्के समुत्तार्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
शोषाणामुपविषाणां शुद्धिस्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ॥
इत्यष्टमो धात्वादिवर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमो धान्यवर्गः ॥ ९ ॥

१ धान्यम् (धान) । पृ० २७३

हि०—धान, चावल, चाउर । बं०—चाउल । म०—भात, साल, तांडुल ।
गु०—चोखा । क०—नेलु । ते०—धान्यमु, वीयमु । फा०—विरंज । अ०—
ररज, रर्ज । पं०—चावल । अं०—Rice (राइस) ।

ले०-Oriza Sativa (ओरिजा साटिवा) ।

२ शालिधान्यम् (शालिधान) । पृ० २७३

हि०-शालिधान, वासमती चावल । गु०-शालच । क०-नेलु । म०-
सालि । यू०-चावल मोगरा । फा०-बिरंज, मोगरा । अ०-उर्ज, मोंजरा ।
बं०-शालिधान्य, शालिचावल, हैमन्तिक धान्य, आमनधान्य ।

३ रक्तशालिः (लाल शालि) पृ० २७६

हि०-लालशालि, दादखानी, दाउद खानी चावल । बं०-दाउदखानि ।
ते०-एर निवर्ण गल धान्यमु ।

ले०-Oriza Sativa (ओरिजा साटिवा)

भेदसहितानामेषां गुणाः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमा षष्टिका परा ।

खजरोटा पसाही च जीरकाऽन्या कपिञ्जला ॥

सौगन्धी शूकला चान्या विलवांसी कचोरका ।

गरुडा रुक्मवन्ती च कलमाऽन्या तथाऽपरा ॥

बिल्वजा मागधी पीता ता अष्टादश शालयः ।

रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या मूत्ररोगहा ॥

महाशालिर्गुरुवृष्या चक्षुष्या बलवर्द्धिनी ।

शीता गुरुस्त्रिदोषघ्नी मधुरा परषष्टिका ॥

जीरका वातपित्तघ्नी कलमा श्लेष्मपित्तहा ।

कपिञ्जला श्लेष्मला स्यान्मागधी कफवातला ॥

विलवांसी गुरुश्चापि पित्तघ्नी शुक्रवर्द्धिनी ।

शूकला पित्तवातघ्नी कचोरा पित्तनाशिनी ॥

गरुडाऽन्या च वातघ्नी पित्तमूत्रगदापहा ।

रुक्मवन्ती लघू रुचिबलपुष्टिकरो मता ॥

कलमाऽन्या लघुः पथ्या वातश्लेष्मविबर्द्धिनी ।

बिल्वजा मागधी पीता सामान्यास्ता गुणागुणैः ॥

रुचिकृद् बलकृन्मूत्रदोषघ्नी च श्रमापहा ।

दग्धप्रामाचले जाताः शालयो लघुपाकिनः ॥

सुपथ्या बद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ।
 केदारप्रभवा वृक्षा वातपित्तविनाशिनः ।
 रक्तपित्तविकारघ्ना वातलाः कफकारकाः ॥
 देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्षयेत् ।
 समान् गुणैश्च सर्वास्तान् भूमिभागोद्भवान् विदुः ॥
 शालयश्छिन्नरोहाश्च मूत्रला वातला हिमाः ॥ हारीतः ॥

४ ब्रीहिधान्यम् (ब्रीहीधान) । पृ० २७५

हि०-ब्रीहीधान, आशुधान, षष्टिकभेद, बोरोधान ।
 कृष्णब्रीहिस्त्रिदोषघ्नी मधुरा काश्यहा तथा ।
 पित्तघ्नी पिच्छिला शुक्ररूपवर्णबलप्रदा ॥ वै० नि० ॥
 ५ षष्टिकधान्यम् (साठीधान) । पृ० २७५

हि०-साठी धान, साठी चावल ।
 यो ब्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स तु षष्टिकः ।
 स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
 षष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ (वाग्भटः) ।

अथ शूकधान्यानि ।

६ यवः (जव) पृ० २७६

हि०-जव, जो, जौ । म०-जौ । क०-मुडजयव, मुंड जयवे । ता०-बार्लि-
 असिसु, बार्लि अरिसु । तै०-यवधान्य, गोधुमलु यवल नेड धान्यमु । फा०-
 जव, जव्रो । अ०-शईर, शयईर । ब०-जव । ने०-टोस । भू०-नस ।
 गु०-जऊ, यमवा । अ०- Barley (बारली) ।

ले०-Hordeum Vulgare (हारडीयम बलगेयर)
 अस्य नामानि—

यवस्तु मध्यः सितशूकसंज्ञो दिव्योऽक्षतः कञ्चुकिधान्यराजौ ।
 स्यात्तीक्ष्णशूकस्तुरगप्रियश्च शक्तुर्हृयेष्टश्च पवित्रधान्यम् ॥

७ गोधूमः (गेहूँ) पृ० २७६

हि०-गेहूँ, गहुम, गहूँ । ब०-गम । म०-गहूँ । को०-पोटे गुल धुवे ।

गु०- घडं, घेऊं । क०-गोधी, गोधि, गोदी । तै०- गोदुमु, गोधुम, गोधु
मत्तु । फा०-गंदुम अ०-हन्ता, हिताह, बुर । अं०-Wheat (ह्रीट)

ले०-Triticum Vulgare (ट्रिटिकम वलगेरो)

अस्य नामानि—

गोधूमा बहुदुग्धः स्यादरूपो स्लेच्छभोजनः ।

यवनो निस्तुषः क्षीरो रसालः सुमनश्च सः ॥

अथ शिम्बीधान्यानि ।

८ मुद्गः (मूंग) पृ० २७७

हिं०-मूंग, मुंग । बं०-मुग । म०- मूग, हिखे मूग । गु०-मग,
कच्छो । क०-हेसयेरु, पच्चे हेसरु, हेसरु । ते०-पेसलु, पच्चा पेसलु ।

प०-मुजि, मुंगी । प्रा०-हरिमुं । फा०-बुनुमाष, बनोमाश, माष । मा०-
मूंग । द्रा०-पच्छुपपर । अ०-मजमाश, माष, मज ।

अं०-Green Grain (ग्रीन ग्रेन) ।

ले०- Phaseolus Mungo (फेसीओलस मूंगो)

अस्य नामानि—

मुद्गस्तु सूपश्रेष्ठः स्याद्वर्णाहंश्च रसोत्तमः ।

भुक्तिप्रदो हयानन्दः सुफलो वाजिभोजनः ॥

कृष्णमुद्गस्य नामगुणाः—

कृष्णमुद्गस्तु वासन्तो माधवश्च सुराष्ट्रजः ।

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ।

लघुश्च दोषनः पथ्यो बलवोर्याङ्गपृष्ठिकृत् ।

हरिमुद्गस्य नामगुणाः—

शारदस्तु हरिन्मुद्गा धूसरोऽन्यश्च शारदः ।

हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफपित्ताह ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ॥

धूसरमुद्गगुणाः—

तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवोर्यादिषु स्मृतः ।

कषायो मधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ॥ रा० नि० ॥

९ माषः (उरद) पृ० २७८

हि०—उड़द, उड़िद, उरद, उरिद, उर्दी । बं०—माष कलाय । म०—उड़िद, उड़ीद । गु०—उडद, अडद । क०—उडु, उहु, उहु । तै०—मिलुमलु, मनिउलु, मिनु मलु । फा०—माष । अ०—माषा । पं०—माह । द्रा०—उड़डु । क०—उडुदु ।

अं०—A Sort of Kidney Bean (ए सौर्ट ऑफ् किडनी बीन) ।

ले०—Phaseolus Radiatus (फेसीओलस रेडोएटस्) ।

अस्य नामानि—

माषस्तु कुरुविन्दः स्यद्धान्यवीरो वृषाङ्कुरः ।

मांसलश्च बलाढ्यश्च पित्र्यश्च पितृभोजनः ॥

१० राजमाषः (बोड़ा) पृ० २७८

हि०—राजमाष, बोरा, बोड़ा, चौरा, चोरा, चवरा, लोबिया, रैसर-मास, बजरबटू । बं०—बरवटी, बरवटी कलाय, बर्वटी । म०—नील उरीद, चंबलया, अलसुदा । गु०—चेला (ल), चेलाभेद । क०—बरवटा, अलसंदे (दि), नीलउंडु । तै०—दन्तपेसलु, अलसुन्दुलु । पं०—रैस, रवांह । फा०—छो-वह, लोबिया । अ०—फरिका, फिरीका । मां०—चंबला । द्रा०—करामणि ।

अं०—Chinese Dolicas (चाइनीज डोलीकस)

ले०—Vigna Catiang (विगना काटियंग) ।

अस्य सूपगुणाः—

राजमाषभवः सूपः स्वादू रुक्षः कषायकः ।

ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्गुचिकारकः ॥

११ निष्पावः (भटवासु) पृ० २७८

हि०—निष्पाव, भटवासु, भेटरासु, भटवास, भेटवास, राजशिम्वी के बीज । बं०—भटरासु, राजशिम्वी बीज, भटरासु । म०—पावटे, कड़वे बाल । गु०—ओलीया । ओलिय बाल । क०—आवरे, तोरे आवरे । तै०—अनपचेट्टु ।

ले०—Lablab Vulgaris (लबलब बलगारीस)

१५ नि० भा०

रक्तनिष्पावगुणाः—

रक्तनिष्पावको रुच्यो मधुरः शीतलो गुरुः ।
किंचित्कषायो बल्यश्च वातलः पुष्टिकृन्मतः ॥
आध्मानकृद् गुणास्त्वन्ये निष्पावसदृशा मताः ॥

नदीनिष्पावगुणाः—

नदीनिष्पावकस्तिक्तः कटुर्वातकरो गुरुः ।
रक्तप्रदः कफकरो रुचिकृत्तुवरो मतः ।
विषदोषहरश्चैव मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ (नि० २०)

१२ वनमुद्गः (मोठ) पृ० २७८

सं०—कृमोलकः, अमृतोऽरण्यमुद्गश्च वल्लीमुद्गश्च कीर्तितः ।
हि०—मोठ, मोट, मुहट, मुगानो, मोथी । बं०—वनमूंग । म०—मटक्या ।
गु०—मठ । क०—मुग, हेसरुभेद । तै०—कंक पेसालु, वनमुद्ग चेट्टु । मलावा०—
मकुष्ठक । फा०—माषहिन्दी, माशहिन्दी । प०—मा०—मोठ ।

अं०—Aconite Leaved Kidney Bean

(एकोनाइट लीब्ड किडनी बीन) ।

ले०—Phaseolus Aconite Folius. (फेजीओलस एकोनाइट फोलियस)

अस्य सूपगुणाः—

मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः ।
चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥

१३ मसूरः (मसुरी) पृ० २७९

हि०—मसूर, मसूरक, मसूरी, मसुरी । बं०—कलाय मसुरि, मसुरि
कलाय । म०—चणई, मसुरा । गु०—मसूर । क०—चणगि । ता०—मिसुर,
पुरपुर । तै०—मसूरपप्पु, चिरशन मल्लु, मिसूर पप्पु । फा०—बुनो सुख, नेव
सुख, बिसुक, मरजूनक । अ०—अदस । अं०—Lentil (लेण्टिल) ।

ले०—Ervum Lens (एरवम् लेन्स) ।

अस्य नामानि—

मसूरो रागदालिस्तु मङ्गल्यः पृथुबीजकः ।
सूरः कल्याणबीजश्च गुरुबीजो मसूरकः ॥

अस्य पर्णशाकगुणाः—

तत्पर्णशाकं तुवरं लघु तिक्तञ्च कीर्तितम् ।

१४ आढकी (अरहड़) पृ० २७२

हि०—अरहड़, अड़हर, रहर, रहरी, रहड़, तुवर । बं०—आइरी, अडर ।
म०—तुरी, तूर । गु०—तुरदाल्य, तुवर । क०—तोवरी, तोगरी, कटलाकुट ।
प०—अड़ड़ । तै०—कादुलु, कुंदुलु । मा०—तूर, आरडे । द्रा०—तोवरै ।
फा०—शाखूल, शाखुल, शाखूल । अ०—शाखुल, शांज, सांज ।

अं०—Pigeon Pea (पीजन पी) ।

ले०—Cajanus Indicus (केजेनस इण्डिकस)

अस्या नामानि—

आढकी तुवरी वर्या मृत्तालं च मृत्तालकम् ।

काक्षी करवीरभुजा वृत्तबीजा सुराष्ट्रकम् ॥

अस्या गुणाः—

अशौनाशकरी प्रोक्ता घृतयुक्ता च वातहा ।

कफपित्तहरा लेपैः सेकैर्मैदःकफापहा ॥

तुवरीदालिका पथ्या किञ्चिद्वातकरा मता ।

कृमित्रिदोषशमनी घृतयुक्ता त्रिदोषहा ॥

श्वेताढकीगुणाः—

श्वेता तु तुवरी गुर्वी वातपित्तप्रकोपदा ।

अम्लपित्तकरा ग्राहिण्यपथ्याऽऽध्मानकारिणी ।

रक्ताढकीगुणाः—

रक्ता तु तुवरी रुच्या बल्या पथ्या ऽवरापहा ।

पित्तसन्तापादिनारोगनाशकरी मता ॥

कृष्णाढकीगुणाः—

कृष्णा तु तुवरी बल्या चाग्निदीप्तिकरी मता ।

पित्तदाहप्रशमनी ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

१५ चणकः (चना) पृ० २७९

हि०—चने, छेला, रहिला, रोहिला, बूट । म०—हरबरा, हरभरे, हरभरा,
हरभट्ट्या, चणे । बं०—छेला । गु०—चण्या, चणा । क०—कडले, विलिय-

कडले, मोने गडले । तै०-चनगालु, शलंगालु, शेणगुलु, शनिकलु ।
फा०-नख्द । अ०-हमस, हूमस, हिम्सं । मा०-चिणा । पं०-छोले ।
द्रा०-कडलै । अं०-Gram (ग्राम)

ले०-Cicer Arietinum (सीसर एरीएटीनम् ।

कृष्णचणकगुणाः—

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरश्च रसायनः ।

बलकृच्छ्वासकासघ्नः पित्तातीसारपित्तहा ॥ (नि० २०)

१६ कलायः (मटर) पृ० २७९

हि०-मटर, मट्टर । बं०-मटर, मठर, बांडुला मटर । म०-बाटाणे ।
गु०-मटाणा, बटाणा । क०-बट्टकडले, बटाणि । तै०-पेद्दईव्व, गुंडुचण-
गलु, पेद्दईवा । पं०-मटर छोटा । मा०-मटर । यू०-मटर काबिली, मटर-
कबिली । फा०-जलबान, कसंग । अ०-खलज, हुब्बुल बकर ।

अं०-Field Pea (फील्ड पी)

ले०-Pisum Sativum (पाइसम साटिवम)

सं०—कलायो मुरडचणको हरेणू रेणुकः स्मृतः ।

अस्य गुणाः—

कलायः कुरुते वातं पित्तं दाहकफापहः ।

रुचिपुष्टिप्रदः शीतः कषायश्चामदोषकृत् ॥ (रा० नि०)

१७ त्रिपुटः (खेसारी) पृ० २७९

हि०-खेसारी, खिसारी, कसूर, कस्सा, मटर भेद । बं०-खेसारो क-
लाय । म०-लांक, लांग । गु०-मटर, मकाई । ते०-लांक । फा०-मासंग,
जलबान । अ०-हुबुल बकर, खलज ।

अं०-Chickling Vetch (चिक्लिंग वेच) ।

ले०-Lathyrus Sativus (लेथोरस सेटिवस) ।

अस्य गुणाः—

रूक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्टः स्नायुं करोत्यस्थिगतं बलिष्ठम् ।

शूलं विबन्धभ्रमशोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी ॥ (हा० सं०)

१८ कुलथः (कुलथी) पृ० २८०

हि०-कुरथी, कुलथी, कुथी । म०-कुलिथ, कुलाथ, हुलगे । क०-हबु-

बले तीसी, हुरुली । म०-कुलीथ । तै०-बुलाबुलु, बुलबुलु, ओलबलु ।
गु०-कुलथी । यू०-गुलथी । फा०-किलत, मुखहिन्दी, माशहिन्दी । हब्बु-
ल्कतल, हब्बुल किलत ।

अं०—Two Flowered Dolicos (दू फ्लावरड डोलीकोस) ।

ले०—Dolichos Biflorus (डोलीकोस बाईफ्लोरस) ।

अस्य नामानि—

कुलित्थस्ताम्रबीजश्च श्वेतबीजः सितेतरः ।

१९ तिलः (तिल) पृ० २८०

हि०-तिल, तीळ, तिळी, मीठा तिल । बं०-तिळ गाछ । म०-तिल,
तील । गु०-तलं । द्रा०-क०-एलु, एरुलु । ते०-तोबुलु, मंचिनूने, नुबु-
लु, नुबुलु । ता०-बल्लेनेय, बल्लेनेय । द्रा०-बाराक तिल । फा०-कुंजद,
खसखास स्याह, कोकिनार । अ०-सिमासिम, बजरुल खस खासुलबरी ।

अं०—Sisamum Nigar seeds (सिसेमम निगर सीड्स) ।

ले०—Sesamum Indicum (सिसेमम इण्डिकम) ।

अस्य नामानि—

तिलस्तु होमधान्यं स्यात्पवित्रः पितृतर्पणः ।

पापघ्नं पूतधान्यञ्च जटिलस्तु वनोद्भवः ॥

अस्य पिण्याकगुणाः—

पिण्याकं मधुरं रुच्यं तीक्ष्णं नेत्रविकारकृत् ।

मलावष्टम्भकं रूक्षं कफवातप्रमेहनुत् ।

पित्तास्रबलपुष्टिं च ददातीति भिषङ्मतम् ॥ (नि० २०)

व्यवहार—बीज । मात्रा—५ माषे से १ तोला ।

२० अतसी (तीसी) पृ० २८०

हि०-तीसी, तिसी, अलसी, मसीना । बं०-तिसी, मसीना । म०-
जबसे, अलशी । गु०-अलशी । क०-अगसि, अनसीगिड, असगे । तै०-
नल्ल यगसि चेट्टु, अलसिवित्तु । ता०-अलशी विराई । काश्मीर०-केवन,
अलिश । काशगार०-जिधिर । तुर्की०-जिगर । फा०-तुख्मे कृतान, क-

जुरग, वज्रुर्ग । अ०-वज्रहल कृतान, वज्ररुज कृतान, वज्ररुजकृतान ।
द्रा०-अलि सिबरी । अ०-Common Flax (कामन फ्लैक्स) ।

„ Linseed (लीन्सीड) ।

ले०-Linum Usitatissimum (लीनम यूसीटेटिस्सीमम) ।

व्यवहार-बीज । मात्रा-५-१० माशे ।

पर्यामस्याः कासकफवातनुच्छवासहृत्तथा । नि० २० ॥

२१ रक्तसर्षपः (सरसों) पृ० २८१

हि०-सरसों, सरिसो, सरसों । बं०-सरीसा, सरिषा, सर्षे । म०-सिरस,
शिरस, शिरष । मा०-सरसूं, सरसों । गु०-शरशव, सरशव । क०-
सासवे, सासेव, विलेय सासेव, सासुवे । ते०-पाच्चा आश्वालु, आवालु ।
द्रा०-कडुह । प०-सरों । फा०-सर्षफ, सरशफ, सिनन्दान । अ०-बर्क
अबीयद, खर्दले अबयज, हुर्फ ।

अ०-Sinapis Alba (सिनापिस एलबा) ।

ले०-Brassica Campestris (ब्रासिका केम्पेस्ट्रिस)

व्यवहार-बीज । मात्रा-३-६ माशे ।

२२ गौरसर्षपः (सफेद सरसों) पृ० २८१

हि०-सफेद सरसो, सफेद सरिसो । सं०-गौरसर्षपः, सिद्धार्थः ।
बं०-श्वेतसर्षप, श्वेतसर्षे, सिद्धार्थ, श्वेतसरिषा । म०-शेतसिरस । ते०-नल
मरि चेट्टु, तैलावारु । अ०-The Rocket (दो राकेट) ।

ले०-Eruca Sativa (एरुका साटिवा) ।

अस्य नामानि गुणाश्च—

तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।

सिद्धप्रयोजनः सिद्धसाधनः सितसर्षपः ॥

सिद्धार्थः कटुकस्तिक्तो रुच्येष्णो वातरक्तकृत् ।

ग्रहपीडाऽर्शत्वग्दोषशोथव्रणविषापहः ॥

२३ राजिका (राई) पृ० २८१

हि०-राई, लालराई, माकड़ा राई । बं०-राइ सर्षप, राइ सरिषा, राइ-
सर्षे । म०-मोहरी, रायी, मुहरी, राई । गु०-राई । क०-सासिराई, सासु-

चेयभेदराई । तै०-बर्गालु, अबलो, आबालु । ता०-कड़वो । अ०-सर-
दल, खर्दल । फा०-सर्शफ । मा०-राई । पं०-अरयो । द्रा०-कड्ड ।

अं०-Mustard seeds (मस्टर्ड सीड्स) ।

ले०-Brassica juncea (ब्रासिका जून्सीआ) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा-३-६ मासे ।

राजिकापर्णशाकगुणाः—

राजिकापर्णशाका तु कट्वी चोष्णा बलप्रदा ।

स्वाद्दी पित्तकरी ज्ञेया कृमिवातकफापहा ।

कण्ठरोगहरा चेत्ता पूर्वेः सुज्ञचिकित्सकैः ॥ रा०नि० ॥

२४ कृष्णराजिका (कालीराई) पृ० २८१

हि०-कालीराई, राजसरसों इत्यादि । बं०-काल सर्षे, राई सरिषा,
कज्जला, कृष्णराई । गु०-प०-काली राई । म०-कालतिखो । मा०-राई-
भेद । तै०-अबलो । क०-बिलेससिवे, करि सासुवे ।

अं०-Black Mustard (ब्लैक मस्टर्ड)

ले०-Brassica Nigra (ब्रासिका निगरा)

अस्या नामानि—

राजक्षवकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका राज्ञी ।

सा कृष्णसर्षपा विज्ञेया राजसर्षपाख्या च ॥

अस्या गुणाः—

राजसर्षपकश्चोष्णः पित्तलो दाहकारकः ।

कटुस्तिक्तो गुल्मकुष्ठकण्डूव्रणरुजाऽपहः ।

वातशूलं नाशयतीत्येवं पूर्वेर्निवेदितम् ॥

अथ क्षुद्रधान्यम् ।

२५ कङ्गुः (कंगुनी) पृ० २८१

हि०-कंगनी, कांकुनी, कंगुनी, कांगुनी, कौनी, टंगुनी । बं०-कांगुनी,
कानीधान । म०-कांग । गु०-कांग । क०-नवणे । ते०-प्रेकणपुचेट्टु ।
फा०-गल, अरजुन । अ०-दुखन ।

ले०-Papaver Dubium (पापावर डुबियम)

२६ चीनकः (चीना) पृ० २८२

हि०-चीना, चिन्ना, चैना । बं०-चिने । म०-राले । गु०-चीणे,
चीणा । क०-चीनक । फा०-उरजान, उरजन । अ०-बारेगा ।

अं०-Millet (मिलेट)

ले०-Panicum Miliari (पेनिकम मिलियरी)

सं०-चीनकः काककङ्कुश्च सुश्लक्ष्णः श्लक्ष्णकः स्मृतः ।

वरकस्य नामगुणाः—

सं०-वरकः, स्थूलकङ्कुश्च, रूतः स्थूलप्रियङ्गुकः । हि०-चीनाभेद ।
बं०-चीनाविशेष । म०-वर्या । गु०-वर्यो ।

लै०-Panicum Miliari (पेनिकम मिलियरी)

वरको मधुरो रूतः कषायो वातपित्तकृत् । (रा० नि०)

नर्त्तकस्य नामगुणाः—

सं०-नर्त्तको नृत्यकुण्डश्च भूचरा च मलीयसः ।

कठिनो गुच्छकणिशो लच्छनो बहुपत्रकः ॥

हि०-नर्त्तक, मडुआ । म०-नाचणी, नागली । गु०-नागली । क०-दपि-
गुचणे । फा०-मंडवा । अं०-Thrick spiked Eleusine (ट्रिक्
स्पाइक्ड एल्युसीन) । लै०-Eleusine Coracana (इल्युसीन कोरेकेन)
नर्त्तकस्तुवरास्तको मधुरस्तर्पणो लघुः ।

बह्व्यः शीतः पित्तहरस्त्रिदोषशमनो मतः ।

रक्तदोषहरश्चैव मुनिभिः पूर्वमीरितः (नि० २०)

२७ श्यामाकः (सांवा) पृ० २८२

हि०-सांवा, समा, सामा । बं०-शामा, श्यामाधान । म०-सावे, का-
थली । गु०-शामो । क०-संधे, शामे, सावि । तै०-श्यामालु, चामलु ।
मा०-सांवो । द्रा०-शामै । पं०-सुवांक । यू०-तवजीक, तमातीर ।
अ०-शामाख, समाख, समाक ।

ले०-Panicum Frumentaceum (पेनिकम फ्रूमेण्टेसीयम)

अस्य नामानि—

श्यामाकः श्यामकः श्यामस्त्रिबीजः स्यादविप्रियः ।

सुकुमारो राजधान्यं तृणबीजोत्तमश्च सः ।

गुणास्तु—

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।

वातकृत्कफपित्तघ्नः संप्राही विषदोषनुत् । (रा० नि०)

२८ कोद्रवः (कोदो) पृ० २८२

हि०—कोदोधान, कोदव, कोदो । बं०—कोदोधान्य । म०—कोद्र, हरोक, हरिक कोद्रु । गु०—कोदरो । क०—हारकं । तै०—आलुवालु । अ०—कोद्र । फा०—कोदिरम् ।

अ०—Kodra (कोड़ा)

लै०—Paspalum Serabiculatum (पासपेलम सेराबिक्यूलेटम)

वनकोद्रवः (वनकोदो)—

गु०—जंगली कोदरो ।

उद्दालकस्तु वीर्योष्णो लेखनो वातलो लघुः ।

रूचः स्वादुः कषायश्च श्लेष्मजिद्वद्धमूत्रविट् ॥ (शो० नि०)

२९ कुसुम्भबीजम् (कुसुम के बीज) पृ० २८२

हि०—कुसुमके बीज, बरे, बरें, कर, करे, करड, करें । बं०—कुसुम-फल । म०—कड्या । गु०—करड, कुसुंवा ना बीज । यू०—कड । पं०—कुसु-म्भा । मा०—कुसुम्बो । फा०—तुलम कापसा, खरकदाना । अ०—हब्बुल अस्फर, हब्ब कर्तम, हब्बुलमास्फर ।

३० गवेधुका (गर हेडुआ) पृ० २८२

हि०—गरहेडुआ, गरहेडु (दु) वा, गरगरी धान । बं०—गड़गड़ दे धान, गुरगुड़ । म०—कसईचे बीज । पं०—संकलु, रानजोधला । गु०—कसई ।

अ०—Coix Barbata (कोइक्स बारबेटा)

ले०—Coix Lachryma jobi (कोइक्स लाचरिमा जोबी)

३१ नीवारः (तीनी) पृ० २८३

हि०—तीनी, तीन्नी, तिली, तिन्ना, निवार । बं०—उडिधान्य । म०—देव-भात । गु०—बंटी, नानवी । क०—ज्यर हुमेधे, जर हुमेधे । तै०—निवरी वट्टु ।

ले०—Panicum Italicum (पानीकम इटालिकम)

अस्य नामानि—

न वारोऽरयधान्यं स्यान्मुनिधान्यं तृणोद्भवम् ।

३२ यावनालः (जुआर) पृ० २८३

हि०-जुआर, ज्वार, जुवार, जिनेरा, छोटोजोन्हरी, मसुरिया ।
 बं०-जुयारा, जोयार, जनार । म०-जोंधले, ज्वारी । गु०-जाख, जुवार ।
 क०-जोल, जोला । तै०-जोन्नलु । द्रा०-शोलं । फा०-जुरेमका, जिरह मका,
 गावरस हिन्दी । अ०-हंतारुमिया, खंदरुस, हिन्तये रुमिया ।

मकायस्य नामगुणाः—

मकायस्तु महाकायः कटिजः काण्डजः स्मृतः ।

शिखालुः संपुटान्तस्थो यावनालसमो गुणैः ॥

हि०-मका, भुंटे । म०-मका । गु०-मकाई । तै०-जनपटलु ।

अं०-Indian Corn Maize (इण्डियन कोर्न मेफ)

लै०-Zia Maize (जिया मेफ)

महाकायस्तृप्तिकरो वातलः कफपित्तहृत् ।

विष्टम्भजनको रूतः कोमलो रुचिपुष्टिकृत् ॥

इति नवमो धान्यवर्गः ॥ ९ ॥



अथ दशमः शाकवर्गः ॥ १० ॥

१ वास्तुकम् (बथुआ) पृ० २८४

हि०-बथुआ, बथुया, चिल्लीशाक । बं०-बेतुया, बेतेशाक । म०-चा-
 कवत्, चकवत्, चिचिल, चिखिल । गु०-टांको, बथवो, बाथरो, चीली ।
 मा०-बथवो । क०-चक्रवर्त्त, चक्रवती, बिलियचिल्लीके । फा०-मुसेलेसा,
 सरमक, सलमह । अ०-रोक्बतुलबजामेल, कुतुफ, कतफ ।

अं०-White Goose Foot (ह्वाइट गूज फूट) ।

ले०-Chenopodium Album (चेनोपोडियम एलबम)

व्यवहार-बीज । मात्रा-३-५ माशे ।

शाकं सर्वमचक्षुष्यं चक्षुष्यं शाकपञ्चकम् ।

जीवन्ती वास्तु मत्स्याक्षी मेघनादः पुनर्नवा ॥

२ गौडवास्तुकम् (बड़ा बथुआ) पृ० २८४

हि०-बड़ाबथुआ, चिल्लोशाक । बं०-बेतोशाक । म०-चिविल, चाक-
जताची भाजी । गु०-चोल । क०-प्रिलीय चिल्लिके ।

अं०-Purple Goose Foot (पर्पल गुज फूट) ।

ले०-Chenopodium Viride (चेनोपोडियम् विरिडे) ।

सं०-चिल्ली, चिल्लिका, तुनो, अप्रलोहिता, मृदुपत्री, चारदला, चार-
पत्रा, वास्तुकी, महइला, गौडवास्तुकम् ।

अस्या गुणाः—

चिल्ली वास्तुकतुल्या च सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।

प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या च रुचिकारिणी ॥ रा० नि० ॥

३ पोतकी (पोय) पृ० २८४

हि०-पोय (शाक), पोयका साग, पोई का शाग । बं०-पूई, पुइशाक ।
म०-बेल पोई, मयाल, लथुमयालु, थोरमयालु, मयाला, मयलु, माडवी,
राजगिरा, रुदबेलि । गु०-पोथी । क०-हरिदोडुवसले, बसले । पं०-पोई-
साग । मा०-पोई । तै०-बच्चलि । द्रा०-बशल कीरे ।

अं०-Indian Spinach (इण्डियन स्पार्इनक्)

ले०-Basella Alba (बेसिला एलबा) ।

उपोदकी द्वितीया च क्षुद्राऽन्या वनजा तथा ।

चतुर्थी मूलपोती च गुणैः सर्वाः समाः स्मृताः ॥

४ श्वेतमारिषः (सफेद मरसा) पृ० २८४

हि०-मरसा, नवडा नवडो, सफेद मरसा साग, गन्हार । बं०-कांटानटे ।
कांटानटेर शाक, श्वेत कांटानटे । गु०-डाभो, राजगरो । उ०-नेउटा शाग ।
ते०-डुगल कुडा । म०-पोकल्याचो भाजी, माठाची भाजी । फा०-बुस्तान
अफरोज् ।

ले०-Amarantus Paniculatus (अमरेण्टस् पानिक्कुलेटस्)

५ रक्तमारिषः (लाल मरसा) पृ० २८४

हि०-लाल मरसा, लालनवडा । बं०-रक्त कांटानटेर शाक, लाल
कांटानटेर । म०-माठाची भाजी । मु०-माटो चुलाई ।

ले०-Amarantus Gangoticus (अमरेण्टस् गैङ्गेटिकस्)

६ तण्डुलीयः (चौलाई) पृ० २८५

हि०-चौलाई का शाक, चौराई का साग, चवड़ाई, चवलाई, गेन्हड़ी साग । बं०-छुदेनटे, नटेशाक, कांटानटे । म०-तांदुलजा, तांडुलजा, तांदुल्लिजा । गु०-तांदलजानी भाजी, तांजलजो, तांदलजो । क०-किरुकुशाल, तप्पलु, मुरुलुकिरई । तै०-मोलाकुरा । ता०-मुलकीरै । फा०-सफेदमर्ज, सुपेदमर्ज । अ०-बुकले यमानीया, बुकल्ये यमानिया ।

अं०-Prickly Amaranth (प्रिकली अमरेन्थ)

ले०-Amaranthus Spinous (अमरेन्थस् स्पाइनोसस्)

कांटेवाली, बिना कांटेवाली, हरेपत्ते की, लाटपत्ते की, नीलापनयुक्त या लालीयुक्त नीले पत्ते की, इस प्रकार से चौलाई के अनेक भेद हैं ।

अस्य मूलगुणाः—

तण्डुलीयकमूलं स्यादुष्णं श्लेष्मविनाशनम् ।

रजरोधकरं रक्तपित्तप्रदरसंहरम् ॥ आ० सं० ॥

७ पानीयतण्डुलीयम् (जलचौलाई) पृ० २८५

हि०-जलचौलाई, चौराईभेद । बं०-चांपानटे, जलतांदुलजा । गु०-पाणीने तांदलजो । ते०-कुईकोरा, कुईकोरी ।

८ पलक्या (पालक) पृ० २८५

हि०-पालक शाक, पालकी, पठाका, पालाकी । बं०-पालंशाक, पालंगशाक, पालेक । म०-पालख, पोई शाक, पालक । गु०-पालखनी भाजी, टांफो । क०-पालक्य, मुकुन्दन गिड । पं०-पालख (क) । मा०-पालखो । फा०-इस्थनाख, अस्थनाख, अस्यानाख ।

अं०-Spinage (स्पाइनेज) ।

ले०-Beta Vulgaris (बेटा वलगरिज) ।

९ कालशाकम् (नाड़ी का शाक) पृ० २८५

हि०-नाड़ीचा, नरिचा, करेबु शाग, नाड़ीका शाक, पटुआ भेद, गोलवा, ललितापाट । बं०-नालिताशाक, वनपाट, कोस्टार शाक । म०-कुर्माची भाजी । गु०-छनेहट, बोरार्कुंचट ।

ले०-Corchorus Capsularis (कोर्कोरस कापसुलेरिस)

१० पट्टशाकः (पटुआ शाक) पृ० २८६

हि०-पटुआ, पटवा, पटुए का साग । बं०-पाटशाक, नालिताशाक, कोस्टारशाक । म०-अलव्या, नाडीशाक, मयाल । गु०-अलवी, नालीनी, भाजी । ले०-Corchorus Olitorius (कोर्कोरस ओलिटोरियस) ।

नाडोकशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।

रक्तपित्तहरं तिक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥

मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् ।

तच्छुष्कपत्रं ज्वरदोषनाशनं, विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् ।

जलं च तस्यापि च पित्तहारकं, सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम् । (रा० नि०)

११ कलंबी (कलमीशाक) पृ० २८६

हि०-कलंबी शाक, करमी, कलमी का साग, करेबु, करेबुआ । बं०-कलमीशाक, कलमाशाक । ते०-तेमे वच्चलि । यु०-प्रा०-नाडीशाक । पं०-नारी, नाली । मु०-नालीची भाजी ।

ले०-Ipomia Apuatica (आइपोमिया अकेटिका) ।

१२ लोणी (छोटी लोणा) पृ० २८६

हि०-छोटी लोणा, नेनी साग, छोटीनेना, लोनी, नेनी, नेनिया, लोनिया, आवंताशाक, अम्ल लोनिया । बं०-भुदेणुनी, वनणुनी, णुनेशाक । म०-घोल, लहान घोल । गु०-लुणी म्नीणी । क०-गोलि ॥ प०-लुनक । तै०-पइलकुर, अईल कुस । ता०-कोरि लकीरई, लकीरई । मु०-कुर्फी । अ०-बुक्ल तुल्ह मका । अं०-Purslane (पर्सलेन) ।

ले०-Portulaca Quadrifida (पोर्टुलाका काड्डीफीडा) ।

१३ बड़लोणी (बड़ीलोणा) पृ० २८६

हि०-बड़ी लोणा, लोणा शाक, कुल्फा । बं०-बड़णुनी । म०-मलेघोल, रायघोल, कुर्फी । गु०-लुणीमोटो । फा०-खुरफा, खुर्फी । अ०-बहुतुल हुमका । ०-लोनक, कुल्फा । द०-कुरफे की भाजी । क०-दुदे गोरई ।

ले०-Portulaca oleracea (पोर्टुलेका ओलेरेसिया) ।

१४ चाङ्गेरी (अंबिलोना) पृ० २८६

हि-चांगेरी, अंबिलोण, अंबिलोना, अम्मीखट्टी बूटी । प०-खटकल,

छोटा चूका, अमता, चौपतिया । बं०-आमरुल । म०-आंबवती, चुका ।
गु०-चुको, आंबोती । क०-पुल्लुबुणिसे, पुस्तं पुलुचे । तै०-पुलिचिता ।
द्रा०-पुडियारे । अं-Indian Sorrel (इण्डियन सेरल) ।

ले०-oxalis Corniculata (ओक्सलीस कार्नीकुलेटा) ।

१५ चुम्बिका (चूका) पृ० २८६

हि०-चूका (शाक), बड़ा चूका शाक, खटपालक, चूका पालक ।
बं०-चु(चू)कापालंग । म०-चुकाबड़िलि, आंबटचुका, थोरचुका, आंबवती ।
गु०-चुकोखाटी भाजी, मोटोचुको । क०-हुलिच, हुलिककोत, कोत, हुली-
चकोत । फा०-तुरश्क बड़ा, तुरें खुरासानी, तरहहिरासाई । अ०-हुमाज
बुक्लोहा मेजा, बुक्येह मिजह ।

अ०-Bladders Dack (ब्लेडर्स डाक) ।

ले०-Rumex Vesicarius (रुमेक्स वेसी केरियस) ।

१६ चञ्चुकी (चेबुना) पृ० २८६

हि०-चंचुशाक, चोंच, चेबुना, चंचू, चंचुक, खेतपात । बं०-चेचकी,
बनपात, बिलनलिता । म०-चंचुभाजी, लघुचंचु, थोरचंचु । गु०-छुछ-
राज गरिनी भाजी, छंछरी । तै०-चितचेट्टु ।

ले०-Corchorus Fascicularis (केरकोरस फैसीवयुलरीस)

चञ्चुमहाचञ्चुक्षुद्रचञ्चुनामानि—

चञ्चुश्च विजला चञ्चूः कलभी भीरुपत्रिका ।

चञ्चुरश्चञ्चुपत्रश्च सुशाकः क्षेत्रसंभवः ।

बृहच्चञ्चुविषारिः स्यान्महाचञ्चुः सुचञ्चुका ।

स्थूलचञ्चुर्दीर्घपत्री दिव्यगन्धा च सप्तधा ॥

क्षुद्रचञ्चुस्तु चञ्चुः स्याच्चञ्चूः शुनकचञ्चुश्च ।

त्वक्सारा भेदिनी क्षुद्रा कटुका पटुपत्रिका ।

महाचञ्चुक्षुद्रचञ्चुगुणाः—

महाचञ्चुः कटूणा च कषाया मलरोधिनी ।

गुल्मशूलोदराशोऽतिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुस्तु मधुरा कटूणा च कषायिका ।

दीपनी गुल्मशूलार्शःशमनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चुबीजगुणाः—

चञ्चुबीजं कटूष्णं च गुल्मशूलोदरात्तिजित् ।

विषत्वग्दोषकण्डूतिमूषकीयविषापहम् ॥

१७ हिलमोचिका (हुलहुल शाक) पृ० २८७

हि०—दुरदुर, हुलहुल, हुलदुर, जलपीपल, मछेछी । ब०—हिलेचा शाक,
हिंचशाक, हिचाशाक, हिगचा । म०—दुरदुच, दुरदुची । उ०—हिरमिचा ।
ले०—Enhydra Flanctuns (एन्हीड्रा फ्लाङ्क्टन्स) ।

व्यवहार—पत्ते, बीज । मात्रा—२-४ माशे ।

१८ शित्तिवारः (शिरियारी) पृ० २८७

हि०—सिरियारी, चौपतिया, शिरुआरी, गुठवा । ब०—सुषुणीशाक,
शुनिशाक, शुशुनीशाक । म०—करडू, कुरडाहके । गु०—सुनिसरणक,
लांवरी, खरकतीरा । ते०—सुनिषरण मने शाकमु । क०—कुरडु । फा०—अं-
जरा । उ०—छुनछुनिया ।

ले०—Blepharis Edulis (ब्लेफरिस इडुलिस) ।

अस्य बीजगुणाः—

सुनिषण्णकबीजं तु मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

१९ मूलकपत्रम् (मूली के पत्ते) पृ० २८७

इसका परिचय नालशाकवर्ग में दिया जायगा ।

२० द्रोणपुष्पीदलम् (गूमा के पत्ते) पृ० २८७

इसका पूर्ण विवरण गुडूच्यादिवर्ग में दिया गया है ।

२१ अजवाहीशाकम् (अजवाइन का शाक) पृ० २८७

इसका पूर्ण परिचय हरीतक्यादिवर्ग में दिया गया है ।

२२ दद्रुपत्रम् (चकवड़ का शाक) पृ० २८७

इसका पूर्ण विवरण हरीतक्यादिवर्ग में दिया गया है ।

२३ सेहुण्डपत्रम् (थूहर के पत्ते) पृ० २८८

इसका पूर्ण परिचय गुडूच्यादिवर्ग में दिया गया है ।

२४ पपैटपत्रम् (पित्तपापड़ा के पत्ते) पृ० २८८

इसका वर्णन गुडूच्यादिवर्ग में दिया गया है ।

२६ गोजिह्वा (गोभी) पृ० २८८

इसका पूर्ण वर्णन गुडूच्यादिवर्ग में किया गया है ।

२६ पटोलपत्रम् (परवर के पत्ते) पृ० २८८

इसका परिचय फलशाकवर्ग में दिया जायगा ।

२७ गुडूचीपत्रम् (गिलोय का शाक) पृ० २८८

इसका वर्णन गुडूच्यादिवर्ग में किया गया है ।

२८ कासमर्दः (कसौंदी) पृ० २८८

हि०—कसौंदी, कासिंदा, कसौदी, चकौड़ी । बं०—कालकासुन्दा, काल-
कासुन्दर पाता, कालका कसौंदा । म०—कासवंदा, कासविंदा, रान कास-
विंदा । गु०—कासोंदरी, कूजी, कासुन्दरो, कासुन्दरानां पांदा । क०—कास-
वंदी, एटहुदी, आलुबरी । तै०—गुर्रपुताह्यां, गुर्रपुताह्य, कसिविन्द चेट्टु,
पोडितां गेडु, कासविंद चेट्टु । मला०—पोन्नावीर । पं०—फनछत्र, फणछत्र ।
तु०—अनेकजंकु । अं०—The Negro Coffee (दी नीप्रो काफी) ।

ले०—Cassia occidentalis (कैसिया ओक्सीडेण्टलिस) ।

कासमर्दः सतिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।

अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

व्यवहार—जड़, बीज । मात्रा—३-६ माशे ।

२९ चणकशाकम् (चने का शाक) पृ० २८८

इसका वर्णन शिम्बीधान्यवर्ग में किया गया है ।

३० कलायशाकम् (मटर का शाक) पृ० २८९

इसका परिचय शिम्बीधान्यवर्ग में दिया गया है ।

३१ सार्षपं शाकम् (सरसों का शाक) पृ० २८९

इसका वर्णन शिम्बीधान्यवर्ग में किया गया है ।

३२ अगस्तिपुष्पम् (अगस्त का फूल) पृ० २८९

इसका विवरण पुष्पवर्ग में दिया गया है ।

३३ कदलीपुष्पम् (केले का फूल) पृ० २८९

इसका परिचय फलवर्ग में दिया गया है ।

३४ शोभाजनस्य पुष्पम् मधु च (सहजना का फूल व मधु) पृ० २८९
इसका वर्णन गुडूच्यादिवर्ग में किया गया है ।

३५ शाल्मलीपुष्पम् (सेमल का फूल) पृ० २८९
इसका विवरण वटादिवर्ग में दिया गया है ।

अथ फलशाकानि ।

३६ कूष्माण्डम् (पेठा) पृ० २९०

हि०—पेठा, भूराकोहला, भूराकुम्हड़ा, भतुआ, कोहला, कुम्हड़ा । बं०—
कुमड़ा, साचीकुमड़ा, कुमड़ा गाछ । म०—कोहला, कोहोला । गु०—पद-
कोला, भुलूँकोलुं, पदकोलुं । क०—दारकोहोला, कर्गुवल, कर्गुवल । तै०—
बेल्ले गुम्मडि, गुम्मडि वर्डिका, पुल्लाहा, गुमडि । उत्क०—कर वालु,
पानी करवारु । कों०—भूरा कोहला । फा०—भूराकुदु, कद्दूय रूमी, रूमा-
कुदु । अ०—महद्देवा, मोहद्देवहे, महदेवा ॥

अं०—The white Melon (दि ह्वाइट मेलन) ।

ले०—Benicassa Cerifera (बेनीकसा सेरीफेरा) ।

व्यवहार—बीज । मात्रा—६—९ मासे ।

अस्य पक्कमज्जगुणाः—

पक्कमज्जा च माधुरी । वस्तिशुद्धिकरी वृष्या पित्तनाशकरी मता ।
पीतकूष्माण्डस्य नामानि गुणाश्च—

कूष्माण्डं पीतपुष्पा च ग्राम्या पीतफला च सा ।

गुडयोगफला चैव पीतकूष्माण्ड इत्यपि ॥

हि०—लालपेठा, गोलकद्दू, भिलयाकद्दू । बं०—बिलाति कुमड़ा ।
म०—तांबड़ा भोपला । गु०—पतकोलु, शाकरकोलु । क०—डंगर । तै०—ति-
या गुवडिकाया । फा०—बादरंग ।

अं०—The Gourd (दि गोर्ड) ।

लै०—Cucurbita Mascima (कुकुर्बिता मेसिमा)

अपरं पीतकूष्माण्डं गुरु पित्तकरं परम् ।

अग्निमान्द्यकरं स्वादु श्लेष्मघ्नं वातकापनम् ॥ आ० सं० ॥

३७ कूष्माण्डी (कोहला) पृ० २९०

हि०-कुम्हरा, कोहला, कोहड़ा, लालपेठा, गोलकद्दू, भिलया कद्दू, काशीफल, सुफुरिया कुमार । बं०-कुमड़ा । म०-ताबड़ा भोंपला । गु०-प-तकोलु, शाकरकोलु । क०-डंगर, डंगरी । ते०-तियागुवडिकाया । फा०-बादरंग । अ०-The Gourd (दि गोर्ड) ।

ले०-Cucurbita Maxima (कुकुर्बिता माक्सिमा) ।

३८ अलाबर्दीर्घा वर्चुला च (तुम्बी) पृ० २९०

हि०-तुम्बी, लौआ, लौका, लौकी, कद्दू, कदुआ, मीठोतुम्बी, लम्बाकद्दू । बं०-लाउ, लाड़ । म०-दुध्याभोंपला, भोंपला । गु०-दुधियुं, दुधलु, आलड़ी । क०-डंडवल काई, डंडवलकायि । ते०-तीया तुखड़ी काया । फा०-कदुशीरिन्, कदुयदरोज । अ०-युक्ति नेहुलुकुरा ।

अं०-White Gourd (ह्वाइट गोर्ड) ।

ले०-Cucurbita Lagenaria (कुकुर्बिता लेजिनेरिया) ।

काण्डमस्याश्च मधुरं वातलं कफकारकम् ।

स्निग्धं शीत भेदकं च पित्तनाशकरं जगुः ॥ नि०र० ॥

३९ कदुतुम्बी (कड़वी तोंबी) पृ० २९०

हि०-कदुलौकी, कड़वीतोंबी, तितलौको, तितुआलौका, तुमरी, तुम्बी । बं०-तितलाउ, तितलाओ । म०-कडू भोंपला, कड़दुघी, कड़दुध्या भोंपला । गु०-कड़वी तुम्बरी । कहि सोरे । ते०-चेतिआनव । फा०-कदूय तल्लु । अ०-करअउल्लमुर, करउल्लमुर ।

अं०-Bottle Gourd (बोटल गोर्ड) ।

ले०-Lagenaria Valgaris (लेजिनेरिया वलगेरिस)

अस्याः पर्णगुणाः—

पर्णं पाके तु मधुरं मूत्रशोधनमुत्तमम् ।

पित्तशान्तिकरं प्रोक्तमृषिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

अस्या विषयाः—

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्त्ते कफकर्षिते ।

प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ॥

४० कर्कटी (ककड़ी) पृ० २९०

हि०—ककड़ी (री), कखरी, कर्करी, कांकड़ी । बं०—कांकूड़, बड़कांकूड़ । म०—कांकड़ी, बालुक । क०—मुखु सवति, कयेयसौत । ते०—दोसकाया, नकदोस । उ०—फुटी कांकड़ी । फा०—ख्यारजाव, ख्यारदराज । अ०—किस्सा कदस ।

अ०—Cucumber (क्युकम्बर) ।

ले०—Cucumis Utilissimus (क्युकुमिस युटिलिस्सिमस)

व्यवहार—बीज । मात्रा—३—९ माशे)

गृहे जीण तु तज्ज्ञेयमुष्णं पित्तकरं मतम् ।

कफवाय्वोर्नाशकरं प्रोक्तमायुर्विदां वरैः ॥

द्वितीयकर्कटीगुणाः—

कर्कटी मधुरा रुच्या शीता लघ्वी च मूत्रला ।

त्वचायां कटुका तिक्ता पाचिकाऽग्निप्रदीपनी ॥

अवृष्या ग्राहिणी प्रोक्ता मूत्ररोधाश्मरीहरा ।

मूत्रकृच्छ्रं वमिं दाहं भ्रमं चैव विनाशयेत् ।

सा पका रक्तदोषस्य कारिण्युष्णा बलप्रदा ॥

तृतीयकर्कटीगुणाः—

तृतीया कर्कटी रुच्या मधुरा वातकारिणी ।

शीता मूत्रप्रदा गुर्वी कफकृदाहनाशिनी ।

वमिं पित्तं भ्रमं मूत्रकृच्छ्रं मूत्राश्मरीं हरेत् ॥

अरण्यकर्कटीगुणाः—

अरण्यकर्कटी चोष्णा रसे तिक्ता च भेदिका ।

पाके कट्वी कफक्रिमिपित्तकण्डूज्वरापहा ॥

तिक्तकर्कटीगुणाः—

तिक्तकर्कटिका प्रोक्ता रसे पाके कटुः स्मृता ।

तिक्ता मूत्रकरी वान्तिकारिका मूत्रकृच्छ्रहा ।

आध्मानवातं चाष्टीलां नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥

चीनाकर्कटीगुणाः—

चीनाकर्कटिका शीता मधुरा रुचिदा गुरुः ।

कफवाततृप्तिकरी हृद्या पित्तरुजाऽपहा ।

दाहशोषहरा प्रोक्ता मुनिभिश्चरकादिभिः ॥

सर्वकर्कटीगुणाः—

सर्वा कर्कटिका गुर्वा दुर्जरा वातरक्तदा ।

अग्निमान्द्यकरो प्रोक्ता ऋषिभिः शास्त्रकोविदैः ॥

वर्षाशरदि चोत्पन्ना नो हिता न च भक्षयेत् ।

हेमन्तजा रुचिकरा पित्तहा भक्षिता हिता ।

सैवार्धपका संप्रोक्तार्पोनसोत्पादनो मता ।

सम्यक् पका च मधुरा कफनाशकरी मता ॥ नि० २० ॥

४१ चिचिण्डः (चचेंडा) पृ० २९१

हि०—चचेंडा, चिचिंडा, चिचेंडा । बं०—चिचिंगा, चिचिण्डा ।

म०—टरकाकडी, टरकाकड़ी, गोड़ पड़ वल । गु०—पण्डोला, पण्डोलां, पंडोलुं । तै०—पोटलाकाया, पोटलकाया ।

अं०—Snake Gourd (स्नेक गोर्ड) ।

ले०—Trichosanthes Anguina (ट्रिंकोसेन्थिस ऐंग्विना) ।

४२ कारवेल्लम् (करेला) पृ० २९१

हि०—करेला, करैला, करइला, करेली । बं०—करोला, बड़करेला, छोटकरेला, उच्छे । म०—कारलें, कारली, क्षुद्रकारली । गु०—कारेला, करेलुं । क०—हागल, हागलकायि, मिडिगायि, हागेल ।

०—काकर-चेट्टु, करिला, काकर काया, कारला । उ०—शङ्करा । फा०—कारैलाह ।

अ०—किस्सा उल्हिमार, कसायुल्हिमार ।

अं०—Hairy Mordica (हेयरी मोडिका)

ले०—Momordica Charantia (मामोर्डिका केरण्टिया)

४३ कारवेल्ली (करेली) पृ० २९१

हि०—करेली, करैली । बं०—उच्छे, उरुचे, छोटकरला । म०—लघुकारली, क्षुद्रकारली, लघुकरेली । गु०—कड़वावेला करेलुं ।

अं०—Hairy Mordica (हेयरी मोर्डिका)

ले०—Memordica Muricata (मेमोर्डिका म्युरिकाटा)

जलजवनजकारवेस्लथोगुणाः—

जलजं कारवेस्लं स्यात्तित्तं भेदकरं मतम् ।

कफं कुष्ठं पाण्डुरोगं कृमीन् पित्तञ्च नाशयेत् ॥

वनजं कारवेस्लं तु दीपनं तित्तकं मतम् ।

हृद्यं ज्वरार्शःकासघ्नं कफवातकृमीहरम् ॥ रत्नाकरः ॥

४४ महाकोशातकी (नेनुआं) पृ० २९१

हि०—नेनुआ, बड़ीतोरई, घियातोरई, गलकातोरई, घिउरा, घेवरा, घेवडा । बं०—हस्तिघोषा, धुंधुल, दुंदुल, धुन्दुल । म०—घीसाले, घोसाली, पारोशी, पारसादोड़का, मोठी घोसली । गु०—गलका, घीसोडा । क०—अर-हिरे, तुप्पिरी । ते०—एनुगवीर, पुछावीरकाया । उड़ि०—तरडि । फा०—खियार ।

ल०—Luffa Aegyptica (ल्युफा (एजिप्टिका))

तिक्तकोशातकी—नामगुणाः—

कोषातक्यां कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधना ।

क्षेडा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिका मता ॥

हि०—कड़वीतोरई, जङ्गलीतोरई, फिमनो । बं०—फिङ्गा । म०—कड़-दोडके, दीवाली, कड़शिराली । गु०—भुमखंडां, कडवातेंकडवी घीसोडी, धीमार्गवते, कडवा तुरीया । क०—काहिरे । ते०—चेदुविकीया । उ०—जनी ।

फा०—तुरीये तरख ।

अं०—Bitter Luffa (बिटर ल्युफा) ।

ले०—Luffa Amera (ल्युफा एमेरा) ।

तिक्तकोशातकं तित्तं वातलं कफपित्तजित् ।

अवृष्यं कटुकं पाके सारकं वान्तिकारकम् ।

एतत्फलं च बीजं च नस्यान्नासाशिरोऽर्त्तिजित् (शो० नि०)

४५ राजकोशातकी (तोरई) पृ० २९१

हि०—तोरई, तरोई, तुरेया, करइतरई । बं०—घोषालता, फिङ्गा । म०—दोडका, शिरालें, शिराली, मोटीघोषाली, काहारे । गु०—जुमखडा, तुरि-या, घिसोडा । क०—धरिवोर, धारवितोरई, होरेकायी । तै०—बीरकाया, बीर, उत्तवेणि ।

ले०-Luffa Acutangula (ल्यूफा एक्युटाङ्गुला) ।

४६ पटोलः (परवल) पृ० २९१

हि०-परवर, परवल, पलवल, परोर, परोरा । बं०-पटोल, पळता, स्वादुपटोल । म०-सेनपरवल, पडोल, पडवली । क०-सागवल्ली, पडवल । ता०-पुडलै । ते०-पोटल, केम्पु पोटला । क०-पडवल । गु०-मीठापटोल । पं०-पटोली । द्रा०-कोम्बु पुडल ।

अं०-Sespadula (सेसपडूला) ।

ले०-Trichosanthes Dioica (ट्रिक्कोसान्थिस डाओइका) ।

४७ तिक्का पटोलिका (कडवा परवल) पृ० २९२

हि०-कडवा परवल, तीता-तितुआ-जङ्गली परवल, इत्यादि । बं०-पालता, पालतालता । म०-कडुपडोल, कडुपडवल, कहि पडवल, कतुपडोल । क०-सागवल्ली, कहिपडवल । गु०-कडवा पडोल, कडवापटोल, आख्यकुटा माणा । ता०-कोम्बु पुडलै । तै०-कोम्बुपोटल, कोम्बुपटोळ । को०-मेरहरी ।

ले०-Trichosanthes Cucumerina

(ट्रिक्कोसान्थिस क्युक्युमेरिना) ।

तिक्का पटोली कटुका सारकोष्णा कटुः स्मृता ।

भेदनी पाचनी चैव अग्निदीप्तिकरो परा ॥

पित्तं कफं च कण्ठं च कुष्ठं रक्तविकारकम् ।

ज्वरं दाहं तृषां कोष्ठरोगं कृमिं च नाशयेत् ॥

फलमस्याः कटु तिक्तं पाके स्वादु लघु स्मृतम् ।

दीपनं पाचनं वृष्यं मललोमनकारकम् ॥

वातपित्तकफानां तु यथास्थाने निवेशकम् ।

सारकं श्वासज्वरहृत् त्रिदोषक्रिमिनाशकम् ॥

पित्तनाशकरं पर्णं मूलं कफविनाशकम् ।

कफनाशकरी वल्ली तैलं वातकफापहम् ॥ नि० २० ॥

४८ बिम्बी (कन्दूरी) पृ० २९२

हि०-कन्दूरी, बिम्बीफल, कुनली, कुनरी, कुदरी, गुलकांख, कुन्दुरु । बं०-कुन्दरकी, तेलाकुचा, कुन्दुरुकी । म०-तोंडली, गोड़ तोंडली ।

गु०-तीडोरी घोलां मोठा, घोली टींडोरो, टींडोरा । क०-सहिदेांडे, वो-
डेहणु । तै०-देांडतिगे । यू०-कुन्दरू ।

ले०-Coccinia Indica (कोक्सिनिया इण्डिका) ।

अस्या गुणा रत्नाकरे—

बिम्बिका मधुरा शीता कफवान्तिकरा मता ।

रक्तपित्तक्षयश्वासकामलापित्तशोफकान् ॥

रक्तरुग्विषकासांश्च रक्तपित्तञ्चरान् हरेत् ।

फलमस्या गुरु स्वादु शीतलं लेखनं मतम् ॥

मलस्तम्भकरं स्तन्यमुदरे वातसञ्चयम् ।

रुच्यं पित्तं रक्तदोषवाताब्ध्वासं च नाशयेत् ॥

शोथवृद्धिदाहकासश्वासनाशकरं मतम् ।

पुष्पमस्याः कण्डुपित्तकामलानाशकारकम् ॥

अस्याः पर्णोद्भवा शाका शीतला मधुरा लघुः ।

ग्राहका तुवरा तिक्ता पाके कट्वी च वातला ॥

कफपित्तहरा प्रोक्ता पूर्वैर्वैद्यवरैः स्फुटम् ।

मूलमस्या हिमं मेहनाशनं धातुबर्धकम् ॥

हस्तदाहहरं भ्रान्तिवान्तिनाशकरं मतम् ।

तिक्तबिम्बीनामगुणाः—

तिक्ततुण्डी तु तिक्ताख्या कटुका कटुतुण्डिका ।

बिम्बी च कटुतिक्तादिस्तुण्डीपर्यायगा च सा ॥

हि०-कडवी कन्दूरी । ब०-कटुतराइ, तित्पल्ला, तेत् केन्दुरुकी । म०-
कडू तोडली । गु०-कडवी घोली । क०-तीत कुन्दुरु, कहितोडे ।

ले०-Cephalandra Indica (सिफेलेण्ड्रा इण्डिका) ।

„ (कोक्सिनीयाणमेरा) ।

तिक्तबिम्बीफलं चामं छर्दनं कफनाशनम् ।

पकं पित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ शो० नि० ॥

४९ शिम्बिः (सेम) पृ० २९२

हि०-सेम, शेम, शीम, सीम, सेमि । ब०-शेम, शिम, श्वेतशिम,
ओम, वारा, वरवटी । म०-घेवड़ा, शेङ्ग, शेङ्गा, खडसांवल, सेङ्ग, सेङ्गा,

खडसंबली, बालपापडी । गु०-परबोलिया, बालौर । तै०-कारुचिकटु, चि-
कुण्ड । अ०-गलाफुल गोल, गिलाफुलगोल, बीन्सा । ता०-मोचवै, कोट्टै ।

अ०-Black Seeded Delichos (ब्लैक सीडेड डोलीकोस)

ले०-Dolikos Lablab (डोलीकोस लबलब)

९० कोलशिम्बिः (सुअरा सेम) पृ० २९२

हि०-सुअरासेम, गोजियासेम, कालीसेमि । म०-आवई ची शेङ्ग ।
गु०-तरवारडी, कालीबालोर । बं०-शेमगाछ । तै०-कारुचिकटु ।

दधिपुष्पी-नामगुणाः—

दधिपुष्पी खट्वाङ्गी खट्वा पयङ्कपादिका कूभा ।

खट्वापादी वंश्या काका कोलपालिका नवधा ॥

हि०-करियासेम, चमरियासेम । बं०-कट्टा शिम् । म०-गोडोकोह-
ली । गु०-अडदवेल्स, कागडोलिया । क०-कूगरी ।

ले०-Mucuna Monosperma (मुक्युना मोनोस्परमा)

दधिपुष्पी कटुमधुरा शिशिरा सन्तापित्तदोषघ्नी ।

वातामयदोषकरी गुरुस्तथाऽरोचकघ्नी च ॥ रा० नि० ॥

गुरु दृढं बोजमस्या रुचिदं स्तम्भकं मतम् ।

कफाग्निमान्द्यकरणं वातं पित्तं च नाशयेत् ॥ नि० २० ॥

६१ शोभाञ्जनफलम् (सहजने की फली) पृ० २९२

इसका परिचय गुडूच्यादिवर्ग में दिया गया है ॥

६२ वृन्ताकम् (भंटा) पृ० २९२

हि०-भटा, भंटा, बेगन, बेगुन, बैगन, बैगुन, बांगन । बं०-बेगुन-
गाछ, बेगुण । म०-बांगे, बांगी । गु०-रिंगणा, रिंगणी, वंताकड़ी, काकड़ि-
या । क०-बदने, बदनेकायि, काचिगिड । ते०-बंकाया, बंकायि, बंग एहि-
रिबंगु । उ०-बाइगुण । ता०-कुठिरेकइ, कत्तरिकाइ । मु०-बांगे । पं०-बै-
गन । मा०-बैगण । फा०-बादंगान । अ०-वार्दजान, बादजान, बाजंजान ।
अ०-Bringle (ब्रिजल) ।

६३ डिण्डिशः (डेंडिस) पृ० २९३

हि०-ढेरस, डेंडस, डेंडस, टिडे । म०-ढेडसे, कंटोली, फांगली ।
गु०-कंटोला । तै०-अगोरकर ।

भेण्डा-नामगुणाः—

भेण्डा भिण्डातिका भिण्डो भिण्डकः क्षेत्रसम्भवः ।

चतुष्पदश्चतुःपुण्ड्रः सुशाकः पिच्छिलः स्मृतः ॥

हि०—भिण्डी । बं०—भिण्डी । म०—भेण्डे, रानभेण्डे । गु०—भींडा ।

क०—वेण्डे । तै०—भेडकाया । फा०—बामिया । अ०—कुवार ।

ले०—*Hibiscus Esculentus* (हिबिस्कस एस्क्युलेण्टस)

करपर्णफलं रुच्यं पिच्छिलं गुरु वातलम् ।

वृष्यं श्लेष्मकरं बल्यं शुक्रवृद्धिकरं परम् ।

कासे मन्दानले वाते पीनसेषु विनिन्दितम् ॥

५४ पिण्डारम् (पिण्डालुक) पृ० २९३

हि०—पिण्डार, पिण्डारा, पिण्डालु (रू) । बं०—करहाट ।

ले०—*Trewia Midiflora* (ट्रेविया मिडिफ्लोरा)

५५ कर्कोटकी (ककोडा-खेकसा) पृ० २९३

हि०—खेकसा, खेखसा, ककोडा, ककोरा, चठइल । बं०—कांकरेल ।

म०—कर्टोली, कांटली, कंटोली, फागली । गु०—कंटोला, कडलो घीसो-
डो । क०—महुआगाल । तै०—आगाकार, अगोरकुर ।

ले०—*Momordica cochinchinensis* (मोमोर्डिका कोचिनचा-
इनेन्सिस) ।

फलमस्यास्तु मधुरं लघु पाके कटु स्मृतम् ।

अग्निदीप्तिकरं गुल्मशूलपित्तत्रिदोषनुत् ॥

कफकुष्ठकासमेहश्वासज्वरकिलासनुत् ।

लालास्रावारुचीर्वातकिलासहृदयव्यथाः ॥

नाशयेत् पर्णमस्याश्च रुच्यं वृष्यं त्रिदोषनुत् ।

कृमिज्वरक्षयश्वासकासहृक्काऽर्शनाशनम् ।

कन्दो माक्षिकसंयुक्तः शीर्षरोगे प्रशस्यते ॥ (नि० २०)

५६ डोडिका (करेरुआ) पृ० २९३

हि०—करेरुआ, डोडि । म०—विषडोडि, हरणडोरी । गु०—खरबोली,

क र वो खरखोडों । क०—डोढ़ी कर्गसगे ।

६७ कण्टकारफलम् (कटेरी का फल) पृ० २९४
इसका परिचय गुडूच्यादिवर्ग में दिया गया है ॥

अथ नालशाकम् ।

६८ सार्षपनालम् (सरसों का नाल) पृ० २९४
इसका विवरण शिम्बोधान्यवर्ग में दिया गया है ।

सूरण-नालगुणाः—

नालं तु सूरणं रुच्यं कफवातहरं लघु ।
अर्शासां तु विशेषेण हितं कामाग्निदीपनम् ॥ (म० नि०)

अथ कन्दशाकानि ।

६९ सूरणम् (सूरनकन्द) पृ० २९४

हि०—सूरनकन्द, जमीकन्द, जिमिकन्द, जिमीकन्द, ओल । बं०—ओ-
ल । म०—गोडा सुरण । गु०—सूरण । क०—सुरण, सुरणु, सूर्णगड् । तै०—
मुंचकुंद, मंचाकंद, दोलकंदा, सूर्णगड् । मु०—जलि सूरण । द्रा०—सूरणै कि-
लंग । फा०—ओला ।

ले०—Amorphophallus Campanulatus (एमोर्फोफालियस
कम्पान्युलेटस्)

वनसूरण-नालगुणाः—

वञ्जकन्दः सुरेन्द्रः स्याद्वन्योऽन्यश्चित्रकन्दकः ।

वनसूरणको रुच्यः कटूष्णः कृमिनाशनः ।

गुल्मशूलादिदोषघ्नः स चारोचकहारकः ॥ रा० नि० ॥

६० आलुकम् (आलू)

(१) तद्भेदाः काष्ठालुकम् (कठालू) पृ० २९४ ।

हि०—कठालू, काठालू, जमीकन्द, पटनीआलू, माटीआलू । द०—कौ-
करिन्दा ।

ले०—Dioscorea Bulbifera (डाओसकोरिया बल्बिफेरा)

यह गोलाकार काले रंग का कन्द होता है ।

इसके ऊपर मोटे २ बाल होते हैं ।

(२) शङ्खालुकम् (शङ्खालू)

हि०-सफेद शकरकन्द, शंखारू, सफेद अलुआ, सफेद कांदा ।

बं०-शांकआलु, शांख आलु ।

यह रतालू का भेद है और यह सफेद होता है ।

(३) हस्त्यालुकम् (हस्तारू)

हि०-हस्तारू, हस्तारुकन्द, अरारू ।

यह रतालू से बहुत लम्बा और मोटा होता है ।

(४) पिण्डालुकम् (पिण्डालू)

हि०-पिंडालु, पिंडालुक, पेड़ालु, शकरकन्दी, सुथनी । बं०-गोलआलु, चुवड़िआलु, हातिखेजा आलु । म०-गोडें रताले, पेंडालु । गु०-श्वेतालु । क०-विलियहेण्डल ।

ले०-Batatas Edulis (बाटाटाज् इडुलीज)

यह सफेद, गोल, किञ्चित् लम्बा, रोयेंदार होता है ।

अस्य नामगुणाः—

श्वेतः पिण्डीतकः पिण्डकन्दो रोमशकन्दकः ।

कन्दप्रन्थिश्च पिण्डालुः पिच्छिलः स्वादुकन्दकः ॥

पिण्डालुर्मधुरः शीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।

दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यः सन्तर्पणो गुरुः ॥ (रा० नि०)

(५) मध्वालुकम् (सप्तालुक-सतालू)

हि०-सप्तालुक, संतालु, आडु, शित्फालु । फा०-शफतालु, सिफतालु, सप्तालु । अ०-खौख । बं०-पीच । मा०-प०-आडू ।

ले०-Prunus Persica (प्रूनस पर्सिका)

यह रोयेंदार, किञ्चित् चिपटे, नोचे की ओर कुछ मुके होते हैं, पकने पर सुखी मायल हरे रंग के होते हैं ।

(७) रतालुकम् (रतालू)

हि०-रतालू, रतड़ा, शकरकन्द, शकरकन, अलुआ, लालआलु । बं०-लालपिंडालु । म०-रताले । गु०-रतालु, शकरकन्द । क०-कैपन हेंडल । ते०-चिरगंड । फा०-ज़रदाकलाहोरी ।

अं०-Common yam (कामन याम) ।

”-Sweet potatoe (स्वीट पोटाटो)

यह लम्बा, मोटा, लाल रंग का होता है ।

अस्य नामगुणाः—

रक्तस्तु रक्तपिण्डालु रक्तालु रक्तपिण्डकः ।

लोहितो रक्तकन्दश्च लोहितालुः षडाह्वयः ॥

रक्तपिण्डालुकः शीतो मधुरासलः श्रमापहः ।

पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥ रा० नि० ॥

६१ आलुकी (अरुई) पृ० २९६

हि०-अरुई, अरई, घुइयां, लाल आलु, पेपची, कान्दा, कंदा । बं०-कच्चा, केचू । म०-अलवाचा कान्दा, आलु । गु०-अलवी । पं०-कचालु, राबआलु, अरबी । ता०-शिमक, किजहंगू । ते०-चम्मकुरा । अ०-हुया-कलकास, कलकलास ।

ले०-Aolocasia Antiquorum (अब्लोकसिया ऐण्टीकोरम) ।

६२ मूलकम् (मूली) पृ० २९६

हि०-मूली, छोटीमूली, मुरई । बं०-मूला, चणकमूली । म०-मुला । गु०-मूला, नाहाना मुला । क०-मुलंगी, मुल्लंगी, हेम्मुल्लंगि । ता०-मुलंगि । तै०-मुलंगीचेट्टु, पेदमुल्लंगि । फा०-तुख, तुर्व । अ०-फजल, हुजल । द्रा०-मुल्लंगि ।

अं०-Radish (रेडिश) ।

ले०-Raphanus Sativus (रेफनस सेटिभस्)

शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजिल्लघु ।

तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातजित् ॥ (रा० व०)

भक्षिते भोजनात्पूर्वं पित्तदाहप्रकोपणम् ।

भोजनोत्तरवेलायां भक्षितं बलदं हितम् ।

वेसवारयुतं चार्शःशूलहृद्रोगनाशकम् ।

६३ बड़ामूलकम् (बड़ीमूली) पृ० २९६

हि०-बड़ीमूली, मूला, नेवारमूली, चणकमूली, निवारमली । बं०-चणकमूली । म०-थोरमूला । क०-दोड़मुलंगी ।

अस्य नामानि—

चाणक्यमूलकं चान्यद्धानेयं विष्णुगुप्तकम् ।

स्थूलमूलं महाकन्दं कौटिल्यं मरुसंभवम् ।

शालामर्कटक मिश्रं ज्ञेयं चैव नवाभिधम् ।

६४ गृञ्जनम् (गाजर) पृ० २९५

हि०—गाजर, गजरा । वं०—गाजर । म०—सेठोमूल, वाटुला मूला ।

क०—चिडिकेय मुलंगी, गर्जरि, बट्टमुलंगी । ते०—गृञ्जन ॥ फा०—जर्दक
जरवक, गजर । अ०—जजर ।

अ०—Carrot Root (कैरोट रूट) ।

ले०—Daucus Carota (डाकस करोटा) ।

६५ कदलीकन्दः (केरा कन्द) पृ० २९६

इसका विवरण आम्रादिफलवर्ग में दिया गया है ।

६६ मानकन्द पृ० २९६

हि०—मानकन्द, माणकन्द । वं०—माणकचु, मानकोचु । मा०—मान-
पात । गु०—मानकन्द ।

ले०—Alocasia Indica (एलोकेसिया इण्डिका) ।

व्यवहार—कन्द । मात्रा—६ माशे से १ तो० ।

६७ वाराहीकन्दः पृ० २९६

हि०—वाराहीकन्द, गेंठो, भिर्वोलीकन्द, चर्मकारालु, चमार आलु ।

वं०—चामारआलु, चामालु, चुवड़िआलु । म०—डुकरकन्द, वाराहीकन्द ।

गु०—सुअरिया, सालिवणवेस्य । ते०—ब्राह्मदण्डिचेट्टू, पाचितोके, नेलवाडि-
चेट्टु । क०—हन्दिगेट्टे । मु०—डुकरकन्द ।

ले०—Dioscorea Sativa (डाओसकोरिआ साटिवा) ।

६८ हस्तिकर्णः [हस्तिकन्दः]-(हाथीकन्द) पृ० २९६

हि०—हाथीकन्द, गजकन्द, पेड़ारू । वं०—हांसा बड़मूला । म०—हस्ति-
कन्द । क०—सल्लिरकसियगडडे । गु०—मानकन्दनी ।

अस्य नामगुणा राजनिवण्टौ—

सं०—हस्तिकन्दे हस्तिपत्रः स्थूलकन्देऽतिकन्दकः ।

बृहत्पत्रोऽतिपत्रश्च हस्तिकर्णस्तु कर्णकः ॥

त्वग्दोषारिः कुष्ठहन्ता गिरिवासो नगाश्रयः ।

गजकन्दो नागकन्दो ज्ञेयः सप्तद्वयाह्वयः ॥

इस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात्करुवातामयापहः ।

त्वग्दोषघ्नो महाकुष्ठविषवीसर्पनाशकः ॥

६९ केमुकम् (केमुआ) पृ० २९६

हि०-केमुआ, केमुका, केबुककन्द, केडंआ, कोबी । बं०-केडमूत, केड-
गाछ, केलूपपेया । म०-कोबी । फा०-कलाम । अ०-कन्दकलव ।

केबुका केमुकः केम्बु सुपत्रा दलमालिनो ।

केलूटः स्वल्पविटपः स्वादुकन्दश्च पोलिनी ॥

अं०-Cabbage (कबज) ।

ले०-Costus Speciosus (कोस्टस स्पेशियोसस्) ।

७० कसेरुः (कसेरू) पृ० २९६

हि०-कसेरू, नागरमोथे की जड़ । बं०-कसेरुक, राजकसेरू, केसुर ।

म०-कचड़ा कुरड्या । क०-सेकिन गडे, कसरुवा । ते०-इट्टिकोति । कां०-
फुरडि, तुङ्गगडु । गु०-कसेला ।

ले०-Scirpus Grossus (स्किर्पस ग्रोसस) ।

व्यवहार—जड़ । मात्रा—६ माशे से १ तो० ।

कसेरु-नामानि—

गुडकन्दः कसेरुः स्यात्क्षुद्रमुस्ता कसेरुका ।

सूकरेष्टः सुगन्धिश्च सुगन्धो गन्धकन्दकः ॥

७१ चिचोदम् (छोटा कसेरू) पृ० २९६

हि०-छोटाकसेरू, चिचोड़, चिचोर । बं०-छोटकेसुर । पं०-कसेरुदिला

ले०-Cyperus Esculentus (साइपरस एस्क्युलेण्टस) ।

७२ शालूकम् (भसीडा) पृ० २९७

हि०-भिस्सांड, लज्जालूक, लजालूक, भसींडा, कमलकन्द, कमल की
जड़, भीसांड़, सेरुकी । बं०-पद्मेर गेंडो, शालूक । ते०-जाजिकाय ।

७३ संस्वेदजशाकानि पृ० २९७

हि०-मुईछत्ता, मुईफोछत्ता, छतोना, छाता, सांप की छत्री । बं०-
कोड़कछाता, व्यांगेर छाता, छातकुड़, मुईछाति, छातकुण्ड । म०-मुई-

फोड, अलम्बी । को०-कालिम । गु०-फुग्यर्मीदडानीबली, संस्वेदज शाक ।

अं०-Mushroom (मसरूम) ।

ले०-Agaricus Campestris (एगरीकस कमपेस्ट्रिस्) ।

भेदास्त्रयः समाख्याताः कृष्णो रक्तश्च पाण्डुरः ।

कृष्णा रसे च पाके च मधुरोष्णा गुरुः स्मृता ॥

श्वेता तु पाककाले च गुर्वी रक्ताऽल्पदोषदा ॥ (नि० २०)

इति दशमः शाकवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशो मांसवर्गः ॥ ११ ॥

१ मांसम् (मांस) पृ० २९८

हि०-मांस, कलिया, सगवती, सगौदी । फा०-गोश्त ।

अं०-Meat (मीट) ।

,,-Flesh (फ्लेश)

२ हरिणः (हरिन) पृ० २९८

हि०-हरिन, हिरन । वं०-हरिण, मृग, ताम्र हरिण । फा०-आहू ।

अ०-जबह ।

अं०-Deer (डीयर)

३ एणः (काला हरिन) पृ० २९८

हि०-काला हरिन, करिया आइल हरिन, कृष्णसारमृग ।

४ कुरङ्गः (कुरंग हरिन) पृ० २९९

हि०-कुरंगहरिन, कुरंगमृग ।

५ ऋष्यः (रोज हरिन) पृ० २९९

सं०-नीलाङ्गकः । हि०-रोज हरिन, (हरिन) रोम् ।

६ पृषतः (चित्तल हरिन) पृ० २९९

सं०-पृषतमृगः, चन्द्रबिन्दुः । हि०-चित्तलहरिन, चितकावर हरिन, चितकवरा हरिन ।

७ न्यङ्कः (बारहसिंगा) पृ० २९९

हि०-बारहसिंगा (घा) हरिन । फा०-गवजन । अ०-ईल ।

८ शम्बरः (साबर हरिन) पृ० २९९

सं०-शम्बरमृगः । हि० साबरहरिन, साबरमृग ।

९ राजीवः (राजीव हरिन) पृ० २९९

हि०-राजीवमृग, राजीवहरिन ।

१० मुण्डी (मुण्डा हरिन) पृ० २९९

सं०-पाठीमृगः, मुण्डीमृगः । हि०-मुण्डाहरिन ।

११ गोधा (गोह) पृ० २९९

सं०-गोधा । फा०-सूसमार । हि०-गोह । अ०-सब ।

१२ शशः (खरगोस) पृ० २९९

सं०-शशः, शशकः, लोमकर्णः । हि०-खरहा, खरगोस, ससा । ते०-चेबुलपिड्डी । अ०-अर्जबुल वरी । अं०-Hare (हेयर)

१३ मुजङ्गः (सांप) पृ० २९९

हि०-सांप, विषधर अजगर । बं०-साप । फा०-मार । अ०-हय्य ।

अं०-Snake (स्नेक) ।

१४ आखुः (मूसा) पृ० २९९

हि०-मूस, मूसा, चूहा, चुहरी । सं०-मूषकः, आखुः । बं०-मूषा ।

अं०-Mouse (माउस) ।

”-Rat (रैट्)

१५ शल्लकी (साही) पृ० २९९

हि०-साहिल, साही । बं०-सजारू, साजारू पशु, स्याही पशु । यू०-सेह । फा०-खार शत । अ०-फितना ।

१६ गुहाशयाः पृ० २९९

बाघ, भेड़िया आदि ।

१७ पर्णमृगाः पृ० २९९

बानर, रूखी आदि ।

१८ विष्किराः पृ० ३००

बटेर, तीतर आदि ।

१९ प्रतुदाः पृ० ३००

हरियल, कबूतर आदि ।

२० प्रसहाः पृ० ३००

बाज, गिद्ध आदि ।

बकरी, मेढा आदि ।

२१ ग्राम्याः पृ० ३०१

भैसा, गेड़ा आदि ।

२२ कूलेचराः ० ३०१

हंस, सारस आदि ।

२३ प्लवाः ३०१

शंख, घोघा, आदि ।

२४ कोशस्थाः पृ० ३०१

कुम्भेर, मगर आदि ।

२५ पादिनः पृ० ३०२

२६ मत्स्याः पृ० ३१०

हि०-मछरी, मछली, मच्छ, मच्छी । बं०-मोनः, मत्स्यः । बं०-माछ ।

फा०-माही ।

अ०-Fish (फिश) ।

२७ रोहितः (रोहू मछली) पृ० ३१०

हि०-रोहू मछली, रोहू मछली । बं०-रोहित मच्छी, रोहित माछ । ते०-
शरमीनु । फा०-शबूद ।

२८ शिलीन्ध्रः (सिलन्ध) पृ० ३१०

हि०-शिलिन्द, शिलिन्द मछली । बं०-शालमाछ, सिलनमाछ ।

२९ भकुरः (भाकुर मछली) पृ० ३१०

हि०-भाकट मछरी, भाकर मछली, भाकुर मछली, भटकी मछली,
मंगुर मछली, मंगुरी मछली । सं०-भकुरमत्स्यः, मङ्गुरमत्स्यः ।
बं०-भेटकी माछ, बेलिया माछ, मांगुर माछ ।

३० मोचिका (मोई) पृ० ३१०

हि०-मोय, मोई, मोह मछरी । बं०-कातल माछ, कातलामाछ ।

३१ पाठीनः (बोआरी) पृ० ३१०

हि०-बोआरी, बोयारी, बुआरी मछली । बं०-बोयाल माछ ।

३२ शृङ्गो (सिङ्गी मछली) पृ० ३१०

हि०-सिंगी मछली, सींघी मछरी । बं०-शिगी माछ, सिगाड़ा माछ-
(मछली) ।

३३ इल्लीसः (इल्सा) पृ० ३११

हि०-इल्सा मछरी, हिलसा मछली । बं०-इलीश माछ ।

३४ शङ्कुली (सौरी) पृ० ३११

हि०-सौरी, सौलीमछली । ब०-शालमाछ, शंकरमाछ ।

३५ गरंगर मत्स्यः (गरंगरा) पृ० ३११

हि०-गागरमछली, गरंगरा, खयरामछली, खैरामछरी, चिपुआ म-
मछली । ब०-गागर माछ ।

अ०-Pime Lodus Gagora (पाइम लोडस गगोरा) ।

३६ कविका (कवई) पृ० ३११

हि०-कवई मछली । ब०-कईमाछ ।

३७ वाममत्स्यः (वर्मी) पृ० ३११

हि०-वर्मीमछरी, वर्मीमछली, वामीमछरी । ब०-वाममाछ ।
फा०-मारमाही । अ०-मारमाहीजज्ञ ।

३८ दण्डमत्स्यः (दण्डारी) पृ० ३११

हि०-दंडारीमछली, डंडारीमछरी । ब०-वानमाछ, वानमत्स्य, दांडि-
कामाछ, डानकोना माछ ।

३९ पुरङ्गः (अरङ्गी) पृ० ३११

हि०-अरंगीमछली, चोरंगामछरी । ब०-एलङ्गामाछ ।

४० महाशफरः (पपता) पृ० ३११

हि०-पपतामछली, महासफरी । सं०-पर्वतमत्स्य । ब०-सरलपुंडी ।
ते०-ओकानोपेट्ट मत्स्यमु ।

४१ गरग्री (गरई) पृ० ३१२

हि०-गरई मछरी । सं०-गरग्री, गडकमत्स्यः । ब०-गरईमाछ, ल्याटा-
माछ ।

४२ मङ्गुरः (मंगुरी) पृ० ३१२

हि०-मंगुरी । ब०-मागुरमाछ ।

४३ त्थादमत्स्यः (टेङ्गरा) पृ० ३१२

हि०-टेंगरा, टेंगड़ामछली । सं०-कङ्क-त्रोटमत्स्यः । ब०-टेंगड़ामाछ ।

अ०-Pime Lodus Tengara (पाइम लोडस् टेंगरा)

४४ प्रोष्ठी (पोठी) पृ० ३१२

हि०-पोठी, पोठियामछली । ब०-पुंटी माछ ।

ले०-Cyprinus Sophore (साइप्रिनस सोफोर)

इति मांसवर्गः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशः कृतान्नसाधनवर्गः ॥ १२ ॥

१ सक्तवः (सत्तू) पृ० ३३१

हि०-सतुआ, सत्तू, सतुई । बं०-छातु ।

२ चिपिटाः (चिउडा) । पृ० ३३२

हि०-चिउरा(डा), चौला, चिरमुरा, चिरवा । सं०-पृथुकाः, चिपिटकाः

३ होलकः (होरहा) पृ० ३३२

हि०-होला, होरहा, ओरहा । बं०-हरापोडा । सं०-होलकः ।

४ कुल्माषाः (घुघुरी) पृ० ३३२

हि०-घुघुरा, घुघुरी, घुघुनी, घुघनी ।

५ पल्लम् (तिलकुट) पृ० ३३३

हि०-तिलकुट, तिलवा, तिलकुटा, तिलकुटी । सं०-पल्लम् ।

६ पिण्याकः (तिलखली) पृ० ३३३

हि०-खली, खरी, पीना, पिन्ना । गु०-खाल ।

इति कृतान्नसाधनवर्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशो वारिवर्गः ॥ १३ ॥

१ पानीयम् (जल) पृ० ३३३

हि०-जल, पानी । बं०-जल । म०-पाणी । क०-मुनिक, नोरु ।

ते०-नोरु, निल्लु । द्रा०-तण्णीर । फा०-आब । अ०-मा, माय ।

अ०- Water (वाटर) ।

ले०-AQua (अकुआ) ।

२ करकाजलम् (ओला) पृ० ३३५

हि०-ओला, बनौरी ।

३ लौषारजलम् (ओस) पृ० ३३५

हि०-ओस, पाला, सीत, कूहा, कुहासा । फा०-शबनम ।

इति वारिवर्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशो दुग्धवर्गः ॥ १४ ॥

१ दुग्धम् (दूध) पृ० ३४१

हि०-दूध । म०-दूध । क०-हालु । फा०-शीर । ब०-दुध ।
गु०-दुध । ते०-पालु । अ०-लबनुल ।

अ०-Milk (मिल्क)

ले०-Lactus (लाक्टस)

२ सन्तानिका (मलाई) पृ० ३४४

हि०-मलाई, सादी, छाली, छालही । फा०-सरशीर । अ०-मशोमाद
बाबा ।

इति दुग्धवर्गः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशो दधिवर्गः ॥ १५ ॥

१ दधि (दही) पृ० ३४६

हि०-दही । ब०-दइ । ते०-हृगु, पेरुगु । गु०-दहि । क०-मोसर,
मोसरु । फा०-दोग । अ०-जुगरात, मास्त ।

अ०-Curdled milk (करडलड् मिल्क) ।

इति दधिवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षोडशस्तक्रवर्गः ॥ १६ ॥

१ तक्रम् (छाछ) पृ० ३४८

हि०-छाछ, मट्ठा, माठा । ब०-चाल । म०-ताक । गु०-छास,
घोलवु । क०-अलि मज्जिगे । फा०-मास्त, दोग । अ०-हमीज, मरवोज ।

अ०-Butter Milk (बटर मिल्क)

इति तक्रवर्गः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशो नवनीतवर्गः ॥ १७ ॥

१ नवनीतम् (मक्खन) पृ० ३९०

हि०-माखन, मषखन, नैन्, नैनी, नोनी, नवनी । बं०-ननो, माखन, नुनी । म०-लोणी । क०-वेणो, बेरणे । फा०-मस्का । ते०-पेन्ना, वेन्ना । मा०-माखण । गु०-माखण । अ०-जुब्द ।

अं०-Butter (बटर)

ले०-Butyrum (बटीरम)

इति नवनीतवर्गः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशो घृतवर्गः ॥ १८ ॥

१ घृतम् (घी) पृ० ३९१

हि०-घृत, घी, घीव । बं०-घि, घृत । गु०-घी । द्रा०-नैय् । म०-तूप । ते०-नेई, नैयि । क०-तुप्या । फा०-रोगनेजर्द । अ०-दुहनुलबकर ।

अं०-Clarified Butter (क्लेरिफायड बटर)

इति घृतवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशो मूत्रवर्गः ॥ १९ ॥

१ मूत्रम् (मूत) पृ० ३९३

हि०-मूत, पेशाब, पेसाब । बं०-मुत, चोना, प्रस्त्राव । म०-मूंत, मूत्र । गु०-मुतर । क०-आफल गोत, मुत्र । ते०-उच्चा ।

अं०-Urine (यूराइन) ।

ले०-Urina (युरिना) ।

इति मूत्रवर्गः ॥ १९ ॥

अथ विंशस्तैलवर्गः ॥ २० ॥

१ तैलम् (तेल) पृ० ३९४

हि०-तेल । बं०-म०-गु०-तेल । क०-तैलं, येणै । ते०-नुने । फा०-रोगन । अ०-दुहनुल् ।

अं०-Oil (आपल)

ले०-Oleum (ओलियम्)

इति तैलवर्गः ॥ २० ॥

अथैकविंशः सन्धानवर्गः ॥ २१ ॥

१ मद्यम् (मदिरा) पृ० ३५८

हि०-मद्य, मदिरा, दारु, शराब । बं०-मद ।

अं०-Wine (वाइन)

इति सन्धानवर्गः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशो मधुवर्गः ॥ २२ ॥

१ मधु (गृहद) पृ० ३६०

हि०-मधु, शहद, शहत, सहत । बं०-मधु, मौ । म०-गु०-मध ।

मा०-शहत । ते०-तेले, तेनो । क०-जेनपुष्प, जेनतुप्प । पं०-शहत, मधु ।

द्रा०-तेन । फा०-शहद, अंगवीन । अ०-असल, असलुलनहल् ।

अं०-Honey (हनी)

ले०-Mel (मेल)

इति मधुवर्गः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंश इक्षुवर्गः ॥ २३ ॥

१ इक्षुः (ऊंख) पृ० ३६२

हि०-ईख, ऊंख, गन्ना, केतार, गांडा । बं०-आक, इक्षु, कुशिर ।

मा०-उंस, ऊस । गु०-शेरडी । मा०-सांडो, सेनडी । क०-काबुएदु, कबु ।

ते०-चिरकु, चेरकु । ता०-इक्कु । पं०-गन्ना, गंडा । द्रा०-करम्ब ।

फा०-नएशकर । अ०-कसबुसुकर ।

अं०-Sugar Cane (शुगर केन)

ले०-Saccharum Officinatum (सकरम आफिसिनेरम)

२ फाणितम् (राब) पृ० ३६४

हि०—राब । फा०—अफसुर्दह, मुकब्बिमनेशर ।

गुडः (गुड़) पृ० ३६५

हि०—गुड़, गूड, मीठा । म०—गूल । गु०—गोड, गोळ । क०—हेसरु ।
ते०—वेल्ममु, वैलामु । मा०—गुल् । फा०—कन्देस्याह । अ०—कन्दे-
अस्वद ।

अं०—Treacle (ट्रेकल)

४ शर्करा (चीनी) पृ० ३६५

हि०—चीनी, बुरा, भुरा, शकर, सफेद खांड, चिन्नी, बूरा ।
बं०—चिनी, पिठीसाखर । गु०—साकरिया रवां ।

अं०—Sugar (सुगर) ।

ले०—Saccharum (सक्करम)

५ सितोपला (मिश्री) पृ० ३६६

हि०—मिश्री, मिस्रो, मिसरो, कन्द । सं०—सिता । बं०—मिछरी,
मिचरो । म०—खडोसाखर । गु०—साखर, खडोसाकर । क०—गुड़गुड़ा
तुगितु, कलुसकरी । ते०—फाटिकेपांचा दारा, फाटिकेपां । फा०—नवात,
कन्दुल कन्द । अ०—सक्रे अबियद, नवातुजलाब ।

अं०—Purified Sugar Candy (प्युरीफायड सुगर केण्डी)

ले०—Saccharum Purificatum (सक्करम प्युरीफिकेटम)

इतीश्रुवर्गः ॥ २३ ॥

અથ ચતુર્વિંશોઽનેકાર્થનામવર્ગઃ ॥ ૨૪ ॥

અકારાદિક્રમેણ ભાવપ્રકાશસ્થાનેકાર્થનામવર્ગે સમાગતાનાં

દ્વર્થકાનામાષાધવાચકશબ્દાનામનુક્રમણિકા—

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
અગ્નિઃ	૩૬૭	કુટન્નટઃ	૩૬૭	તેજનઃ	૩૬૭
અગ્નિમુખી	૩૬૬	કુણ્ડલી	૩૬૭	ત્રિપુટા	૩૬૭
અગ્નિશિખમ્	૩૬૬	કુનટી	૩૬૭	દ	
અદ્ધારવહ્નો	૩૬૭	કુમારી	૩૬૮	દન્તશઠા	૩૬૭
અજશ્ચદ્વી	૩૬૬	કુમ્ભિકા	૩૬૮	દન્તશઠઃ	૩૬૭
અજ્ઞનમ્	૩૬૭	કુલકઃ	૩૬૬	દીપ્યકઃ	૩૬૬
અપરાજિતા	૩૬૭	કૃમિપ્તઃ	૩૬૭	દીર્ઘમૂલઃ	૩૬૭
અમૃણાલમ્	૩૬૭	કોશાતકો	૩૬૬	દેવી	૩૬૭
અમોષા	૩૬૬	ક્ષારઃ	૩૬૭	દ્રાવિણી	૩૬૮
અમ્બુજઃ	૩૬૮	ક્ષારશ્લેષ્ઠઃ	૩૬૮	ધ	
અરુણમ્	૩૬૭	ગ		ધવફલઃ	૩૬૭
અશ્વમન્તકઃ	૩૬૬	ગન્ધીરઃ	૩૬૭	ધાન્યમ્	૩૬૭
આ		ગન્ધફલી	૩૬૭	ધારા	૩૬૭
આસ્ફોતા	૩૬૭	ગન્ધારી	૩૬૭	ન	
ઉ		ગાલોમો	૩૬૭	નટઃ	૩૬૮
ઉચ્ચગન્ધા	૩૬૭	ઘ		નન્દિવૃક્ષઃ	૩૬૭
ઉત્તમા	૩૬૭	ઘોળટા	૩૬૭	નાગિની	૩૬૮
ઉદુમ્બરઃ	૩૬૭	ચ		પ	
એ		ચન્દ્રહાસા	૩૬૮	પદ્મા	૩૬૭
એન્દ્રી	૩૬૭	ચર્મકષા	૩૬૭	પયઃ	૩૬૭
ક		ચિત્રકઃ	૩૬૮	પરિવ્યાધઃ	૩૬૭
કટમ્ભરા	૩૬૭	ચિત્રા	૩૬૭	પારાવતપદી	૩૬૭
કર્ટલલકઃ	૩૬૬	ત		પિચ્છિલા	૩૬૭
કળા	૩૬૭	તાલપર્ણી	૩૬૭	પીલુપર્ણી	૩૬૭
કણ્ઠકાલ્યઃ	૩૬૮	તિલપર્ણમ્	૩૬૮	પુષ્પફલઃ	૩૬૭
કતકમ્	૩૬૮	તુળિકેરી	૩૬૭	પોટગલઃ	૩૬૭
કર્કશઃ	૩૬૭	તુવરી	૩૬૮	પ્રિયહ્નુઃ	૩૬૬
કવરી	૩૬૮	તેજની	૩૬૭		

नाम	वृष्ट	नाम	वृष्ट	नाम	वृष्ट
बालपत्रः	३६७	रक्तफला	३६८	विष्वा	३६७
बाह्यीकम्	३६६	रक्तबीजः	३६८	विषमुष्टिकः	३६८
ब्राह्मणी	३६७	राजपुत्रिका	३६८	श	
भ		राजादनम्	३६७	शकुलादनी	३६७
भृङ्गः	३६६	रुचकम्	३६६	शटी	३६७
म		रुहा	३६७	शसला	३६८
मधुरः	३६८	रोचना	३६७	शारदी	३६७
मधालका	३६६	रोचनः	३६७	शीतशिवम्	३६७
मन्दारः	३६८	ल		इषामा	३६७
मरुवकः	३६६	लोणिका	३६६	इवेतपुष्पः	३६८
मृदुरोचनी	३६८	लोहद्रावणी	३६८	स	
मोचा	३६६	व		समङ्गा	३६६
य		वनस्पतिः	३६८	सहस्रवीर्या	३६७
यक्षधूपः	३६८	वरतिककः	३६८	सही	३६८
यज्ञियः	३६८	वसुकः	३६६	सेव्यम्	३६७
र		वारि	३६७	स्वादुकण्टकः	३६६
रक्तपुष्पः	३६८	वितुन्नकम्	३६६	ह	
				हृद्विलासिनी	३६८

अथ त्र्यर्थकानामोषधिवाचकशब्दानामकारादिवर्णानुक्रमणिका—

अ	कारवी	३६९	च		
अक्षीवः	कालमेषी	३६९	चन्द्रिका		३७०
अनन्ता	कालस्कन्धः	३६९	चाम्पेयः		३६९
अमृता	कालानुसार्यम्	३६९	चुकम्		३६९
अम्बुष्टा	काश्मीरं काश्मीरी	३६९	ज		
अरिष्टः	कृष्णवृन्ता	३६८	ज.वन्ती		३६८
अव्यथा	कृष्णा	३६८	त		
इ	क्रमुकः	३६८	ताम्रपुष्पी		३६९
इक्षुगन्धा	क्षीरिणी	३६८	द		
इन्द्रद्रुः	क्षुरकः	३६८	दुःस्पर्शः		३६९
ऋ	ग		देवी		३७०
ऋष्यप्रोक्ता	गण्डीरः	३७०	ध		
क	गुन्द्रा	३६९	धामार्गवः		३६९
कठिल्लकः	गुन्द्रः	३६९	न		
कपीतनः			नादेयी		३६९

नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ
प		मधूलिका	३७०	वीरतरः	३६९
पलङ्कुषा	३६९	मयूरः	३६९	श	
पलाशः	३६९	मकटी	३६८	शतपर्वा	३६९
पाक्यम्	३६९	महासहा	३७०	शिला	३६९
पारिभद्रः	३६९	महाषधम्	३६९	श्रीपर्णी	३६८
पिच्छिला	३७०	र		श्रेयसी	३७०
पीतदारु	३६९	रक्तसारः	३६९	ष	
पृथ्वाका	३६८	रसा	३७०	षड्ग्रन्था	३६९
प्रियकः	३६८	ल		स	
ब		लक्ष्मीः	३६९	सदापुष्पः	३६९
बदरा	३६९	लता	३६९	समुद्रान्ता	३६९
भ		लङ्गुली	३७०	सहस्रवेधो	३६९
भूतीकम्	३६८	लोहम्	३७०	सहा	३७०
भृङ्गः	३६८	व		सुरभिः	३६९
म		वञ्जुलः	३६९	सुवहा	३७०
मण्डूकपर्णः	३६८	वरदा	३६९	सोमवल्लः	३६८
मदनः	३६९	वशिरः	३६९	सोमवल्लो	३६९
मधु	३६९	वसुकः	३७०	सौगन्धिकम्	३६८
मधुपर्णी	३६८	वितुषकम्	३७०	सौवीरम्	३६९
मधुरसा	३६९	विशल्या	३६९	ह	
		वारः	३६९	हैमवती	३६९

अथ चतुर्थकानामोषधिवाचकशब्दानामकारादिवर्णानुक्रमणिका—

नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ
अ		क		श	
अम्बुष्ठा	३७०	कारवी	३७०	इवेतपुष्पा	३७०

अथ बह्वर्थकानामोषधिवाचकशब्दानामकारादिवर्णानुक्रमणिका—

नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ
अ		क		न	
अक्षः	३७०	काकः	३७०	नागः	३७०
				र	
				रसः	३७०

इत्यनेकार्थनामवर्गः समाप्तः ॥ २४ ॥

समाप्तञ्चापि परिशिष्टम् भावप्रकाशनिघण्टुभागीयम् ।

* श्री: *

भावप्रकाशे निघण्टुभागे

परिशिष्टे

समुल्लिखितौषधीनां हिन्दीभाषायामकारादि-
वर्णानुक्रमणिका ।

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

अ

१ अकरकरा = आकारकरमः	६८
२ अखरोट = अक्षोटः	१८२
३ अगर = अगुरु	४२
४ अगस्त = अगस्त्यः	१३६
५ अगस्तका फूल = अगस्तिपुष्पम्	२४०
६ अग्निदवना = अग्निदमनकः	१३८
७ अङ्गोल = अङ्गोटः	८३
८ अङ्गरापान = अङ्गरापर्णम्	९८
९ अजमोद = अजमोदा	७
१० अजवाइन = यवानी	७
११ अजवाइन का शाक = यवानी- शाकम्	२३९
१२ अजवायन जंगली = वनयवानी	८
१३ अडूसा = आटरूषः	७२
१४ अदौल = जपापुष्पम्	१३६
१५ अतीस = अतिविषा	२८
१६ अदरख = आर्द्रकम्	३
१७ अनार = दाडिमः	१७७
१८ अपराजिता (कोयल) = अपराजिता	७६
१९ अपराजिता नीली = नीला- पराजिता	७६

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

२० अपराजिता सफेद = इषेता

पराजिता

७६

२१ अफीम = अहिफेनकम्	३२
२२ अबरक = अभ्रकम्	१९६
२३ अमरवेल = अकाशवल्ली	११२
२४ अमलतास = आरवधः	१७
२५ अमलबैत = अम्लवैतसः	१८८
२६ अमावत = आम्रावर्त्तः	१५८
२७ अम्बाडा = आम्रातकः	१५८
२८ अंबिलोना = चाङ्गेरी	२३७
२९ अम्लवाटी पान = अम्लवाटीपर्णम्	६८
३० अरनी = अग्निमन्थः	६१
३१ अरनीभेद = क्षुद्राग्निमन्थः	६२
३२ अरनीभेद = तेजोमन्थः	६२
३३ अरहर = आढकी	२२७
३४ अरहर (काली) = कृष्णाढकी	२२७
३५ अरहर (लाल) = रक्ताढकी	२२७
३६ अरहर (सफेद) = श्वेताढकी	२२७
३७ अरंगी मल्ला = परङ्गः	२६८
३८ अरई = आलुकी	२६२
३९ अर्कपुष्पी	११४
४० अर्जक = अर्जकः	१३९
४१ अर्जुन (कोह) = ककुभः	१४५

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

४२ अशोक = अशोकः १३३

४३ अशोक (दूसरी जातिका) =

अशोकभेदः १३३

४४ अष्टवर्ग = अष्टवर्गः १६

४५ असगन्ध = अश्वगन्धा १६

४६ असवरग = रुक्का ६६

आ

४७ आक = अर्कः ६८

४८ आकाशमांशी ५१

४९ आतशीशीशा = सूर्यकान्तः २१४

५० आम = आम्रः १५७

५१ आमा हलदी = कर्पूरहरिद्रा २६

५२ आलता = अलक्तकः २६

५३ आवला = आमलकी २

इ

५४ इन्द्रजो = इन्द्रयवम् १९

५५ इन्द्रायन = इन्द्रवारुणी ९९

५६ इन्द्रायण (बड़ी) = महेन्द्रवारुणी १००

५७ इन्द्रायण (लाल) = रक्तेन्द्र-

वारुणी १००

५८ इमली = अम्लिका १८७

५९ इलसा = इल्लीसः २५७

उ

६० उत्पल (रात्रि में फूलनेवाला) १२४

६१ उदयभास्करकर्पूर ३९

६२ उरद = माषः २२५

ऊ

६३ ऊंख = इक्षुः

ए

६४ एकपुतिया लहसुन = लशुनभेदः ३०

६५ एकांगी = मुरा ५३

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

६६ एरण्ड लाल = रक्तैरण्डः ६८

६७ एरण्ड सफेद = शुक्लैरण्डः ६७

६८ एलुआ = एलबालुकम् ५५

६९ एलुवा = एलीयकः १०५

ओ

७० ओला = करकाजलम् २५९

७१ ओस = तौषारजलम् २५९

क

७२ ककड़ी = कर्कटी २४३

७३ ककड़ी (कड़वी) = तिक्तकर्कटी २४३

७४ ककड़ी (चीनीकी) = चीनाक-

कर्कटी २४३

७५ ककड़ी (जंगली) = अर-

ण्यकर्कटी २४३

७६ ककड़ी (तीसरी) = तृतीयकर्कटी २४३

७७ ककड़ी (दूसरी) = द्वितीयकर्कटी २४३

७८ ककोडा = कर्कोटकी २४९

७९ कंगुनी = कङ्गुः २३१

८० कंधी = अतिबला ८५

८१ कचनार छोटा = काञ्चनी ७५

८२ कचनार पीला = पीतकाञ्चनः ७५

८३ कचनार लाल = रक्तकाञ्चनः ७५

८४ कचनार सफेद = श्वेतकाञ्चनः ७५

८५ कचियानोन = काचलवणम् ३४

८६ कचूर = कर्चूरः ५३

८७ कटभी १५४

८८ कटभीभेद = श्वेतकटभी १५४

८९ कटसरैया = सौरेयकः १३३

९० कटसरैया (नीली) = आर्चगलः १३४

९१ कटसरैया (पीली) = कुरण्टकः १३४

९२ कटसरैया (लाल) = कुरबकः १३४

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

१३ कटसैरैया (सफेद) = सैरैयः	१३४
१४ कटहर = पनसः	१५९
१५ कटेरी का फल = कण्टकारीफलम्	२५०
१६ कण्टकरञ्ज	८०
१७ कण्टाई = विकडूतः	१७४
१८ कठाल = काष्ठालुकम्	२५०
१९ कटूमर = काकादुम्बरिका	१४२
१०० कडवीजीवन्ती = तिक्तजीवन्ती	६६
१०१ कडवी तोरई = तिक्तकोशातकी	२४५
१०२ कट्ठा = खदिरसारः	१४६
१०३ कदम्ब = कदम्बः	१२९
१०४ कदम्बभेद = कदम्बिका	१३०
१०५ कदम्बभेद = धाराकदम्बः	१३०
१०६ कदम्बभेद = धूलिकदम्बः	१३०
१०७ कदम्बभेद = भूमिकदम्बः	१३०
१०८ कदम्बभेद = राजकदम्बः	१३०
१०९ कनेर = करवीरः	७०
११० कनेरलाल = रक्तकरवीरः	७१
१११ कनेर सफेद = श्वेतकरवीरः	७१
११२ कन्दगुडुची	५७
११३ कन्दूरी = बिम्बी	२४६
११४ कन्दूरी (कडवी) = तिक्तबिम्बी	२४७
११५ कन्नानोब = करुणम्	१८६
११६ कपास = कार्पासी	८६
११७ कर्पूर = कर्पूरम्	३८
११८ कपूरकचरी = गन्धपलाशी	५३
११९ कबीला = काम्पिल्लः	१७
१२० कमरख = कर्मरङ्गम्	१८६
१२१ कमल = कमलम्	१२१
१२२ कमल(नीला) = नीलाब्जम्	१२२
१२३ कमल(लाल) = रक्तोत्पलम्	१२२
१२४ कमल (सफेद) = श्वेतपद्मम्	१२२

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

१२५ कमलकन्द = शालूकम्	१२३
१२६ कमलनाल = मृणालम्	१२३
१२७ कमलिनी = पद्मिनी	१२३
१२८ कमलगट्टा = पद्माक्षम्	१७४
१२९ करञ्ज = करञ्जः	७८
१३० करञ्जी	८०
१३१ करियासेम = दधिपुष्पी	२४८
१३२ करील = करोरः	१५३
१३३ करेरुआ = डाडिका	२४९
१३४ करेला = कारवेल्लम्	२४४
१३५ करेला (जंगली) बनजका- रेल्लम्—	२४५
१३६ करेला(जलकी) = जलजका- रेल्लम्	२४५
१३७ करेली = कारवेल्लो	२४४
१३८ करोंदा = करमर्दः	१५३
१३९ करोंदी = करमर्दिका	१७३
१४० कणिकार	१३२
१४१ कलमीआम = राजान्नः	१२८
१४२ कलमीशाक = कलम्बी	२३७
१४३ कलम्बक = पीतचन्दनम्	४१
१४४ कलौंजी = कालाजाजी	९
१४५ कलिहारी	७०
१४६ कवई मल्लो = कविका	२५८
१४७ कसेरु = कसेरुः	२५४
१४८ कसेरु (छोटा) = चिचोटम्	२५४
१४९ कसीस = काशीशम्	२०१
१५० कसोंदी = कासमर्दः	२४०
१५१ कस्तूरी	३९
१५२ क्षीरविदारी	९४
१५३ क्षुद्रपाटला	६१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

१५४ कायफल = कटफल	२३
१५५ कालकूटविष	२१८
१५६ कालाचीता = कृष्णचित्रकः	७
१५७ कालाञ्जनी	८७
१५८ कालाधत्ता = कृष्णधत्तूरः	७१
१५९ कालानोन = सौवचलं लवणम्	३४
१६० कालासेमर = कृटशालमलिः	१५२
१६१ कालीजीरी = अरण्यजीरकः	९
१६२ कालीमिष्टी = कृष्णमृत्तिका	२०२
१६३ कालीसर = कृष्णशारिवा	१०७
१६४ काष्ठदारु	४३
१६५ काष्ठागुरु	४३
१६६ कास = काशः	८९
१६७ कांकड़ाशङ्की = कर्कटशङ्की	२३
१६८ कांच = काचः	२१४
१६९ कांसा = कांस्यम्	१९३
१७० कींच = कर्दमः	२०३
१७१ कुरुरवँदा = कुकुन्दरः	१२०
१७२ कुचिला = कुपीलः	१६९
१७३ कुटकी = कटुका	१८
१७४ कुट्टा = कुटजः	७८
१७५ कुन्द = कुन्दम्	१३५
१७६ कुमुद	१२४
१७७ कुमुदिनी	१२४
१७८ कुलथी = कुलत्थः	२२८
१७९ कुलिजन = सुगन्धा वचा	१३
१८० कुलिजनभेद = महाभरी वचा	१३
१८१ कुशा = कुशः	९०
१८२ कुसुम = कुसुम्भम्	२५
१८३ कुसुम के बीज = कुसुम्भ- बीजम्	२३३
१८४ कृष्णाजंक	१३९

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

१८५ कुमिशङ्ख	२०४
१८६ कूजा = कुञ्जकः	१३१
१८७ कूजा (लाल) = रक्तकुञ्जकः	१३१
१८८ कूठ = कुष्ठम्	२१
१८९ केमुआ = केमुकम्	२५४
१९० केराकन्द = कदलीकन्दः	२५३
१९१ केला = कदली	१५९
१९२ केलाभेद = आरण्यकदली	१६१
१९३ केलाभेद = कृष्णकदली	१६१
१९४ केलाभेद = काष्ठकदली	१६१
१९५ केलाभेद = चम्पककदली	१६१
१९६ केलाभेद = महेन्द्रकदली	१६१
१९७ केलाभेद = सुवर्णकदली	१६१
१९८ केलेकाफूल = कदलीगुष्पम्	२४०
१९९ केवटी मोथा = कैवर्त्तीमुस्तवम्	५५
२०० केवड़ा = केतकः	१३१
२०१ केवड़ा (पीला) = स्वर्णकेतकी	१३२
२०२ केसर = कुङ्कुमम्	४९
२०३ कैथ = कपित्थः	१६७
२०४ कोकम = वृक्षाम्लम्	१८८
२०५ कोदो = कोद्रवः	२३३
२०६ कोशम्भआम = कोशाग्रः	१५९
२०७ कोहला = कृष्माण्डी	२४२
२०८ कोंच = कपिकच्छुः	८१
२०९ कोंच छोटा = लघुकपिकच्छुः	८१
२१० कौडी = कपर्दकः	२०३
२११ कौवा ठोढी = काकनासा	११०
ख	
२१२ खजूर = खर्जूर	१८०
२१३ खरिया = खटिका	२००
२१४ खड़िया (सफेद) = गौर- खटिका	२०१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

२१५ खपरिया = खर्परी	२०१
२१६ खम्भारी = गाम्भारी	६०
२१७ खरगोश = शशः	२५६
२१८ खरबूजा = खर्बूजम्	१६४
२१९ खस = उशीरम्	५१
२२० खसखस = खाखसतिलाः	३३
२२१ खारीनोन = औषरलवणम्	३५
२२२ खिरनी = राजादनः	१७४
२२३ खीरा = त्रपुसम्	१६४
२२४ खुरासानी अजवाइन = पा- रसीकयवानी	८
२२५ खेसारी = त्रिपुटः	२२८
२२६ खैर = खदिरः	१४५
२२७ खैरभेद = लघुखदिरः	१४७
२२८ खैरभेद = वल्लीखदिरः	१४७

ग

२२९ गजदण्डसहोरा = पारीषः	१४०
२३० गजपीपल = गजपिप्पली	६
२३१ गजमौक्तिकम्	२११
२३२ गठिवन = ग्रन्थिपर्णम्	५४
२३३ गदहपुर्ना = रक्तपुनर्नवा	१०६
२३४ गन्धक = गन्धकः	१९६
२३५ गरईमछली = गरुडनी	२५८
२३६ गरहेडुआ = गवेधुका	२३३
२३७ गंगेरन = नागबला	८५
२३८ गंगेरनबड़ी = बृहन्नागबला	८६
२३९ गन्धकोकिला	५५
२४० गन्धमातरी = गन्धमालती	५५
२४१ गन्धमांसी	५१
२४२ गन्धराजगुग्गुलु	४५
२४३ गन्धविरोजा = सरलनिर्यास- गुग्गुलुः	४५

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

२४४ गागरमछली = गर्गरो मत्स्यः	२५८
२४५ गाजर = गुञ्जनम्	२५३
२४६ गांजा = गञ्जा	३१
२४७ गांडरदूब = गण्डदूर्वा	९२
२४८ गिलोय = गुडूची	५६
२४९ गिलोय का शाक = गुडूची- पत्रम्	२४०
२५० गुच्छकरञ्ज	७९
२५१ गुजराती इलायची = एला	४७
२५२ गुड़ = गुडः	२३३
२५३ गुफानिवासी = गुहाशय	२५६
२५४ गुलाब	१२५
२५५ गुञ्जा	८०
२५६ गुञ्जालाल = रक्तगुञ्जा	८१
२५७ गुंजासफेद = श्वेतगुञ्जा	८१
२५८ गूगल = गुग्गुलुः	४४
२५९ गूमा = द्रोणा	११६
२६० गूमा के पत्ते = द्रोणपुष्पा- दलम्	२३९
२६१ गूलर = उदुम्बरः	१४१
२६२ गूलर भेद = नष्टुदुम्बरिका	१४२
२६३ गेंडी = वाराहीकन्दः	९२
२६४ गेरू = गैरिकम्	२००
२६५ गेहूँ = गोधूमः	२२३
२६६ गोखरू = गोक्षुरः	६४
२६७ गोपीचन्दन = गोपीचन्दनम्	२०२
२६८ गोभी = गोजिह्वा	२४०
२६९ गोभी (जङ्गली) = गोजिह्वा	११९
२७० गोमेद	२०९
२७१ गोरखमुण्डी = मुण्डी	१०२
२७२ गोलोचन = गोरोचना	५०
२७३ गोह = गोधा	२५६

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

२७४ गोंदपट्टे = गुन्धः ८९

२७५ गोसीसर = इनेसशारिवा १०७

२७६ ग्राम्यपशु = ग्राम्याः २५७

घ

२७७ घण्टापाटल = घण्टापाटलिः ६१

२७८ घी = घृतम् २६१

२७९ घीकुवार = कुमारी १०५

२८० घुघुरी = कुलमाषाः २५९

२८१ घृतकरञ्ज ७९

२८२ घोघा = क्षुद्रशङ्खः २१७

च

२८३ चकवड़ = चक्रमर्दः २८

२८४ चकवड़ का शाक = दद्रुघ्न-

पत्रम् २३९

२८५ चकोतरा विजोराभेद = मधु-

कर्कटी १८५

२८६ चचडा = चिचिण्डः २४४

२८७ चनसुर = चन्द्रशूरम् ११

२८८ चना = चणकः २२७

२८९ चना (काला) = कृष्णचणकः २२८

२९० चनाखार = चणकाम्लकम् ३६

२९१ चने का शाक = चणकशाकम् २४०

२९२ चन्द्रकान्त २१५

२९३ चम्पा = चाम्पेयः १२७

२७४ चम्बेली = उपजातिः १२७

२९५ चव्य = चव्यम् ५

२९६ चांदी = रूप्यम् १८९

२९७ चिउरा = चिपिटाः २५९

२९८ चिरचिरा = अपामार्गः १०३

२९९ चिरचिरालाल = रक्षापामार्गः १०३

३०० चिरायता = किरातकः १८

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

३०१ चिरायताभेद = नैपालः १९

३०२ चिरौंजी = प्रियालः १७७

३०३ चिलहक ८२

३०४ चीडा ४३

३०५ चीता = चित्रकः ६

३०६ चीना = चीनकः २३२

३०७ चीनाभेद = वरकः २३२

३०८ चीनियाकपूर = चीनाक-

कर्पूरम् ३९

३०९ चीनी = शर्करा २६३

३१० चुम्बक = चुम्बकः २००

३११ चुरनहार = मूर्वा १०९

३१२ चूक = चुक्रम् ३८

३१३ चूका = चुक्रिका २३८

३१४ चेबुना = चञ्चुकी २३८

३१५ चेबुनाभेद = महाचञ्चुः २३८

३१६ चेबुनाभेद = क्षुद्रचञ्चुः २३८

३१७ चोक = कटुपर्णी २२

३१८ चोपचीनी = द्वीपान्तरवचा १३

३१९ चोंच से मारकर खानेवाले = प्र-

तुदाः २५६

३२० चौलाई = तण्डुलीयः २३६

छ

३२१ छाछ = तक्रम् २६०

३२२ छुहारा १८०

३२३ छोटा गोखरू = क्षुद्रगोक्षुरः ६५

३२४ छोंकर = शमी १५५

ज

३२५ जटासांसी ५१

३२६ जमालगोटा = जयपालः ९९

३२७ जमीरी गोबू = जम्बोरः १८५

३२८ जमीरी नीबू (छोटी) = त्व-

रपत्रम्भीरिका १८५

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

३२९ जमीरी नीबू (बड़ा) = बृह-	
जम्बीरकम्	१८५
३३० जमीरीनीबू (मीठा) = मधु	
कुक्कुटिका	१८५
३३१ जल = पानीयम्	२५९
३३२ जलकुम्भी = वारिपर्णी	१२४
३३३ जलचौलाई = पानीयतण्डु-	
लीयम्	२३६
३३४ जल जामुन = जलजम्बः	१७१
३३५ जलपीपल = जलपिप्पली	११९
३३६ जलबेत = जलवेतसः	८२
३३७ जलबेत बड़ा = बृहज्जलघेनः	८३
३३८ जलभिलावा = नदीभललातकः	३१
३३९ जलमहुआ = जलमधुकः	१७६
३४० जलमहुआभेद = मधूलिका	१७६
३४१ जलसीप = जलशुक्तिः	२१६
३४२ जव = यवः	२२३
३४३ जवाखार = यवक्षारः	३६
३४४ जवादि कस्तूरी = गन्धमा-	
जारवीर्यम्	४०
३४५ जवासा = यवासः	१०२
३४६ जस्ता = यशदम्	१९०
३४७ जाई = जाती	१२६
३४८ जाबित्री = जातीपत्री	४७
३४९ जामुन = जम्बूः	१७०
३५० जामुन (छोटी) = क्षुद्रजम्बूः	१७१
३५१ जायफल = जातीफलम्	४६
३५२ जिङ्गिनी	१४९
३५३ जीरा = शुक्लजीरकः	९
३५४ जीवन्ती	६५
३५५ जुआर = यावनालः	३३४
३५६ जूही = यूथिका	१२७

१८ नि० भा०

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

झ	
३५७ झरवेर = भुवदरी	१७२
ट	
३५८ टेकारी = टङ्कारी	८२
३५९ टेंगड़ामछली = सपादमरस्यः	२५८
ढ	
३६० ढकने के मध्य में रहनेवाले	
प्राणी = कोशस्थाः	२५७
३६१ ढाक = पलाशः	१५०
३६२ ढाकभेद = हस्तिकर्णपलाशः	१५१
३६३ ढाढोन = जलशरीषिका	१५५
३६४ ढेंदस = डिण्डिशः	२४८
त	
३६५ तगर = तगरम्	४४
३६६ तज = त्वक्	४८
३६७ तमाल = तमालः	१५०
३६८ तरबूज = कालिन्दम्	१६४
३६९ ताड़ = तालः	१६६
३७० तामा = ताम्रम्	१८९
३७१ तालभेद = भीतालः	१६७
३७२ तालभेद = हिन्तालः	१६७
३७३ तालमखाना = कोकिलाशः	१०४
३७४ तालीसपत्र = तालीसपत्रम्	५४
३७५ तिरिच्छ = तिनिशः	१५६
३७६ तिल = तिलः	२२९
३७७ तिलक (कः)	१३५
३७८ तिलकुट्ट = पललम्	२५९
३७९ तिलखरी = पिण्याकः	२५९
३८० तीनी = नीवारः	२३३
३८१ तीसी = अतसी	२२९
३८२ तुम्बी = अलावूर्वतुला	२४२

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

३८३ तुम्बी (कड़वी) = कटुतुम्बी	२४२
३८४ तुम्बुल = तुम्बुरु	१५
३८५ तुलसी	१३७
३८६ तूतिथा = तुत्थम्	१९३
३८७ तुन = तूणी	१५०
३८८ तृणकुङ्कुम = तृणकुङ्कुमम्	४९
३८९ तेजपात = पत्रकम्	४८
३९० तेजबल = तेजवती	२१
३९१ तेल = तैलम्	२६१
३९२ तेंदू = तिन्दुकः	१६८
३९३ तोरई = राजकोशातकी	२४६
३९४ त्रायमान = त्रायमाणा	१०९
३९५ त्रिफला	३

थ

३९६ थुनेर = स्थौणेयकम्	६४
३९७ थूहर = सीहुण्डः	६९
३९८ थूहर के पत्ते = सेहुण्डात्रम्	२३९
३९९ थूहरभेद = सेहुण्डभेदः	६९

द

४०० दवना = दमनकः	१३८
४०१ दंडारीमछली = दण्डमन्त्यः	२६८
४०२ दन्ती = लघुदन्ती	९८
४०३ दन्ती (बड़ी) = बृहदन्ती	९८
४०४ दर्दुरमौक्तिकम्	२१२
४०५ दहो = दधि	२६०
४०६ दाख = द्राक्षा	१७९
४०७ दाखभेद = कपिलद्राक्षा	१७९
४०८ दाखभेद = काकलीद्राक्षा	१७९
४०९ दाम = क्षुरपत्रः	९०
४१० दारुहरदो = दारुहरिद्रा	२७
४११ दालचीनी = दारुसिता	४८

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

४१२ दाहागुरु	४३
४१३ दुग्धफेनी	११९
४१४ दुद्धी = दुग्धिका	११९
४१५ दुपहरिया = बन्धुजीवः	१३९
४१६ दुग्धखेर = इरिमेदः	१४६
४१७ दूध = दुग्धम्	२६०
४१८ दूसरे से छीनकर खाने वाले = प्रसहाः	२६६
४१९ देवदार = देवदारु	४३
४२० देवदाली (पीली)	११८
४२१ देवदाली (लाल)	११९
४२२ देवदाली (सफेद)	११८
४२३ द्रोणी लवण (णम्)	३६

ध

४२४ धतूर = धत्तूरः	७१
४२५ धनिया = धान्यकम्	१०
४२६ धमासा = दुरालभा	१०२
४२७ धाई = धातकी	२४
४२८ धान = धान्यम्	२२१
४२९ धामिन = धन्वङ्गः	१५३
४३० धूप = सरलः	४३
४३१ धौ = धवः	१५२

न

४३२ नक्षत्रिकनी = छिक्कीनी	१२०
४३३ नख, नखी	५०
४३४ नदी के किनारे चरने वाले = कूलेचराः	२६७
४३५ नरसल = नलः	८८
४३६ नरसलभेद = देवनालः	८८
४३७ नैलिका	५६
४३८ नवसादर = नरसारः	३६

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

४३९ नाई (रास्नाभेद) = नाकुली	२०
४४० नागकेसर = नागकेशरः	४९
४४१ नागचम्पा = नागचम्पकः	१२८
४४२ नागद्वन = नागदमनी	११९
४४३ नागपुष्पी	१११
४४४ नागरमोथा - नागरमुस्तकम्	५२
४४५ नागार्जुनी	११५
४४६ नाडी का शाक = कालशाकम्	२३६
४४७ नारङ्गी = नारङ्गः	१६८
४४८ नारियल = नारिकेलः	१६२
४४९ नारियलभेद = मधुनारिकेलः	१६३
४५० नासपाती = अमृतफलम्	१८२
४५१ निर्मली = कतकः	१७८
४५२ निसोत = त्रिवृत्	९७
४५३ निसोत (काली) = इमा- मात्रिवृत्	९७
४५४ निसोत (लाल) = रक्तत्रिवृत्	९७
४५५ निसोत (सफेद) = श्वेत- त्रिवृत्	९७
४५६ नीबू = निम्बुकम्	१८६
४५७ नीम = निम्बः	७२
४५८ नील = नीला	१०१
४५९ नीलचम्पा = नीलचम्पकः	१२८
४६० नीलम = नीलम्	२०९
४६१ नीलोफर = नीलोत्पलम्	१२२
४६२ नेनुआ = महाकोशातकी	२४५
४६३ नेवारी = वासन्ती	१२५

प

४६४ पंक्तियों से आकाश में उड़ने वाले पक्षी = प्लवाः	२५७
४६५ पटसन = शणपुष्पी	१०८

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

४६६ पटसनभेद = क्षुद्रशणपुष्पिका	१०८
४६७ पटसनभेद = महाशणपुष्पिका	१०८
४६८ पटु माशाक = पटुशाकः	२३७
४६९ पटुलिका पान (पर्णम्)	५८
४७० पठानीलोघ = पट्टिकालोघः	२९
४७१ पतङ्ग = पतङ्गम्	४२
४७२ पत्ते खानेवाले = पर्णमृगाः	२५६
४७३ पद्ममधु	१२३
४७४ पद्माख = पद्मकम्	४४
४७५ पनडी = पर्पटी	५६
४७६ पन्ना = गारुत्मतम्	२०५
४७७ पपता मछली = महासफरः	२५८
४७८ पपारियाखैर = श्वेतखदिरः	१४६
४७९ परवल = पटोलः	२४६
४८० परवल (कड़वा) = तिक्त- पटोलिका	२४६
४८१ परवर के पत्ते = पटोलपत्रम्	२४०
४८२ पर्णकपूर = पर्णकपूरम्	३९
४८३ पसरन = गन्धप्रसारिणी	१०७
४८४ पाकर = प्लक्षः	१४२
४८५ पाखानभेद = पाषाणभेदकः	२४
४८६ पाखानभेद (छोटा) = क्षुद्र- पाषाणभेदः	२४
४८७ पाढ = पाठा	१९६
४८८ पाढ (छोटा) = लघुपाठा	९६
४८९ पाढल = पाटला	६०
४९० पातालगड़ड़ी = छिलिहिण्टः	११२
४९१ पान = नागवल्ली	५७
४९२ पानी आमला = प्राचीना- मलकम्	१७२
४९३ पारा = पारदः	१९४
४९४ पालक = पालक्या	२३६

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

४९५ पांगानमक = सामुद्रं लवणम्	३४
४९६ पावों के प्राणी = पादिनः	२५७
४९७ पिठवन = पृथिवीपणी	६३
४९८ पिण्डखजूर = पिण्डखजूरी	१८०
४९९ पिण्डालुक = पिण्डारम्	३४९
५०० पिण्डालू = पिण्डालुकम्	२५१
५०१ पितौजिया = पुत्रजीवः	१४९
५०२ पित्तपापड़ा = पर्पटः	७२
५०३ पित्तपापड़ा के पत्त = पर्पट - पत्रम्	२३९
५०४ पिपरामूल = पिप्पलीमूलम्	५
५०५ पियाज = पलाण्डुः	३०
५०६ पियाजभेद = राजपलाण्डुः	३०
५०७ पीतल = आरकूटम्	१९३
५०८ पीपर = पिप्पली	४
५०९ पीपल = पिप्पलः	१४०
५१० पीली जाई = स्वर्णजातिः	१२६
५११ पीलीजीवन्ती = स्वर्णजीवन्ती	६६
५१२ पीलू = पीलुः	१८२
५१३ पीलू (बड़ा) = बृहत्पीलुः	१८२
५१४ पुखराज = पुष्परागः	२०८
५१५ पुण्डरी = प्रपौण्डरीकम्	५६
५१६ पुनर्नवा (नील) = नील- पुनर्नवा	१०६
५१७ पुनर्नवा (सफेद) = श्वेत- पुनर्नवा	१०६
५१८ पुष्पकासीस = पुष्पकाशीशम्	२०२
५१९ पुष्पाञ्जन = पुष्पाञ्जनम्	१९८
५२० पुहकरमूल (कूटभेद) = पुष्क- रमूलम्	२२
५२१ पृथिकरज (जः)	७९

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

५२२ पेठा = कूष्माडम्	२४१
५२३ पेठा (लाल) = पीतकूष्मा- ण्डम्	२४१
५२४ पोठिया मछली = प्रोष्ठी	२५८
५२५ पोतासकपूर = पोताश्रयकपूरम्	३८
५२६ पोय = पोतकी	२३६
५२७ पास्ता = त्राखसः	३२
५२८ प्रियङ्गु (झुः)	५३
फ	
५२९ फटकिरी = स्फटिका	१९९
५३० फरहद = पारिमद्रः	७४
५३१ फालसा = परुषकम्	१७६
५३२ फिरोजा = परोजम्	२१६
५३३ फूट = त्रिभितम्	१६१
५३४ फूटभेद = मृगाक्षी	१६२
५३५ फूलप्रियंगुः = गन्धप्रियङ्गुः	५३
ब	
५३६ बकायन = महानिम्बः	७३
५३७ बकुचो = वाकुची	२७
५३८ बथुभा = वास्तुकम्	२३४
५३९ बथुभा (बड़ा) = गौडवा- स्तुकम्	२३५
५४० बडपत्री = वटपत्री	११३
५४१ बड = वटः	१४०
५४२ बड़हल = लकुचः	१५९
५४३ गोखरू = बृहद्गोक्षुरः	६५
५४४ बड़ाजीवन्ती = बृहज्जीवन्ती	६६
५४५ बड़ानोल = महानोली	१०१
५४६ बड़ाशाल = सर्जकः	१४३
५४७ बड़ीइलायची = स्थूलैला	४७
५४८ बड़ी कटेरी = बृहती	६३
५४९ बड़ीकटेरी भेद = क्षुद्रबृहतीका	६३
५५० बड़ोकटेरी भेद = बृहतीभेदः	६४

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

५५१ बड़ी कटेरी भेद = श्वेतवृहतिका	६४
५५२ बड़ीजामुन = राजजम्बू	१७०
५५३ बड़ी मुण्डी = महामुण्डी	१०३
५५४ बदाम = वातादः	१८१
५५५ बनककोड़ा = बन्ध्याककोटको	११८
५५६ बन्दाल = बन्दा	११२
५५७ बबूर = बब्बूलः	१४८
५५८ बबूर का गौद = बब्बूलनिर्यासः	१४८
५५९ बरवेल = बीरतरुः	१२०
५६० बरासकपूर = कर्पूरभेदः	३८
५६१ बरियारा = बला	८४
५६२ बर्बरचन्दन(नम्)	४२
५६३ बहेड़ा = बिभीतकः	२
५६४ बाकुचौभेद = चित्रारिः	३८
५६५ बाणपुष्प = अम्लाटनः	१३३
५६६ बारहसिगा = न्यङ्कुः	२५५
५६७ बालू = बालुका	२०१
५६८ बांस = वंशः	८७
५६९ बिजोरा = बोजपूरः	१८३
५७० बिजोरा (जंगली) = वनबीज-पूरः	१८४
५७१ बिजोरा (माठा) = मधुरमातु-लङ्गम्	१८४
५७२ बिरोजा = कुन्दुरुः	४६
५७३ बिल्लौर = स्फटिकः	२१४
५७४ बीरण = वीरणम्	५१
५७५ बेर = बदरी	१७१
५७६ बेरभेद = गजकोलः	१७२
५७७ बेरभेद = राजबदरः	१७२
५७८ बेरी = कैरविणीफलम्	१७५
५७९ बेल = बिल्वः	५९
५८० बेलफल = बिल्वफलम्	१६७

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

५८१ बेला = वार्षिकी	१२६
५८२ बेलाभेद = मल्लिका	१२६
५८३ बेलिया पीपर = नन्दीवृक्षः	१४१
५८४ बेंत = वेतसः	८२
५८५ बेंतबड़ा = वृहद्वेत्रः	८२
५८६ बाआरी = पाठीनः	२६७
५८७ बोड़ा = राजमाषः	२२५
५८८ बोल = बोलम्	२०४
५८९ ब्रह्मपुत्रविष	२१८
५९० ब्रह्मी = ब्राह्मी	११६
५९१ ब्रीह।धान = ब्रीहिधान्यम्	२२३

भ

५९२ भटकटैया = कण्टकारी	६४
५९३ भटवासु = निष्पावः	२२५
५९४ भटवासु(लाल) = रक्तनिष्पावः	२२६
५९५ भटवासुभद = नदीनिष्पावः	२२६
५९६ भंटा = वृन्ताकम्	२४८
५९७ भंटेडर = चोरकः	५४
५९८ भद्रदन्ती	९८
५९९ भद्रमुस्तक (कम्)	५३
६०० भसीडा = भिस्ताण्डम्	१२३
६०१ भसीडा = शालूकम्	२५४
६०२ भाकुरमछली = भकुरः	२५७
६०३ भारङ्गी = भार्गी	२३
६०४ भांग = भङ्गा	३१
६०५ भांगरा = भृङ्गराजः	१०८
६०६ भिण्डी = भण्डा	२४९
६०७ भिलावा = भल्लातकः	३०
६०८ भीमसेनीकपूर (पूरम्)	३८
६०९ भुइछत्ता = संस्वेदजशाकम्	२५४
६१० भुइखलसा = मार्कण्डिका	११८

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

६११ भुंइचम्पा = भूमिचम्पकः	१२८
६१२ भूमामला = भूम्यामलकी	११५
६१३ भूमिजगुगुल (लुः)	४५
६१४ भूतृण = भूतृणम्	९१
६१५ भूमिपाटला	६१
६१६ भूरिछरीला = शैलेयम्	५२
६१७ भोजपत्र = भूर्जपत्रः	१५०
म	
६१८ मकरतेंदुआ = मर्कटतिन्दुकः	१६९
६१९ मकोय = काकमाची	११०
६२० मक्का = मकायः	२३४
६२१ मक्खन = नवनीतम्	२६१
६२२ मखाना = मखानम्	१७५
६२३ मङ्गल्यागुह	४३
६२४ मछरी = मत्स्याः	२५७
६२५ मछेछी = मत्स्याक्षी	११३
६२६ मंजीठ = मञ्जिष्ठा	२४
६२७ मटर = मलायः	२२८
६२८ मटरका शाक = कलायशाकम्	२४०
६२९ महुआ = नचकः	२३२
६३० महुकपानी = मण्डूकपर्णी	११६
६३१ मण्डूर = मण्डूरम्	१९२
६३२ मत्स्यजमौक्तिकम्	२१२
६३३ मदिरा = मद्यम्	२६२
६३४ मरसा(लाल) = रक्तमारिषः	२३५
६३५ मरसा(सफेद) = श्वेतमारिषः	२३५
६३६ मरिच = मरिचम्	४
६३७ मरुवा = मरुवकः	१३८
६३८ मकंटी पिप्पली	६
६३९ मलाई = सन्तानिका	२६०
६४० मषवन = माषपर्णी	६७
६४१ मसी = काकजह्वा	११०

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

६४२ मसुरी = मसूरः	२२६
६४३ महाकरञ्ज (जः)	७९
६४४ महुआ = मधूकः	१७५
६४५ मंगुरी = मद्गुरः	२५८
६४६ माधवी	१३१
६४७ मानकन्द (न्दः)	२५३
६४८ मानिक = माणिक्यम्	२०६
६४९ मालकांगुनी = ज्योतिष्मती	२१
६५० मांस = मांसम्	२५५
६५१ मांसरोहिणी	८१
६५२ मिश्री = सितोपला	२६३
६५३ मीठा जमीरीनीबूभेद = लिम्पाकम्	१८५
६५४ मीठातेलिया (विष) = वत्सनाभः	२६७
६५५ मीठानीबू = मिष्टनिम्बूकम्	१८६
६५६ मीठानीम = कैडर्यः	७४
६५७ मुगवन = मुद्रपर्णी	६६
६५८ मुचुकुन्द (न्दः)	१३४
६५९ मुरदासंग = कङ्कुष्ठः	२०४
६६० मुलहठी = यष्टीमधु	१६
६६१ मुण्डाहरिन = मुण्डो	२५६
६६२ मूली = मूलकम्	२५२
६६३ मूली(बड़ी) = बृहन्मूलकम्	२५२
६६४ मूली के पत्ते = मूलकपत्रम्	२३९
६६५ मूसली(सफेद) = श्वेतमुशली	९५
६६६ मूसली(स्याह) = मुशली	९४
६६७ मूसा = आलुः	२५६
६६८ मूसाकर्णी = आलुकर्णी	१२१
६६९ मूसाकर्णी(बड़ी) = बृहत्स्या- लुकर्णी	१२१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

६७० मूंग = मुङ्गः	२२४
६७१ मूंग (काला) = कृष्णमुद्गः	२२४
६७२ मूंग (धूसर) = धूसरमुद्गः	२२४
६७३ मूंग (हरा) = हरिन्मुद्गः	२२४
६७४ मूंगा = प्रवालः	२१३
६७५ मूंगाकी मंजरी = प्रवाल- मंजरी	२१३
६७६ मूज = मुञ्जः	८९
६७७ मूत = मूत्रम्	२६१
६७८ मेउड़ी = निर्गुण्डो	७७
६७९ मेउड़ोभेद = अरण्यनिर्गुण्डो	७७
६८० मंडड़ीभेद = कर्त्तरीनिर्गुण्डो	७७
६८१ मेढाशिगी = मेषशृङ्गी	१११
६८२ मेथी = मेथिका	११
६८३ मनफल = मदनः	१९
६८४ मनशिल = मनःशिला	१९७
६८५ मोइया = मोचिका	२१
६८६ मोई = मोचिका	२५७
६८७ मोखा = मोक्षः	१५४
६८८ मोचरस = मोचरसः	१५२
६८९ मोठ = वनमुद्गः	२०६
६९० मोतियाभेद = मल्लिका	१३१
६९१ मोती = मुक्ता	२१०
६९२ मोती की सीप = मुक्ताशुक्तिः	२१६
६९३ मोथा = मुस्तकम्	५२
६९४ मोथोतृण = पुरका	८९
६९५ मोरशिखा = मयूरशिखा	१२१
६९६ मोंगरा = मुद्गरः	१२६
६९७ मौलसिरी = बकुलः	१२९
६९८ मौलसिरी (बड़ी) = बृहद्बकुलः	१२९
६९९ रतालू = रत्नालुकम्	२५१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

७०० रसौत = रसाञ्जनम्	२७
७०१ राई = राजिका	२३०
७०२ राई (काली) = कृष्णराजिका	२३१
७०३ राजधत्तूर (रः)	७१
७०४ राजोव हरिण = राजीवः	२५६
७०५ राब = फाणितम्	२६३
७०६ रामबबूर = किङ्किरातः	१३२
७०७ रामसर = भद्रमुञ्जः	८८
७०८ राल = रालः	४५
७०९ रास्ना	२०
७१० रांगा = वङ्गम्	१८९
७११ रीठा = भरिष्टकः	१४८
७१२ रुपामाखो = तारमाक्षिकम्	१९२
७१३ रेणुका	५४
७१४ रवटो = राजावर्त्तः	१९९
७१५ रेहगवानोन = खानिजं- लवणम्	३४
७१६ रोमकलवण (णम्)	३५
७१७ रोहिणी	८२
७१८ रोहिसधास = कटूणम्	९०
७१९ रोहिसधासभेद = दीर्घरौ- हिषकम्	९१
७२० रोहूमछली = रोहितः	२५७
७२१ रोहेडा = रोहीतकः	१४७
७२२ रोहेडाभेद = इषेतरोहीतकः	१४७
ल	
७२३ लछमना = लक्ष्मणा	८३
७२४ लजारू = लज्जालुः	११४
७२५ लजालूभेद = अलम्बुषा	११४
७२६ लताकस्तूरी	४०

क्रमसंख्या-हिन्दी नाम-संस्कृतनाम-पृ०

७२७ लहसुन = लशुनः	२९
७२८ लहसुनिया = वैदूर्यम्	२१०
७२९ लालशालि = रक्तशालिः	२२२
७३० लामज्जक	५५
७३१ लालआक = रक्तार्कः	६९
७३२ लालचन्दन = रक्तचन्दनम्	४१
७३३ लालचीता = रक्तचित्रकः	६
७३४ लालसहदेई = रक्तपुष्पा महा- बला	८५
७३५ लाहो (लाख) = लाक्षा	२६
७३६ लिसोड़ा - बहुवारः (इलेष्मा- तकः)	१७७
७३७ लिसोड़ा (छोटे फल का गोंदी)	१७८
७३८ लिसोड़ा (मध्यम फलवाला) = भूकण्टेदारः	१७८
७३९ लोणा (छोटी) = लोणी	२३७
७४० लोणा (बड़ी) = बृहल्लोणी	२३७
७४१ लोणारक्षार = लवणक्षारः	३७
७४२ लोध = लोधः	२९
७४३ लोहभेद = कान्तलोहम्	१९१
७४४ लोहभेद = कृष्णलोहम्	१९१
७४५ लोहभेद = मुण्डलोहम्	१९१
७४६ लोहा = लोहम्	१९१
७४७ लौकी = अलावूः	२४२
७४८ लौंग = लवङ्गम्	४७

व

७४९ वच = वचा	१२
७५० वन कपास = वनकार्पासी	८७
७५१ वनकोदो = वनकोद्रवः	२३३
७५२ वनतुलसी = वर्वरी	१३९
७५३ वनदवना = वनदमनकः	१३८

क्रमसंख्या- हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

७५४ वनपिप्पली	६
७५५ वनवर्वरी	१३९
७५६ वनमेथी = वनमेथिका	११
७५७ वनहलदी = वनहरिद्रा	२६
७५८ वरना = वरुणः	१४४
७५९ वराहमौक्तिकम्	२११
७६० वर्वरी	१२०
७६१ वल्लोपाटला	६१
७६२ वंशलाचन = वंशारोचना	१५
७६३ वंसपत्री = वंशपत्री	११३
७६४ वामोमल्लो = वमिमत्स्यः	२५८
७६५ बायविडङ्ग = विडङ्गः	१४
७६६ वाराहीकन्द (न्दः)	२५३
७६७ विजैसार = असनः	१४५
७६८ विदारीकन्द (न्दः)	९३
७६९ विदारीकन्द (वंगीय)	९४
७७० विदारीकन्द (संयुक्तप्रान्तीय)	९३
७७१ विपरीतलजारू = विपरीतल- ज्जालुः	११४
७७२ विरियासंचरनोन = विडलवणम्	३४
७७३ विष्किरपक्षी = विष्किराः	२५६
७७४ देष्टचन्दन (नम्)	४१
७७५ वेणुमौक्तिकम्	२१२
७७६ वैक्रान्तमणि (णिः)	२१४

श

७७७ शहद = मधु	२६२
७७८ शङ्करावास कपूर, (कर्पूरम्)	३८
७७९ शङ्ख = शङ्खः	२०३
७८० शङ्ख (दक्षिणावर्त्त)	२०४
७८१ शङ्खमौक्तिकम्	२११
७८२ शङ्खालू = शङ्खालुकम्	२५१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

७८३ शङ्खाहुली = शङ्खगुप्पी	११३
७८४ शम्बरचन्दन (नम्)	४१
७८५ शालिधान = शालिधान्यम्	२२२
७८६ शालिभेद (दः)	२२२
७८७ शिरगोला = दुग्धपाषाणिका	२१६
७८८ शिरियारी = शितिवारः	२३९
७८९ शिलाजीत = शिलाजतु	१९४
७९० शिगियाविष = शृङ्गिकविषम्	२१८
७९१ शीतलवीनी = कङ्कालम्	५५
७९२ शीशा = पीसम्	१९०
७९३ शुक्तिमौक्तिकम्	२११
७९४ श्रीवाटी पान (पणम्)	५८

स

७९५ सज्जीखार = स्वर्जिका	३६
७९६ सतालू = मध्वालुकम्	२५१
७९७ सतावर = शतावरी	९५
७९८ सतावर (बड़ी) = महाशतावरी	९५
७९९ सतौना = ससर्पणः	१५५
८०० ससू = सकवः	२५९
८०१ सन = क्षणः	१०९
८०२ सफेद आक = श्वेतार्कः	६९
८०३ सफेद कण्टकारी = श्वेत- कण्टकारिः	६४
८०४ सफेदचन्दन = चन्दनम्	४०
८०५ सफेद चम्पा = श्वेतचम्पकः	१२८
८०६ सफेद दूब = श्वेतदूर्वा	९२
८०७ सफेदफूलपलाश = श्वेतपुष्प- पलाशः	१५१
८०८ सफेद मरिच = सितमरिचम्	४
८०९ सफेदवच = पारसीकवचा	१२
८१० सफेदसोहागा = श्वेतटङ्गुणः	३७
८११ समुद्रफल = इज्जलः	८३

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०

८१२ समुन्दरफेन = समुद्रफेनः	१५
८१३ संभालू = सिन्दुवारः	७७
८१४ सरफोंका = शरपुङ्खः	१०१
८१५ सरफोंका (सफेद) = श्वेतशर- पुङ्खा	१०१
८१६ सरफोंका भेद = कण्ठपुङ्खा	१०२
८१७ सरसो = रक्तसर्षपः	२३०
८१८ सरसो का नाल = सार्षपना- लम्	२५०
८१९ सरसो का शाक = सार्ष- पशाकम्	२४०
८२० सरसो (सफेद) = गौरसर्षपः	२३०
८२१ सरहटी = सर्पाक्षी	११३
८२२ सरिवन = शालिपर्णी	६२
८२३ सर्पजमौक्तिकम्	२१२
८२४ सहजना का फूल व मधु = . शोभाञ्जनस्य पुष्पं मधु च-	२४१
८२५ सहजने की फली = शोभा- ञ्जनफलम्	२४८
८२६ सहतूत = तूतः	१७६
८२७ सहदेई = महाबला	८४
८२८ सहजना = शोभाञ्जनः	७५
८२९ संखियाविष = आखुपाषाणकः	२१८
८३० साखू = शालः	१४३
८३१ सागोन = भूमीरुहः	१५६
८३२ साठोधान = षष्टिकधान्यम्	२२३
८३३ सातला = शातला	७०
८३४ सातसी पान (पणम्)	५८
८३५ साबुन = सर्वक्षारः	३७
८३६ सालई = शलकी	१४४
८३७ साही = शलकी	२५६

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

८३८ सांप = भुजङ्गः	२५६
८३९ साबर हरिन = शम्बरः	२५६
८४० सांभर नमक = शाकम्भरीयम्	३३
८४१ सांवा = श्यामाकः	२३२
८४२ सितार्जक (कः)	१३९
८४३ सिरस = शिरीषः	१४३
८४४ सिलन्ध = शिलोन्धः	२५७
८४५ सिलारस = शिलारसः	४६
८४६ सिवारः = शैवालम्	१२५
८४७ सिहोरा = शाखोटः	१५३
८४८ सिगरफ = हिङ्गुलम्	१९५
८४९ सिंगी मछली = शृङ्गी	२५७
८५० सिवाडा = शृङ्गाटकम्	१७५
८५१ सिन्दुरिया = सिन्दूरी	१३६
८५२ सिन्दूर = सिन्दूरम्	१९४
८५३ सीसम = शिशपा	१४४
८५४ सीसो (कपिल) = कपिल- शिशपा	१४४
८५५ सीसो (सफेद) = श्वेतशिशपा	१४४
८५६ सुअरा सेम = कोलशिम्बः	२४८
८५७ सुकडि चन्दन (नम्)	४१
८५८ सुगन्धबाला = बालम्	५०
८५९ सुगन्ध भूतण (णम्)	९१
८६० सुदर्शन = सुदर्शना	१२०
८६१ सुपारी = गुवाकः	१६५
८६२ सुरमा (सफेद) = सौवीरम्	१९८
८६३ सुरमा (काला) = स्रोतोऽञ्ज- नम्	१९८
८६४ सुलतानचम्पा = सुलतान- चम्पकः	१२८
८६५ सुलेमानीखजूर = सुलेमानी खजूरौ	१८१

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम-पृ०

८६६ सुवर्णजूही = स्वर्णयूथिका	१२७
८६७ सुहागा (खार) = टङ्कणक्षारः	३७
८६८ सूरनकन्द = सूरणम्	२५०
८६९ सूरनका नाल = सूरणनालम्	२५०
८७० सूरन (जंगली) = वनसूरणम्	२५०
८७१ सेम = शिम्बः	२४७
८७२ सेमर = शालमलिः	१५१
८७३ सेमल का फूल = शालमली- पुष्पम्	२४१
८७४ सेव = सेवम्	१८१
८७५ सेवती = शतपत्री	१२५
८७६ सेंधानिमक = सैन्धवम्	३३
८७७ सैहली पिप्पली	६
८७८ सोआ = शतपुष्पा	१०
८७९ सोनबेल = स्वर्णवल्ली	८६
८८० सोना = सुवर्णम्	१८८
८८१ सोनागेरु = स्वर्णगैरिकम्	२००
८८२ सोनापाठा = श्यानाकः	६२
८८३ सोनामाखी = स्वर्णमाक्षिकम्	१९२
८८४ सोमलता	१११
८८५ सोरठीमाटी = सौराष्ट्री मृत्तिका	२०२
८८६ सोरा = सुवर्चिका	३६
८८७ सोहागा = टङ्कणः	१९९
८८८ सोंठ = शुण्ठी	३
८८९ सौरी = शङ्कुली	२५७
८९० सौंफ = मिश्रेया	१०
८९१ स्थलकमल = पद्मचारिणी	१२३
८९२ स्याहजीरा = कृष्णजीरकः	९
८९३ स्निग्धदारु	४३
८९४ हड़संहारी = अस्थिसंहारः	१०४

क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०	क्रमसंख्या-हिन्दीनाम-संस्कृतनाम—पृ०
८९५ हड़ संहारी (चौधारी) = अ- स्थिसंहारभेदः १०५	९०९ हस्तारू = हस्त्यालुकम् २५१
८९६ हड़संहारी (त्रिधारी) = अस्थि- संहारभेदः १०५	९१० हाउवेर (दोप्रकारका) = हनु- षाद्वयम्— १४
८९७ हरड = हरीतकी १	९११ हाथीकन्द = हस्तिककन्दः (कर्णः) २५३
८९८ हरताल = हरितालम् १९६	९१२ हारफारेवड़ी = लवली १७३
८९९ हारिचन्दन (नम्) ४२	९१३ हिमकर्पर (रम्) ३८
९०० हरिन = हरिणः २५५	९१४ हिगोट = इडुदी १४९
९०१ हरिन (काला) = एणः २५५	९१५ हीरा = हीरकः २०५
९०२ हरिन (कुंग) = कुरङ्गः २५५	९१६ हींग = हिङ्गु ११
९०३ हरिन (वित्तल) = पृषतः २५५	९१७ हींगपत्री = हिङ्गुपत्री ११३
९०४ हरिन (रोज) = ऋष्यः २५५	९१८ हुलहुल = सुवर्चला ११७
९०५ हरीदूब = नीलदूर्वा ८१	९१९ हुलहुलभेद = ब्रह्मसुवर्चला ११७
९०६ हलदी = हरिद्रा २६	९२० हुलहुलशाक = हिलमोचिका २३९
९०७ हलदुआ विष = हारिद्रविषम् २१८	९२१ होरहा = होलकः २५९
९०८ हंसराज = हंसपदी १११	९२२ ह्वेसणोया पान (पणम्) ५८

आयुर्वेद तथा संस्कृत की सब प्रकार की पुस्तकें

मिलने का एक मात्र पता—

बौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

श्रीमद्भावमिश्रविरचितः

भावप्रकाशः

विद्योतिनी-भाषा टीका सहितः ।

यह ग्रन्थ यद्यपि अन्यत्र भी प्रकाशित हुआ है तथापि ।आकार तथा मूल्य की अधिकता साथही अनुवाद के अधूरेपन से गरीब विद्यार्थियों को बहुत कठिनाई पड़ती हुई देख उनकी सुविधा के लिए मैंने इसका सुन्दर विद्योतिनी नामक अत्यन्त सरल तथा विस्तृत हिन्दी अनुवाद करा कर प्रकाशन किया है ।

इसमें और भी सबसे उत्तम विशेषता यह है कि इसके गर्भ-प्रकरण के ऊपर आधुनिक पाश्चात्य आयुर्वेद (डाक्टरों) के अनुसार एक सचित्र परिशिष्ट तथा निघण्टु भाग में प्रत्येक औषधियों के साथ २ एक विशद विवरण भी दिया गया है । जिसके लिये रूपनिघण्टुकार सुप्रसिद्ध श्रद्धेय श्रीरूप-लालजी (भूतपूर्व सम्पादक सचित्र बूटी दर्पण) ने अपना अमूल्य समय देकर दर्शनीय लेख प्रकाशित किया है । इसमें प्रत्येक विषयों के यथास्थान नवीन नवीन अवतरण भी प्रकाशित किये गये हैं तथा विशेष २ ओषधियों पर चित्र भी दिये गये हैं जिससे 'सोने में सुगन्धि' आ गई है । हमारा दृढ़ विश्वास है कि इस संस्करण का मुक़ाबला दूसरे कोई भी संस्करण नहीं कर सकते । मूल्य भी सबसाधारण की सुविधा के लिए बहुत अल्प रक्खा जायगा ।

प्रासिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

सचित्र-

रसेन्द्रसारसंग्रह-

गूढार्थसन्दीपिकासंस्कृतव्याख्यासाहित्य

प्रिय आयुर्वेद प्रेमी राजनों !

जगद्गुरु की अनुपम अनुकम्पा से सर्वत्र प्रचलित प्रचिन अ
संग्रह का विशद तथा सरल संस्कृत टीका विशेषकर विद्यार्थियों के
उपयोगी तैयार हो गई, अर्थात् मैंने-व्याकरण-साहित्य-दर्शना
तथा काशी हिन्दू यूनिवर्सिटी से रसायन भौतिक वनस्पति और
आयुर्वेद और डाक्टरों से परमविष्णु तथा हिन्दी और संस्कृत की
में श्री पूजनीय कुलपति पं० नन्दनमोहन शाल्बीजी श्री
स्वर्णपदक, रजतपदक आदि प्राप्त आयुर्वेदाचार्य पं० श्री अम्बि
के द्वारा रसेन्द्रसारसन्दीपिका नामक अन्तः
विस्तृत व्याख्या कराकर सुदृष्ट किया है। उक्त व्याख्या से यह प्र
वैज्ञानिक ढङ्ग का अनुपम हो गया है। केवल इसी एक ग्रन्थ के
सम्पूर्ण रसग्रन्थों का ज्ञान प्राप्त हो सकता है। रोगों का एवम पथ्य
भी इसमें उल्लेख करा दिया गया है अन्त में ओषधियों के अनेक
नाम तथा अन्यान्य उपयोगी विषयों को देकर इस संस्करण को स
तोपयोगी बना दिया गया है जिसे पाठक जन स्वयं देखकर जान
और डाक्टरों से परामर्श कर सकें।
लिखना लेख का पूजनीय कुलपति पं० नन्दनमोहन शाल्बीजी ने
उक्त शास्त्रीजी ने दक, रजतपदक आदि प्राप्त आयुर्वेद के अन्दर त
परिश्रम करने के द्वारा रसेन्द्रसारसन्दीपिका नामक ग्रन्थ का मन्थ
हुई स्वरूपों, पत्रों तथा चित्रों के द्वारा व्याख्या कराकर सुदृष्ट किया है।
सर्व साधारण जन के लिए अत्यन्त ही उत्तम बना
निक ढङ्ग का अनुपम हो गया है। केवल इसी एक ग्रन्थ के

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफि
वनारस सिटी।